

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 2 · MAJ 2014 · PRIS 79 SEK

TEMA

ÄR VI PÅ VÄG MOT EN KAPITALISM UTAN DEMOKRATI?

Tvångsäktenskapet mellan kapitalism och demokrati är över.
Demokratin omfattar i allt mindre utsträckning ekonomiska frågor.
Går det att bygga en svensk modell på dagens kapitalism?

Avskärmning genom skärmar

Av Kay Glans

DET ÄR ETT tidens tecken att en av de komiker, Anders Jansson, som var programledare för årets svenska Melodifestival ska göra valprogram för SVT i höst. Det är nog bara en tidsfråga innan schlagergeneralen själv, Christer Björkman, tar hand om valvakan så att vi fram på natten får höra programledarna med hemlighetsfulla minner förkunna: "Sverige, vi har ett resultat!" Det är ju ganska mycket numera som förenar de båda nationella omröstningarna. Även inom politiken haglar plagiatanklagelserna, kritiker anmärker på förutsägbara tongångar, arga SD-väljare klagar på att de inte kommer fram.

Uppfattningen att underhållning hade allvarliga politiska konsekvenser dominerande 68-vänstern och därmed debattklimatet under 70-talet. På den tiden fick man som ung med intellektuella ambitioner ta på sig mörka solglasögon om man ville se Lasse Hallströms film om Abba på bio. Det har hänt en del sedan dess. I dag måste man nästan vara dumdristigt modig för att offentligt hävda att dansbandsmusik är smörja. Förändringen beror delvis på att vänsterns politiska konst visade sig lika förutsägbar som populärkulturen, men den har också med vänsterns ändrade inriktning att göra. Fokus har skiftat från klasskamp till identitetspolitik; i stället för att förändra den ekonomiska strukturen har ambitionen blivit att göra alla kulturyttringar jämlika. Om man inte kan ta bort klasserna kan man i alla fall avskaffa värderande klassifikationer. Det är ett nederlag som vill se ut som en offensiv och det förklarar kanske den frenesi med vilken man attackerar pläderingar för hierarkier.

Fientligheten mot populärkulturen hade väl närmast sitt ursprung i Theodor W. Adornos och Max Horkheimers *Upplysningens dialektik* där de hävdade att för den moderna människan körs världen genom kulturindustrins filter. Kanske finns det anledning att försiktigt återknyta till denna tanke i dag när vi är inbäddade i medier

på ett sätt som Frankfurtfilosoferna inte kunde föreställa sig ens i sin vildaste fantasi. I min intervju med den tyske sociologen Wolfgang Streeck i *Respons* temasektion kommer vi in på frågan om mediekonsumtionen har betydelse för svårigheten att mobilisera människor politiskt i dag. För det saknas ju inte anledningar till engagemang.

Man kan till exempel tycka att bankernas agerande verkligen borde få folk på fötter. Deras toppskikt gör sig förmöget på att ta risker som sedan drabbar skattebetalarna och driver hela världen in i den största krisen sedan 30-talet. Efter att ha blivit räddade kräver (och får) samma aktörer enorma ersättningar igen. De är uppenbarligen inte rädda för att väcka allmän vrede som skulle resultera i politiska beslut och det verkar vara en riktig bedömning. Det hela pyser bort i sprickorna mellan de fragment som vår värld utgörs av.

Avsaknaden av reaktion beror väl delvis på att vårt samhälle präglas av en meritokratisk mentalitet utan normer: bra är den som det går bra för. Men jag misstänker att något håller på att hända med vår verklighetskänsla, att de många fiktiva möjligheterna gradvis övermannar det faktiska så att ingenting händer på riktigt, och därför engageras ens känslor bara i begränsad utsträckning. Hela världen filtreras genom spelet, skulle man kunna uppdatera Adornos och Horkheimers tes till. Symbolerna på skärmarna är alltmer verkliga och verkligheten alltmer symbolisk. Tiden spjälkas upp i avsnitt och därför kan man inte riktigt föreställa sig att man blir äldre och att möjligheterna efterhand reduceras. Känslor är underkastade spelets logik och därför relativiserade, det är en *reality show*. ■

Kay Glans

Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Ledare s. 3

Reportage s. 6

Varifrån kommer facklitteraturen?
Om Bonniers – böcker, medier och kulturpolitik

Analys s. 11

Politiska fångar tillverkade möbler
åt Ikea i DDR

Debatt s. 13

· Svensk-Tyska Föreningen slätar över
problematiskt förflutet
· Kan man förhandla med gangsters?
· Säkerhetspolitikens primat var
bestämmande för samlingsregeringens
politik

TEMA KAPITALISM UTAN DEMOKRATI?

Intervju med Wolfgang Streeck:
Marknadens beslut har blivit
viktigare än riksdagens

AV KAY GLANS s. 20

AV MATS BENNER s. 23

· *Finansfurstarna* – Berättelsen om de
svenska riskkapitalisterna
Lotta Engzell-Larsson
· *Jämlikhetens anatomi*
Per Molander
· "Det är jag som äger Carnegie!"
*Maktspelet om Sveriges mest anrika
investmentbank*
Karolina Palutko Macéus
· *Att dansa med vargar* – En bok om rela-
tionen mellan slaven och slavägaren
Bertil Torekull

KONSTARTERNA & MEDIER

AV TOMAS BJÖRK s. 26

· *Grez-sur-Loing revisited* – The internatio-
nal artists' colony in a different light
Alexandra Herlitz

AV LARS LÖNNROTH s. 28

· *Medeltiden i ord och bild* – Folkligt och
groteskt i nordiska kyrkmålningar och
ballader
Sigurd Kvændrup & Tommy Olofsson

AV TORBJÖRN ELENSKY s. 30

· *Dagar med Borges*
Alberto Manguel

AV THOMAS KARLSOHN s. 32

· *Essä*
Arne Melberg (red.)

AV HANS WOLF s. 33

· *Från tysk höst till tysk vår*
Henrik Rosengren

AV SARA KÄRRHOLM s. 36

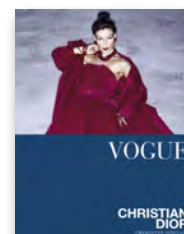
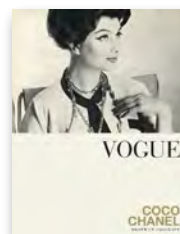
· *Maria Lang* – Vår första deckardrottning
Lena Lundgren & Lisbet Wikner

AV FREDRIK AGELL s. 38

· *I glömskans land*
– Exkursioner i sentida svensk-tyska spår
Ylva Herholz

AV OLA HOLMGREN s. 40

· *Fält i förvandling* – Genusvetenskaplig
litteraturforskning
Eva Heggstad, Anna Williams
& Ann Öhrberg (red.)

AV LOUISE WALLENBERG s. 42

· *Vogue* – Coco Chanel
Bronwyn Cosgrave
· *Vogue* – Christian Dior
Charlotte Sinclair

FILOSOFI & PSYKOLOGI

AV CLAUDIA LINDÉN s. 46

· *Kön, kropp, materialitet* – Perspektiv
från fransk genusforskning
Boel Berner & Isabelle Dussauge (red.)

AV ANN-KATRIN HATJE s. 48

· *Av denna världen?* – Emil Gustafson,
moderniteten och den evangelikal
väckelsen
Joel Halldorf

UTBLICK HITLER

Hitler levde inte enbart
för politiken

AV PÄR FROHNERT s. 50

· *The Pursuit of the Nazi Mind* – Hitler,
Hess and the Analysts
Daniel Pick
· *Adolf Hitler* – Die Jahre des Aufstiegs
Volker Ulrich

TEMA I DETTA NR:**ÄR VI PÅ VÄG MOT EN KAPITALISM UTAN DEMOKRATI?**

Not om detta nummers omslag:

redan 1651 illustrerades makten så här, på försättsbladet till Thomas Hobbes berömda verk *Leviathan*.**POLITIK & SAMHÄLLE**

AV CARIN NORBERG s. 54

- *Det nya Afrika*
Erika Bjerström
- *Afrika vänder*
– *En kontinent i förändring*
Sten Rylander

AV KJELL GOLDMANN s. 56

- *EU och de globala obalanserna*
– *Europaperspektiv 2014*
Antonia Bakardjieva Engelbrekt, Lars Oxelheim och Thomas Persson (red)

AV BOEL BERNER s. 58

- *Organ till salu*
Susanne Lundin

AV GÖRAN FREDRIKSSON s. 60

- *Civilsamhället klämt mellan stat och kapital – Velfärd, mångfald, framtid*
Lars Trägårdh, Per Selle, Lars Skov Henriksen & Hanna Hallin

AV ERIK PERSSON s. 62

- *Bebodda platser*
– *Studier av vår urbana samtidshistoria*
Håkan Forsell

NATURVETENSKAP & TEKNIK

AV NINA CYRÉN WORMBS s. 64

- *Min historia*
Stephen Hawking

HISTORIA

AV HENRIK BJÖRCK s. 66

- *Demokrati bortom politiken*
– *En begreppshistorisk analys av demokratibegreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939*
Anna Friberg

AV NILS EDLING s. 68

- *Visioner om medborgerliga publik*
– *Medier och socialreformism på 1930-talet*
Petter Tistedt

AV JOHAN STENFELDT s. 70

- *Utmaningen – Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*
Mikael Byström
- *Reaching a State of Hope – Refugees, Immigrants and the Swedish welfare state, 1930–2000*
Mikael Byström & Pär Frohnert (red.)

AV ULF ZANDER s. 72

- *Med kungen som verktyg*
– *Historien om försvarsstriden, borggårdskrisen och Sven Hedin*
Axel Odelberg

KORT

AV PER RYDÉN s. 74

- *Anton Blanck*
– *Litteraturhistoriker och publicist*
Bengt Landgren

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans, Lars Grahn och Alf W. Johansson.

FAS, Riksbankens Jubileumsfond, Svenska Akademien, Vitterhetsakademien, Vetenskapsrådet, samt Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse stödjer verksamheten.

Redaktionsråd: Li Bennich-Björkman, professor i statskunskap, Uppsala; Karin M. Ekström, professor i företagsekonomi, Borås; Lotten Gustafsson, docent i etnologi, Stockholm; Sverker Gustavson, professor i statskunskap, Uppsala; Magnus Henrekson, professor i nationalekonomi, IFN; Caroline Holmqvist Jonsäter, Försvarshögskolan och London School of Economics; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Inga Sanner, professor i idéhistoria, Stockholm; Ola Sigurdson, professor i tros- och livsåskådningsvetenskap, Göteborg; Johan Östling, docent i historia vid Lunds universitet/Swedish Collegium for Advanced Study.

Red.
TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Tidskriften Respons

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
Kay Glans, 08-120 205 20
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Senior editor & styrelseordförande:
Lars Grahn
lars.grahn@tidskriftenrespons.se

Senior editor:

Alf W. Johansson
alf.w.johansson@tidskriftenrespons.se

Annonser: Lars Grahn, 070-588 34 50

Utgivare: Tidskriften Respons AB
ISSN 2001-2292
ISBN 978-91-87175-13-8

Grafisk form:

Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:

Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationer: tel 031-743 99 05
ekonomitjanst@natverkstan.net

Kontakt:

Tidskriften Respons
Kungsgatan 37, 8 tr
111 56 Stockholm
tel 08-120 205 20
info@tidskriftenrespons.se

Reportage

Varifrån kommer facklitteraturen? Om Bonniers – böcker, medier och kulturpolitik

Lars Grahn

Det rum där *Respons* har sin redaktion är en bra utsiktplats om man vill observera rörelser inom utgivningen av svensk facklitteratur. Rummet fylls snabbt med böcker som förlagen själva skickar oss eller som vi ber att få oss tillsända. Vad är det då vi ser när vi öppnar paketen?

Av tradition väntar vi oss mycket från det gamla statstryckeriet på Riddarholmen, numera Norstedts, och minst lika mycket från den bonnierska buffén på Sveavägen. Men den bilden stämmer inte riktigt med den bokflod som väljer över oss. De flesta paketen kommer från mindre aktörer som Carlssons, Atlantis, Symposion, Daidalos, Dialogos, Makadam, Boréa, Arkiv, Nya Doxa, Historiska Media och andra mindre kända. Vad är det som har hänt? Vi prövar en teori om att en centrifugal rörelse pågår, så att viktiga författare och böcker så att säga migrerar utåt från de stora i centrum mot de mindre i periferin. Denna föreställning har legat bakom våra rapporter från några mindre förlag i de senaste numren av tidskriften: Atlantis, Makadam, Dialogos, Carlssons.

För att få grepp om saken närmar vi oss nu det största av de svenska förlagen, Bonniers, med frågorna. Ämnet är stort och har många aspekter. Denna artikel kommer att röra sig inom tre huvudområden: förlagsutveckling, mediefrågor och kulturpolitik.

Storleken. Bonniers är en mediekoncern med verksamheter i 17 länder. Böcker, tidningar,

tidskrifter, tv, radio och nya medier omsätter cirka 26 miljarder kronor årligen, varav etermedierna står för den största andelen (8 mdr) medan tidskrifter, svenska tidningar, nordiska böcker och nya medier alla ligger på nivå 4–5 miljarder. Koncernen är ett tidvis växande, tidvis krympande slott som innehas av en släkt med ett hundratal delägare i Bonnier AB. Huvudmannen Carl-Johan Bonnier är styrelsens ordförande. I Norden är Bonnierkoncernen den största inom medieområdet, men i en internationell jämförelse är den av mer modest dimension.

I Sverige äger koncernen tidningar som *Dagens Nyheter*,

Expressen, *Dagens Industri*, *Göteborgs-Tidningen*, *Sydsvenskan*, *Kvällsposten* och i Norden organ som danska *Börsen*, *Delovoy Petersburg* med flera. Över fyrtio tv-kanaler och närmare 200 tidskriftstitlar i åtskilliga länder räknas upp i årsberättelsen för 2012.

Bokförlagsverksamheten i Sverige omfattar Albert Bonniers Förlag, Bokklubben Svalan, Bonnier Audio, Bonnier Carlsen, Bonnier Fakta, Bonnier Pocket, Bonniers Bokklubb, Fitnessförlaget, Forum, Jultidningsförlaget, Max Ström, Mån-pocket, Reseförlaget, Semic, SpänningsZonen och Wahlström & Widstrand.

Hur stora är Bonniers på den

svenska bokmarknaden? Enligt Svenska Förläggareföreningens statistik för 2012 uppgår Bonnierförlagens omsättning till 1129,8 miljoner kronor och resultatet till 31,5 miljoner (3 procent). Sifforna innefattar alla förlagen, bokklubbarna och distributören Samdistribution. Tvåa kommer Norstedts med 501 miljoner i omsättning och ett negativt resultat på – 1,9 miljoner.

Listan upptar endast förlag som är medlemmar i Svenska Förläggareföreningen. Av den i tabellen redovisade förlagsomsättningen utgör Bonniergruppens andel 26,1 procent, Norstedts 11,6 procent. De allmänutgivande förlagen med en omsättning över 100 miljoner kronor hade 65 procent av marknaden 2012. Av hela bokmarknaden stod dessa för 41 procent, läromedelsförlagen för 14 procent, barnboksutgivningen för 6 procent och ”övriga” för hela 39 procent.

Totalmarknaden för Svenska Förläggareföreningens medlemmar beräknades till 6,707 miljarder kronor. Av dessa är Bonnierförlagens andel således 16,8 procent och Norstedts 7,5 procent. Av all förlagsverksamhet i Sverige kan Bonniergruppens andel bedömas utgöra

omkring tio procent. Ser man bara till den allmänlitterära marknaden som redovisas i Förläggareföreningens statistik utgör Bonnierförlagens andel hela 36,4 procent. Om denna betraktas som den relevanta närmar man sig således de 40 procent som anses vara gränsen för en otillåten marknadsdominans.

SvF-förlagens försäljning till återförsäljare gick 2012 ned med 12 procent från 1 778,5 mkr till 1570 mkr. Toppen inträffade 2007 med 1 928,8 mkr. Även direktförsäljningen har gått ned, med 9 procent. Hela utgivningen av facklitteratur, original och reprint, ökade marginellt 2011–2012 från 1384 till 1392 titlar. En höjdpunkt inträffade 2008 med 1689 titlar. Utgivningen av original gick dock ned 2012 från 1187 till 1116 titlar. Särskilt svenska original har minskat. Även försäljningen har sjunkit från i genomsnitt 6 miljoner volymer 2008–2011 till 5,2 miljoner 2012.

Bredare perspektiv. Sett till Förläggareföreningens statistiska ter det sig således som om bokutgivningen mätt i antalet titlar är på väg ned. Det finns emellertid ett bredare perspektiv, som Kjell Bohlund och Bengt Brodin anlägger i *Bokmarknaden 2012*. Enligt Kungliga Bibliotekets Nationalbibliografi har antalet titlar ökat från 9300 år 2005 till 10400 år 2011. Här noteras nämligen inte bara de större förlagens verksamhet utan även utgivning på småförlag, hobbyförlag och den som sköts av så kallade förmedlare. Man får också med läromedelsutgivning, doktorsavhandlingar inom humaniora och samhällsvetenskap samt böcker från vetenskapliga samfund. Bohlund/Brodin menar att en förändring pågår i förlagsvärlden: små förlag med lägre lönsamhetskrav kan fånga upp författarskap som inte får plats i de större förlagen. Bonniers har minskat sin utgivning med 25 procent mätt i antalet titlar.

Tendensen noteras i Litteraturutredningens slutbetänkande *Läsandets kultur* (SOU 2012:65) och beskrivs i regeringens proposition *Läsa för livet* (2013/14:3) som en polarisering mellan stora och små förlag: "De

Håkan Rudels, förlagsdirektör Bonnierförlagen:

”Vi såg att KF höll på att bli en jätte på återförsäljarsidan. När Bonnierförlagen gick fram vart och ett för sig blev de inte särskilt starka i diskussionerna med KF.”

stora förlagen har relativt sett en svagare ställning inom facklitteraturen än inom övriga kategorier. I stället är mellanstora och små förlag dominerande i denna del.”

Med detta statistiska underlag är det dags att ställa frågor till aktörerna. Minskar verkligen fackboksutgivningen på Bonniers? Och i så fall varför? Vad betyder mediekoncentrationen inom Bonniersfären för spridningen och värderingen av böckerna? Vilken betydelse har denna utveckling för läsningen och bokkulturen? Hur ser politikerna på rörelserna inom förlags- och mediemarknaden?

Först två noteringar:

Med facklitteratur avser vi verk inom ämnesområden som historia och idéhistoria, memoa-

rer och biografier, filosofi, konst, litteratur, etnologi, sociologi, psykologi, mode, dans, religion, politik, nationalekonomi, militärhistoria etcetera, kort sagt sådant som är betydelsefullt, lärt och väl skrivet. Vi bortser från böcker om trädgårdsodling, husdjur, fitness och bantning, spel och lek, matlagning, heminredning osv. Gränsfall är oundvikliga men de torde inte påverka bilden i stort.

Till Bonnierförlag räknar vi förlagsenheterna Albert Bonniers Förlag, Bonnier Fakta, Forum och Wahlström & Widstrand men inte Semic, Bonnier Carlsen och Max Ström. Skälet är att vi intresserar oss för vuxenlitteraturen och att de fyra förstnämnda förlagen har funnits under lång tid, mer än 40 år, vilket under-

lättar jämförelsen. Dock har förändringar och förskjutningar skett mellan de fyra enheterna, vartill kommer att de sedan 2008 har samordnats under namnet Bonnierförlagen.

Samordning. Om den nuvarande organisationen säger förlagsdirektören Håkan Rudels, Bonnierförlagen: "Det är huvudverksamheterna i förlagsgrenen med egna förlagschefer på alla förlagen. De styr sin egen utgivning." Det gemensamma är produktion, marknad och ekonomi.

Samordningen innebär också att man har gemensamma administrativa system, författaravtal och avtal med återförsäljarna. Skälet till att samordningen genomfördes var dels ekonomiskt, dels strategiskt. "Vi såg att KF höll på att bli en jätte på återförsäljarsidan. När Bonnierförlagen gick fram vart och ett för sig blev de inte särskilt starka i diskussionerna med KF. Dessutom ville vi skapa fler specialtroller inom marknadsföringen."

Det blev också lättare och billigare att handla upp gemensamt marknadsutrymme, till exempel utomhustavlor vilka senare kunde fyllas med innehåll från de olika förlagen.

Hur är det då med fackboksutgivningen inom Bonnierförlagen på vuxensidan? Minskar den i någon mening?

"Nej", säger Eva Bonnier, förläggare på Albert Bonniers Förlag, "Bonniers förlag har ökat sin utgivning. Vi ger ut fler böcker av den typ du avser än tidigare. Och om du jämför med Trygve Carlsson och Atlantis så fortsätter de som förut. De har alltid givit ut ungefär lika mycket."

Jämförelserna är inte helt lätta att göra, främst därför att sammansättningen av de olika Bonnierförlagens utgivning har skiftat. Vissa namn har försvunnit – som Alba – andra har behållits men bytt innehåll. På Bonnier Fakta utgavs förr till exempel Bonniers konversationslexikon, Sveriges historia i femton band, stora verk. Albert (Abbe) Bonnier, facklitterär chef, förklarar:

"Det var det som var Bonniers faktaredaktion med Jan Cornell som chef. Kärnan i den kom från konversationslexikonet, alltså

Tabellen över de största förlagen (2012) ser ut så här:

Förlag	Omsättning	Resultat
Bonnierförlagen	1 129,8	31,5
Norstedts	501,0	-1,9
Egmont Kärnan	466,3	51,9
Liber (läromedel)	375,7	60,8
Norstedts Juridik	332,6	46,6
Natur & Kultur	299,9	1,6
Studentlitteratur	267,9	20,5
Sanoma Utbildning*	222,6	35,2
Gleerups	176,8	24,5
Forma Books	144,6	-94,3
Harlequin	141,4	24,2
Tholin & Larsson-gruppen	97,4	3,2
Piratförlaget	84,6	11,4
Bonnier Audio	83,7	17,6
Summa omsättning	4 324,3	

*Tidigare Bonnier Utbildning

uppslagsverket. Så blev det Bonnier Fakta och sen Ebbe Carlssons Bonnier Fakta, där man gav ut allt från flygvärdinnetien till berättelser om ryska spioner. Det var en helt annan verksamhet.”

Förändringen har inneburit en grundlig omstöpning av utgivningsprofilen främst på Bonnier Fakta. ”Man slog samman illustrerade verk som kom på Albert Bonniers, Forum och Wahlström & Widstrand och startade åter ett Bonnier Fakta. De övriga förlagen slutade ge ut illustrerade faktaböcker men behöll ’facktext’. Det har ingenting med gamla Bonnier Fakta att göra”, säger Håkan Rudels.

”Vi förlorade 15 miljoner på de illustrerade böckerna och var tvungna att inom ett år halvera utgivningen från 120 till 60 titlar. Att skära så hårt i den illustrerade fackutgivningen var en dramatisk förändring av ett slag som jag tror att Norstedts befinner sig i nu.”

Vad är då kvar i dag av den fackboksutgivning som vi på *Respons* främst inriktar oss på? Håkan Rudels har gjort en jämförelse för alla Bonnierförlagen mellan 2008 och 2014. Memoarer och biografier har gått från 28 titlar till 29, samhälle/politik/debatt från 10 till 6, psykologi från 9 till 6, historia från 11 till 9, kulturhistoria från 0 till 4. Sammanlagt gavs för sex år sedan ut 58 titlar inom området mot 54 i år. ”Det är en svag nedgång men ingen stor trend.”

Håkan Rudels sammanställning kan kompletteras med ett stickprov djupare ned i förlagshistorien. Vi jämför förlagens lansering i *Svensk Bokhandels*

höstboknummer 1983 med höstboknumret 2012. Det ger ingen exakt statistik men ändå en god bild av hur förlagen framträder på marknaden. Jämförelsen gäller de fyra nu existerande Bonnierförlagen (plus Bonnier Alba 1983) å ena sidan och å andra sidan (Jönsson & Carlsson, Atlantis och Ordfront vid båda tidpunkterna, alltså det stora förlaget mot ett urval av de mindre som fortfarande existerar. Borrningen genom åren visar att det på att hösten 1983 på Bonnierförlagen utgavs 28 fackböcker (Albert Bonnier 11, Alba 2, Bonnier Fakta 6, Forum 5 och W&W 4) medan 20 utgavs på de tre mindre förlagen (Atlantis 6, Jönsson & Carlsson 7, Ordfront 7). Höstutgivningen 2012 visade samma antal, 28, för Bonnierförlagen (Albert Bonnier 11, Bonnier Fakta 9, Forum 7 och W & W 1), medan de tre mindre förlagen hade mer än tredubblat sin fackboksutgivning till 69 titlar (Atlantis 34, Carlsson 32 och Ordfront 7). Stickprovet – så långt det kan gälla – bekräftar bilden av en kraftig expansion de senaste 30 åren på mindre förlag och oförändrad nivå på Bonnierförlagen.

Man kan fråga sig hur det förhåller sig med kvaliteten på de fackböcker som kommer ut hos den store och hos de mindre. Om detta råder inte oväntat delade meningar. Svante Weyler, tidigare journalist, radioman och förlagschef på Norstedts, sedan 2007 ägare och vd för Weyler förlag, ser rörelsen mot periferin som en naturlig utveckling.

De stora har abdikerat. ”Det har inte gått så långt som i USA

med helt separata kretslopp för högklassig litteratur och för populärlutgivning”, säger Weyler, ”men tendensen finns. Kompetensen på de stora förlagen har minskat radikalt under de senaste åren, både på chefs-, förläggar- och redaktörsnivå. En författare till ett akademiskt verk kan förvänta sig mer sakkunskap på ett mindre förlag än på ett större. I bästa fall. Det som skapar rörelsen utåt är ställningen på den kommersiellt bestämda bokmarknaden. Allt som möter allt större svårigheter rör sig mot periferin.”

Svante Weyler ser förloppet som del av en ännu större rörelse, en nedvittring av de intellektuella offentligheter som boktryckarkonsten skapade. Ett nytt medium, nätet, ”ägnar all sin energi åt att strimla sönder de offentligheterna och förvandla dem till *communities*, vilket kommer att göra det allt svårare att skilja på väsentligt och mindre väsentligt”.

Dan Israel började sin yrkesverksamhet som förläggare på Ordfront 1976 och har också varit ansvarig för utgivningen av sakprosa på Norstedts under några år. Tillsammans med Henning Mankell startade han 2001 Leopard förlag. Betydelsen av de mindre förlagen har han sett växa under de nästan 40 år han har varit verksam i förlagsbranschen. Förr hade de stora förlagen ”en ordentlig fackboksutgivning” med mycket praktverk. De mindre förlagen var idédrivna och ställde inte samma lönsamhetskrav som de större. De är fortfarande idédrivna men kanske var de böcker man tidigare ägnade sig åt sådana mycket smala böcker som inte kunde komma ut på större förlag. ”Nu har de stora abdikerat och då öppnar sig dörrarna även för mer kommersiella titlar på de mindre förlagen.”

Kravet på lönsamhet inom seriösa förlag ökade kraftigt, menar han, när bokförlagen infogades i medieindustrin. Tendensen drabbade många förlag även utomlands, eller kanske framför allt där. Till bokförlag som är delar av ett mediekonglomerat ställs frågan allt hårdare uppifrån, varför man ska satsa

på en liten verksamhet som bara ger tre procents avkastning medan de övriga delarna ger tio. ”Problemet på Bonniers nu är väl att familjens intresse främst är att få avkastning på aktierna. Det är inte bara Eva och Lill-Abbe som representerar familjen utan de har hundra andra aktieägare som ska ha hundra miljoner i vinst.” Även KF kräver betydande lönsamhet av Norstedts, kan tilläggas.

Vilket är egentligen problemet med migrationen av facklitteraturen till de mindre förlagen?

”Det som är dåligt är att det ändå är Bonniers och Norstedts som sätter agendan och dominerar kulturdebatten. Utvecklingen innebär en utarmning. De stora förlagen har svårt att behålla folk som kan driva en mer kvalificerad utgivning, det leder till utarmning av idédebatten.”

Synpunkterna från Weyler och Israel är skarpa.

Hur ser frågan ut inifrån det förlag som har så stora förväntningar på sig och som hamnar i ”debatter som vi aldrig kan vinna” – Håkan Rudels uppgivna kommentar? På Albert Bonniers Förlag arbetar sedan sju år Martin Kaunitz som ansvarig förläggare för facklitteraturen. Han är full av energi inför uppgiften, som var att sammanföra alla böcker inom det facklitterära området tillsammans med Abbe Bonnier. Kaunitz har ett förflutet på Norstedts och Atlantis.

Det gällde att samla utgivningen av fackböcker kring en publicistisk idé. Neddragningen av illustrerade verk innebär att den övriga fackutgivningen måste få ett klarare fokus. Programmet handlar nu om att utveckla utgivningen av memoarer och biografier, att ta fasta på fortbildningstanken att sprida kunskap, ja att också ta hand om universitetens tredje uppgift: ”Hur kan vi kanalisera den senaste forskningen ut till läsarna?” Man vill också spegla samtiden i reportageböcker och liknande.

Sysslar med författarskap. Martin Kaunitz menar att förhållandet mellan stora och små förlag inte behöver vara ett nollsummespel, så att de stora minskar

Dan Israel, Leopard förlag:

”Det som är dåligt är att det ändå är Bonniers och Norstedts som sätter

agendan och dominerar kulturdebatten. Utvecklingen innebär en utarmning. De stora förlagen har svårt att behålla folk som kan driva en mer kvalificerad utgivning, det leder till utarmning av idédebatten.”

Bengt Braun,
vice ordförande i Bonnier AB:

”Mångfalden har ju fullkomligt exploderat och ansvarsfulla, långsiktiga ägare är i själva verket garanter för att dessa debattföra inte går i graven, som socialdemokratins megafoner gjorde – därför att folk inte ville läsa dem.”

när de små ökar sin utgivning av seriös facklitteratur. Stickproven tyder på att han har rätt. Det händer också andra positiva ting: ”Tryckbidrag som förut knappt räckte till en universitetsutgiven bok räcker nu till att ge ut en bok på ett vanligt förlag. Dessutom har förlagen ökat så starkt i antal att marknadsföringen har blivit intensivare.”

Han reagerar på antydningarna om att det stora förlaget skulle ha frånsagt sig ett ansvar. ”Vi har aldrig hållit på med vetenskap, det har vi aldrig påstått. Vi sysslar med författare och författarskap. Målsättningen är att ha en lång relation med en skrivande människa, som kan vara akademiker eller trapetskonstnär men som vill uttrycka sig i skrift.”

Han understryker att man inte kan köpa sig en plats på Bonniers utgivningslista. ”Vi ägnar oss inte åt uppdragsutgivning. Vi jobbar mot en läsarmarknad. Och vi betalar alla, författare, formgivare, översättare. Inte någon tar så stort ansvar för boken som vi gör.”

På Albert Bonniers Förlag har den facklitterära listan omfattat 25-35 titlar årligen sedan 2007, ingen stor ökning men en stabil nivå. De författare Kaunitz arbetar med kan vara både akademiker och journalister, med en viss övervikt för de senare. Med stolthet visar han den nyutkomna första volymen av *Den nya världen. Utvandringen till Amerika* av *Dagens Nyheter*s tidigare USA-korrespondent Lennart Pehrson. ”Det är inte ett akademiskt verk, men det har god akribi. Det är seriös facklitteratur i fyrfärg. Tanken är att vanliga människor ska läsa boken, det är vad som

skiljer oss från en del av de förlag du nämnt.”

Om man från åskådarläktaren här ska tillåta sig ett omdöme om läget måste det bli att säl-lan har den svenska fackboken haft så övertygade tillskyndare som i dag, både från stora och små förlag. Konkurrensen är en formidabel drivkraft.

Mediekoncentration

Bonnierförlagen ingår i det mediekonglomerat där tidningar, tidskrifter, radio- och tv-kanaler bildar ett gigantiskt nätverk. Det vore, kan man tycka, egendomligt om ägarna inte använde nätverket för att stödja de olika affärer som drivs inom det, så att tv-kanalerna stödde tidningarna, som stödde böckerna, som i sin tur samverkade med magasin och tidskrifter. Man kommer då in på problem angående marknadsdominans och konkurrensbegränsning, frågor som i tidigare skeden – främst på 70- och 80-talet – diskuterades med viss hetta framför allt inom delar av socialdemokratin och den övriga vänstern. Dåvarande kulturministern Marita Ulvskog var en av dem som hårdast drev frågorna. Den debatten är för närvarande synnerligen lågmäld, men några tecken tyder på att den kan återuppstå.

Trots den starka liberala traditionen inom Bonniers kan mediekoncentrationen ändå uppfattas som ett hot mot mångfalden inom opinionsbildningen. Bengt Braun, vice ordförande i Bonnier AB, finner detta överdrivet. ”Mångfalden har ju fullkomligt exploderat och ansvarsfulla, långsiktiga ägare är i själva verket garanter för att dessa

debattföra inte går i graven, som socialdemokratins megafoner gjorde – därför att folk inte ville läsa dem.” Han påpekar också att det finns en inom Bonniersfären djupt förankrad tradition att man inte talar om för chefredaktörerna vad de ska tycka.

Ett skäl till att arbetarrörelsen trampar försiktigt kring frågan är troligen att den egna medieverk-samheten är svag. A-presstidningar läggs ned och lämnar allt större utrymme för Bonniers och andra borgerliga tidningar utan att dessa behöver anstränga sig särskilt. Situationen i Skåne är talande. Där äger Bonniers nu *Sydsvenskan*, *Kvällsposten* och en del mindre tidningar, förutom naturligtvis att rikstidningarna *Dagens Nyheter* och *Expressen* också spelar en framträdande roll på den skånska läsarmarknaden.

Frågar alltid. Konkurrensverket har till uppgift att hindra alltför stor ägarkoncentration. Fann inte verket anledning att ingripa när Bonniers förvärvsplaner i Skåne blev kända? Det är svårt att veta, eftersom Bonniers själva frågade verket om dess inställning. Dan Israel menar att den svenska konkurrenslagstiftningen är svag i förhållande till den amerikanska och att det inte sker tillräckliga ingrepp mot den rådande oligopolsituationen. På kultursidorna leder det till likriktning och mindre utrymme för utredande artiklar och recensioner, en tendens som förstärks av dagspressens ekonomiska kris.

Carl-Johan Bonnier, Bonnier AB:s styrelseordförande, betonar att Bonniers alltid har frågat Konkurrensverket i förväg och aldrig gjort ett förvärv i strid

med konkurrenslagstiftningen. Man har visserligen fått råd om att genomföra förvärv genom att hänvisa till tryckfrihetsförordningens bestämmelser om etableringsfrihet på medieområdet. Bengt Braun noterar att man hade kunnat åberopa grundlagsbestämmelserna när det gällde *Sydsvenskan*, *Ystads Allehanda* och *GT* men menar att konkurrenslagstiftningen har goda skäl för sig både i fråga om yttrandefriheten, konkurrensen och annonsörers och andras kommersiella intressen. ”Det är inte bara att buffla på och peka finger åt Konkurrensverket.”

En äldre generation inom familjen, en Albert jr eller en Gerard Bonnier, var på 70- och 80-talet emot att företaget skulle expandera i Sverige både på dagstidnings- och förlagssidan. Man ville undvika diskussioner om en Lex Bonnier mot mediekoncentration. Carl-Johan Bonnier menar nu att hela situationen förändrades radikalt i och med nätet. Tre offentliga utredningar om marknads-koncentration ledde heller inte till några åtgärder. ”Sunda förnuftet säger att det här inte är en fråga längre.”

Helt begravd tycks diskussionen dock inte vara. I en S-V-MP-motion i konstitutionsutskottet nyligen yrkas på att en lag mot ägarkoncentration i medierna skall utredas (2013/14:KU23, s. 36). Problemen tas också upp i kulturutskottets betänkande över regeringens proposition *Läsa för livet*, där den socialdemokratiska ordföranden Gunilla C. Carlsson i en motion hävdar att konkurrenslagstiftningen behöver ses över för att belysa frågan om hur mångfalden i bokbranschen påverkas av de stora förlagskoncernernas växande ägarintressen i bokhandels- och distributionsverksamhet (2013/14:KrU4 s. 45-46).

Kulturpolitik

En rik bokutgivning har alltid varit en central angelägenhet för kulturen, skolan och demokratin. Man behöver bara erinra om att den styrande formuleringen för 1973 års kulturpolitik fastslog att ändamålet var att motverka

kommersialismens negativa verkningar. Från denna kärna utgår kulturrådets hela verksamhet med biblioteksersättning, litteraturstöd, filmstöd och så vidare. För närvarande glider den svenska bildningen in i en djup kris på grund av det öppnbara misslyckandet för skolan. Utbildningen som jämlikhetsmotor har stannat av. De politiska partierna försöker skicka denna Svarte Petter till varandra, men det tjänar ju inget till.

Ungas läsförmåga sjunker påtagligt, samtidigt som bokutgivningen frodas. 2011 tillsattes en litteraturutredning under ordförändskap av Tomas Lidman med uppdrag att lämna förslag om hur alla medborgare ska "ges möjlighet att utveckla en god läsförmåga och ha tillgång till litteratur av hög kvalitet". Huvudförslagen i den proposition som bygger på utredningen, *Läsa för livet* (2013/14:3), inriktas på läsfrämjande. Förslaget om att fördela litteraturstödet jämnare över förlagen – det enda som hade kunnat förändra villkoren för förlagsverksamhet, på gott och ont – lades åt sidan.

Skrivningarna i propositionen följer utredningens analys av hur de större förlagens ställning relativt sett försvagats inom facklitteraturen. Åtgärderna inriktas i första hand på frågor om läsande, skolbibliotek, e-böcker, minoritetsspråkens ställning och en rad andra detaljer. Förslagen kan sägas lämna walkover till skolpolitiken. Ska något väsentligt ske för att reparera de ungas vacklande läsförmåga måste det ju ske i skolan.

Kulturminister Lena Adelsohn Liljeroth talar initierat och engagerat om läsningens avgörande betydelse. "Du kan göra vad du vill på utgivningssidan men det betyder inte något om det inte finns någon som tar emot det, som vill läsa, som kan läsa, som ser vikten av litteraturen. Därför måste resurserna framför allt sättas in där."

Lustfyllt läsande. Om nu kulturdepartementet inte kan lägga förslag om själva skolan, vill man i stället etablera "läsombud" i förskolorna. Statligt stöd för detta skall kunna fås med "den

regionala modellen för kultursamverkan". Satsningen på förskolan och biblioteken är viktig.

Kulturministern är angelägen om att det finns många små aktörer på litteraturområdet. Ingen allvarlig diskussion har dock förts om att införa riktade stöd till små förlag. "Det kan också vara hämmande, men det är möjligt att det kan bli en lösning på sikt."

Utfästelserna är vaga. Så mycket tydligare är de inte på den socialdemokratiska sidan. Det är möjligt att en kulturpolitisk plattform – som fanns 2010 – utformas även för årets valrörelse, säger Gunilla C. Carlsson. Hon tycker att man arbetat väl med 2010 års program. Man är nu uppe i förslag om 1,3 miljarder högre utgifter än regeringen anslagit under mandatperioden på kultur- och idrottsområdet.

Socialdemokraterna motsatte sig att alliansregeringen tog bort formuleringen om att kulturpolitiken skall fungera som motkraft mot kommersialismens negativa verkningar. Den borgerliga politiken leder till att "mer och mer av det kommersiella får ta över", anser Gunilla C. Carlsson. Oppositionen har också, som nämnt, föreslagit utredning om en lag mot ägarkoncentration i medierna.

Gunilla C. Carlsson är starkt medveten om att kultur- och skolpolitik hör nära samman. Hon vill också ha läsombud i skolan, extra pengar till läsflyft, läsmål och mindre klasser i de lägre årskurserna. Kanske, frågar vi, behöver skolan dessutom kunna ge ungdomarna mer ledning för att finna det som är bra och viktigt att läsa, till exempel genom en litteraturkanon? "Nej, jag förstår inte varför man ska ha en lista på vad man ska läsa. Ska man få människor att läsa måste det vara den litteratur man blir engagerad av, det lustfyllda läsandet." ■

► **Lars Grahn** är senior editor på *Respons*.

► *Bland Respons läsare finns många med specialintressen och särskild nyfikenhet. De hittar texterna och tankarna vi andra missat eller kanske inte visste fanns. Här tipsar de om böckerna och webbsidorna som fascinerar, överraskar eller utmanar.*

Vad jag läser

Alexander Gottsén är bolagsjurist på SAS.

VID SVARTA HAVET FÖDDES IDÉN OM CENTRUM OCH PERIFERI

Krims skönhet väcker ett nästan sexuellt ägandebegär hos alla som besöker det. Orden är inte mina utan historikern och journalisten Neal Aschersons i hans bok *Svarta havet* från 1995. Trots bokens titel rör sig författaren främst kring Svarta havets

norra kust, från Donaudeltat i väst till Abchazien i öst med såväl en litterär som geografisk mittpunkt i områdena kring Krim och Azovska sjön. Under antiken var det mötesplatsen för grekisk stadskultur och skytisk nomadkultur och sedan dess föremål för mer eller mindre blodiga etniska konflikter. Det är nu ingen brist att fokus ligger på Svarta havets norra kust även om avstickare görs till Trapezunt, den polska kolonin i Istanbul och de miljögifter som hotar havet självt.

Vad *Svarta havet* visar är hur levande och starka idéerna om nationalitet och etnicitet är i ett område som helt präglats av invandring, erövring och kulturmöten, detta oavsett om mötena skett mellan goter och turkar eller mellan tatarer, ryssar och judar. En bärande idé i boken är att det är på norra Svartahavskusten som den västerländska idétraditionen om centrum och periferi föds. Det är här grekerna möter barbarerna, skyterna, vid kanten av den kända världen och delar upp världen i ett vi och de. Det är mot den bakgrunden som Neal Ascherson tecknar en bild av de etniska drömmar och konflikter som levts ut kring Svarta havet.

Konflikterna har oftast skapats någon annanstans. Det är inte de pontiska grekerna som pekar ut skyterna som barbarer, det görs i Aten. Nationella och etniska idéer föds i rädsla för att något håller på att gå förlorat. I exemplet om Lazifolket i norra Turkiet visar författaren hur med utvecklandet av det egna skriftspråket också idéerna om självbestämmande följer, ett potentiellt hot mot den nation mot vilket kravet på självbestämmande riktar sig. *Svarta havet* visar att den nationella berättelse som ofta skapas i centrum är historia när den når periferin. ■

Analys

Politiska fångar tillverkade möbler åt Ikea i DDR

Fredrik Persson-Lahusen

Ikea använder ofta föreställningen om Sverige som ett demokratiskt land i sin marknadsföring men företaget tillverkade möbler i DDR från 60-talet och framåt. **Att politiska fångar användes i produktionen bekräftas nu av en ny tysk undersökning som bygger på Stasis arkiv.** Den visar också att Ikea var långtifrån det enda västföretag som utnyttjade den billiga arbetskraften i den kommunistiska diktaturen.

En försvinnande liten del av det förflutna bearbetas och förs vidare i form av historia. Bara en bråkdel av denna historia beaktas i samtiden, skapar debatt och tvingar oss till ställningstaganden. Helt visst finns historiska händelser som eftervärlden närmast automatiskt förhåller sig till, men i de allra flesta fall sker transporten från då till nu på allt annat än spikraka vägar.

Redan under första halvan av 1980-talet utlöste det faktum att Ikea tillverkade varor i DDR, tillsammans med vittnesuppgifter om att politiska fångar användes som arbetskraft, demonstrationer framför koncernens västtyska varuhus. Ändå är det först på senare år som företagets östtyska förehavanden genom nyhetsrapportering och dagspolitisk diskussion har utvecklats till ett samtidshistoriskt drama.

För uppsättningens första akt svarade den tyska public service-kanalen WDR, vars konsumentprogram *Markt* i augusti 2011 ville pröva om Ikea är så sympatiskt svenskt man gärna ger sken av. Som färsk forskning av Sara Kristoffersson, gästprofessor vid Konstfack,

► Ikea i Berlin.

visar använder företaget mycket medvetet föreställningen om Sverige som ett demokratiskt och jämlikt föregångsland för att signalera socialt ansvarstagande (*Design by Ikea. A Cultural history, Bloomsbury Academic* under utgivning). Tv-programmet kritiserade Ikeas nuvarande personalpolitik men förde också fram vad som visade sig vara välunderbyggda uppgifter om tvångsarbetande politiska fångar i DDR under 1980-talet.

Ikea slog först skarpt ifrån

sig och saken gick tämligen obemärkt förbi. Några veckor senare skrev jag för *Aftonbladet Kultur* (1/9 2011) en artikel som satte in avslöjandena i ett historiskt sammanhang. Ett visst viskande i mediasalongen följde. Rabalder blev det dock först när SVT:s *Uppdrag granskning* gjorde ett uppföljande reportage i maj 2012. Ryktena rullade tillbaka till Tyskland och Ikea tvingades kliva ut ur kulissen.

Konkret innebar detta att konsultfirman Ernst & Young fick i uppdrag att utreda förekomsten av politiska fångar i produktionen samt huruvida Ikeas ledning haft kännedom om detta. Rapporten bekräftade anklagelserna i allmänna ordalag. Inga försök gjordes däremot att beräkna värdet av internernas arbetsinsatser. Vittnesuppgifter om svåra arbetsförhållanden och tillhörande tortyrliknande bestraffningar lyste likaså med sin frånvaro. Mer utförligt uppmärksammades de belägg man funnit för att Ikea protesterade mot användandet av politiska fångar i produktionen hos de administrativa DDR-organ som ansvarade för utrikeshandeln.

Att Ikea ville ha snabbt besked och först anlätade en konsultfirma, i stället för att vända sig till den långsamma vetenskapen, får anses begripligt. En besvärande omständighet förblir dock att rapporten inte offentliggjordes i sin helhet; blott en sammanfattning på fem luftiga sidor blev tillgänglig för medier och allmänhet. Vilket källmaterial som använts, vem som var författare och vilken extern expertis som hjälpt till förblev höljt i dunkel.

Bilden som målades fram var ofullständig men framför allt omöjlig att värdera för en utomstående, vilket betonar behovet av fri och vetenskapligt förankrad forskning kring fångarbete och västfirmors engagemang i DDR. Att Ikea anslagit omkring en miljon kronor till en enkät- och intervjubaserad studie i regi av UOKG (en paraplyorganisation för DDR-regimens offer) ändrar inte på den saken.

Därför är samtidshistorikern och statsvetaren Tobias Wunschiks bok *Knastware für den Klassenfeind. Häftlingsarbeit in der DDR, der Ost-West-Handel und die Staatssicherheit* (1970-1989), som under vårvintern

utkom på Vandenhoeck & Ruprecht, både viktig och välkommen. Studien vilar i huvudsak på material från säkerhetstjänsten Stasi, vilket förklaras av att forskaren är verksam vid BStU, den statliga myndigheten med ansvar för Stasis arkiv. Då få saker av vikt och värde skedde i DDR utan Stasis vetskap finns likväl vetenskapliga argument för avgränsningen. Kronologiskt koncentreras undersökningen till Erich Honeckers tid som statschef, då fångar särskilt systematiskt sattes in i produktionen och öst-väst-handeln intensifierades.

Wunschik vill contextualisera Ikea-avslöjandena och efterföljande diskussion, vilket han gör genom att frilägga vilken betydelse både fångarbete och väst-handeln hade för DDR-samhället. Arbetet i fångelserna fyllde en repressiv, uppfostrande och ekonomisk funktion. Internernas insatser var en integrerad del i planekonomin och motsvarade en eller ett par procent av DDR:s BNP. Wunschik medger att uppskattningen är osäker, men visar att de stora amnestiaktioner som genomfördes 1972, 1979 och 1987 följdes av fallande produktion och tomma butikshyllor. Att yrkeskompetens beaktades vid fängelseplacering vittnar också om fångproduktionens vikt i ett land där brist på arbetskraft ofta var ett problem. Under undersökningsperioden uppgick antalet fångar i produktionen till ungefär 30 000 per år.

Efter Berlinkrisen och murbygget 1961 ville DDR markera självständighet och samhällelig överlägsenhet. Handelsutbytet med BRD beskrevs som en störfaktor. De tyska ekonomierna var dock så sammanvävda, och DDR:s beroende så stort, att slagorden inte kunde omsättas i praktisk politik. När Willy Brandts Ostpolitik under 1970-talet följdes av allmän avspänning sköt de tysk-tyska transaktionerna i höjden. Förenklat kan man säga att teknik- och kunskapsintensiva investeringar från väst byttes mot råvaror och enklare tillverkning som kol och strumpbyxor.

Möbeltillverkningen var en viktig sektor där femtio procent av produktionen exporterades.

Fremsta köpare var västtyska varuhus och postorderfirmor som Quelle, Kaufhof och Neckermann. Affärerna förmedlades mot provision av en agentur med kopplingar till västtyska kommunistpartiet och delfinansierade därmed dess verksamhet.

Den svenska huvudrollen spelades av Ikea, vars intressen bakom järnridån inleddes under 1960-talet och exploderade under 1970-talet då företaget expanderade på den europeiska marknaden. Att kunna producera på nära håll var praktiskt och profitabelt, särskilt eftersom

► Wunschiks bok utgår från material ur Stasis arkiv.

arbetskraften kostade mindre i DDR än i tidens typiska låglöneland Taiwan. 1980 öppnade Ikea eget kontor i Östberlin och 1985 köpte man varor till ett värde av 94 miljoner D-mark från DDR där produktionen pågick vid 65 platser. Totalt stammade omkring tjugo procent av Ikeas inköp från det sovjetiska satellitsystemet.

Wunschik studie bekräftar att Ikeavaror tillverkades i fångelser och av politiska fångar, bland annat i Waldheim där den klassiska Klippan-soffan byggdes. Arbetsförhållandena kännetecknades av dålig säkerhet, långa skift, förnedrande bestraffningar för den som arbetsvägrade eller inte klarade av betingen samt löjligt låga löner. 80 procent av vad västfirmorna betalade gick raka vägen ner i den statssocialistiska kassan, för resterande del fick fångarna göra inköp i fängelset. Wunschik visar också att de politiska fångarna behandlades särskilt illa.

DDR-regimen talade tyst om köpslåendet med klassfienden, men västhandeln var ingen välbevarad hemlighet. Med-

delanden smugglades med varutransporterna och till väst friköpta politiska fångar gav vittnesmål, vilket fick människorättsorganisationer som Amnesty att uppvakta företagen. Detta och demonstrationerna utanför de västtyska varuhusen föranledde Ikea att ta upp fångfrågan med östtyska myndigheter. Av Stasi-dokument framgår att Ingvar Kamprad hotade bryta förbindelserna om fångarna inte försvann ur produktionen. Dock följde inga kontroller och affärerna fortsatte som vanligt.

Ur svensk synvinkel är Ikea sär-

skilt intressant, men Wunschiks inledande överflygning följs av ett stort antal djupdykningar i företrädesvis västtyska firmors förbindelser med DDR. Boken bjuder på nytt vetande och något för kommande forskning att ta spjären emot. Fler arkiv och perspektiv finns att arbeta med. Sveriges nära förbindelser med DDR gör att det finns anledning till fördjupade svenska uppföljningar. I svenska verk har ämnet hittills bara berörts i förbifarten eller utan vetenskaplig konsekvens.

Verkningarna av Wunschiks bok när dock utanför vetenskapssamhället. Utgivningen har intensifierat diskussionen om ekonomisk ersättning till forna fångar, bland vilka många vittnar om bestående fysiska och psykiska men. Därtill är många fattiga efter att ha berövats möjlighet till utbildning, karriär och pensionsgrundande arbete.

För detta bär DDR och det statsbärande partiet SED huvudansvaret. Den östtyska statsbildningen är dock som bekant ett minne blott och för-

fattningsdomstolen i Karlsruhe har fastslagit att den nya tyska förbundsrepubliken inte kan avkrävas ansvar för brott begångna av DDR. Därmed riktats blickarna mot de företag som gjorde stora vinster på diktaturbillig arbetskraft. Från flera håll förordas att de bidrar till instiftandet av en fond som kan bekosta både forskning och ekonomisk ersättning till enskilda. Förslaget är förbundet med svåra följdfrågor (Bör enbart politiska fångar kompenseras? Vad ska ske med det flertal interner som inte arbetade för västfirmor?) men framstår ändå som förnuftigt.

Lösningen liknar den som har tillämpats för de miljoner människor som tvingades till arbete i det nazityska imperiet. Det finns därför anledning att kort knyta an till hanterandet av denna historiska fråga, utan att för den skull antyda att Nazityskland och DDR kan jämföras. Efter krigsslutet togs tvångsarbetet aldrig upp på allvar. Inte heller återföreningen medförde någon förändring. Klagokörerna förblev ohörda och många offer hann dö innan något hände. Det krävdes ett halvt århundrade och högljudda hot om civilrättsliga processer i USA innan den tyska staten och näringslivet reagerade och år 2000 gemensamt grundande och tillförde stiftelsen EVZ ett kapital på 10 miljarder D-mark för utredningar, utbetalningar och utbildning. Den som tvingades till arbete i koncentrationsläger eller getto kunde maximalt kompenseras med 15 000 D-mark.

Ovanstående utveckling understryker det närmast omöjliga i att omräkna mänskligt liv och lidande till reda pengar, men förklarar också varför flertalet av de företag som var verksamma i DDR håller sig borta från den samhälleliga amfiteater där samtalen om ansvar förs. Det senare gör det rentav möjligt att recensera Ikeas varumärkesvårdande inträde på scenen som relativt värdigt. ■

► Fredrik Persson-Lahusen är fr. dr. i historia och kulturskribent.

Svensk-Tyska Föreningen slätar över problematiskt förflutet

Svensk-Tyska Föreningen firade 100-årsjubileum förra året och gav ut en skrift med anledning av det. Det bidrag som behandlar föreningens egen historia är i högsta grad problematiskt. **Föreningens pronazistiska agerande 1933-1945 bagatelliseras i stället för att kritiskt genomlysas.**

Debatt

För kommentarer, inlägg, eller synpunkter på recensioner eller recenserat material, maila till: info@tidskriftenrespons.se

Charlotta Seiler Brylla

Den 28 maj 1913 grundades Svensk-Tyska Föreningen på Hotel Rydberg vid Gustaf Adolfs torg i Stockholm. Bland initiativtagarna fanns representanter för den svenska bildnings- och kultureliten: Selma Lagerlöf, Carl Larsson, Verner von Heidenstam, Hanna Pauli, Svante Arrhenius och Karolina Widerström är några av dem som undertecknade ett upprop "för att främja svenskars och tyskars kännetend om varandras land och folk samt andliga och materiella odling äfvensom för att i övrigt, utan några politiska mål, samarbeta för gemensamma kultursyften".

Tillkomsten är inte någon slump. Sverige och Tyskland kunde blicka tillbaka på sekel av gemensam historia och kulturella förbindelser, men vid 1900-talets början nådde den svensk-tyska valfrändskapen sin höjdpunkt. För Sverige var Tyskland vad USA nu är för dagens svenskar: en förebild och ett föregångsland på vetenskapens och bildningens område. Samtidigt var Sverige inte ointressant för Tyskland, där ett romantiskt svärmeri för Norden vuxit fram under 1800-talet. Norden betraktades som vild och vacker natur och kunde effektivt kontrasteras mot det framväxande moderna industrisamhället. Drömmen om Norden plockades sedan upp av den komplicerande nationalsozialistiska ideologin, där Norden-svärmeriet

framför allt kom att handla om en överlägsen "nordisk ras" som skulle rädda Västerlandet från undergång. Ett uttryck för de ömsesidiga sympatierna var det faktum att samtidigt med Svensk-Tyska Föreningen grundades ett systerförbund i Berlin: Deutsch-Schwedische Vereinigung zu Berlin.

Förutsättningarna för ett svensk-tyskt vänskapsförbund (och för de svensk-tyska förbindelserna generellt) skulle dock förändras drastiskt i och med 1900-talets historiska händelser. Tyskland som aktör i två världskrig, nationalsocialismen och förintelsen med Tysklands delning som konsekvens var den verklighet Svensk-Tyska Föreningen hade att förhålla sig till. Trots detta har föreningen fortsatt sin verksamhet fram till i dag, och enligt föreningsstadgarna är ändamålet detsamma som vid grundandet, nämligen att verka för kulturellt och ideellt utbyte mellan Tyskland och Sverige.

Med anledning av sitt hundraårsfirande

2013 har Svensk-Tyska Föreningen gett ut en jubileumsbok med tjugotalet bidrag som skildrar de svensk-tyska kontakterna ur skiftande perspektiv: *Svenskt + tyskt. Tänkt och tyckt vid ett jubileum* (Instant Book, 295 s) Journalister, diplomater, lärare, översättare och forskare inom såväl natur- och samhällsvetenskap som humaniora har medverkat i skriften, vilken enligt föreningens nuvarande ordförande Leif H. Sjöström tjänar syftet att "med ett antal personliga betraktelser i essäform spegla några intressanta aspekter på de svensk-tyska förbindelserna i vid mening". Det är ett lyckat upplägg som resulterat i en lättillgänglig och underhållande läsning samtidigt som kunskap om Sverige och Tyskland förmedlas. Boken bjuder på ett brett spektrum av teman som sträcker sig från tidig medeltid fram till i dag. Majoriteten av artiklarna reflekterar svensk-tyska kontakter inom en rad skiftande områden som musik, konst, litteratur, vetenskap, företag och politik. Några bidrag fokuserar på tyskan som språk och översättningens betydelse för kulturella kontakter. Vilka bilder tyskar och svenskar har av varandra är ytterligare ett tema som behandlas.

Sett ur det perspektivet hade jubileumsskriften kunnat vara en både mångfacetterad och läsvärd publikation med många tänkbara läsare och användningsområden. Tyvärr finns ett problem med volymen som inte bara grumlar helhetsintrycket utan också ger upphov till funderingar kring Svensk-Tyska Föreningens sätt att hantera sitt förflutna. Det inledande bidraget som behandlar föreningens egen historia och som är författat av den tidigare ordföranden och hedersledamoten S. Gunnar Edlund är nämligen i högsta grad problematiskt. Medan majoriteten av volymens

► Svensk-tyska föreningen sammanträder 21/10 1937.

artiklar är välskrivna, gedigna och informativa måste Edlunds bidrag karakteriseras som tendentiöst, fragmentariskt och bristfälligt. I ett försök att teckna föreningens historia beskrivs processen kring grundandet, något om verksamheten, men framför allt är det en uppräknings av personer som haft en ledande roll i föreningen, av deras meriter, stamtavlor och militära titlar.

Direkt uppseendeväckande blir Edlunds historieskrivning när han kommer fram till tiden för nazismen och andra världskriget. Med ett relativiserande språkbruk, där ord som nationalsocialism, nazist eller pronazistisk helt saknas, snuddar han vid att föreningen ska ha klandrats "för att ha haft politiska program som förespråkade de då i Tyskland härskande idéerna", men kommenterar föreningens programverksamhet med att "vad som idag ter sig kontroversiellt och svåracceptabelt inte alltid uppfattades så under den aktuella tidsperioden". I själva verket beskrivs tiden för Nazityskland som något av en framgångssaga för Svensk-Tyska Föreningen. Evenemangen lockade ofta en stor publik, och även representanter för det officiella Sverige besökte regelbundet föreningens sammankomster. Edlund skildrar en särskilt lyckad kväll, när den tidigare rikskanslern Franz von Papen höll föredrag inför 730 personer på Grand Hotel med efterföljande supé den 16 januari 1939. Att von Papen var utsänd i Führers tjänst och under kvällen föredrog ett ämne som torde ha legitimerat både judeförföljelser och det kommande krigsutbrottet framgår av det avbildade programbladet, men kommenteras inte av Edlund.

Edlund ger två exempel på händelser, där föreningen utsatts för särskilt stark kritik, nämligen ett föredrag av Hitlers ställföreträdare Rudolf Hess den 14 maj 1935 och föreningens uppvaktnings på Hitlers 50-årsdag 20 april 1939. Det faktum att Hess-föredraget kommenterades övervägande positivt i Stockholmspressen, att nytt publikrekord noterades och att prins Gustaf Adolf och prinsessan Sibylla fanns bland gästerna anger Edlund som förmildrande omständigheter. Uppvaktningen på Hitlers födelsedag utgör det enda fall, där Edlund bemödar sig om att söka en förklaring till föreningens uppenbart pronazistiska handlande, nämligen att Tyska legationen sannolikt bekostade en hel del av föreningens evenemang och därför förväntade sig en motprestation.

Om man tittar lite närmare på hur Svensk-Tyska Föreningen agerade under Tredje riket hade det nog snarast varit underligt om man inte deltagit i uppvaktningen av Nazitysklands ledare. Tidigare forskning av bland andra germanisten Birgitta Almgren har visat att föreningen utgjorde ett viktigt forum för att sprida nationalsocialistiska idéer i Sverige. Deras programblad 1933-1945 kan

läsas som ett slags Nazitysklands "Who's Who", och Edlunds entusiastiska skildring av von Papen-evenemanget tycks ge en representativ bild av verksamheten. Men inte bara de inbjudna gästerna vittnar om föreningens pronazistiska inställning. När föreningen firade sitt 25-årsjubileum på Grand Hotel i Stockholm 1938 gav föreningens vice ordförande Sven Hedin uttryck för sin beundran i ett anförande: "så länge som Tyskland spelar första fiolen i nationernas konsert är världsfreden räddad". I jubileumsprogrammet kan man läsa att det visserligen inte är föreningens uppgift att ta ställning politiskt, men att "en sann tyskvän icke kunnat underlåta att glädja sig åt de framgångar, som under nationalsocialismen otvivelaktigt kommit det efter världskriget lamslagna Tyskland till del". I november 1942 bytte föreningen ut

” När föreningen firade sitt 25-årsjubileum på Grand Hotel i Stockholm 1938 gav föreningens vice ordförande Sven Hedin uttryck för sin beundran i ett anförande: 'så länge som Tyskland spelar första fiolen i nationernas konsert är världsfreden räddad'.”

den tyska örnen mot hakkorset som symbol i sina trycksaker, och då om inte förr tog man officiellt ställning för det nationalsocialistiska Tyskland. Efter kriget byttes föreningsloggan ut mot tre små kronor.

Det är uppenbart att Svensk-Tyska Föreningens agerande 1933-1945 måste karakteriseras som pronazistiskt och Edlunds historieskrivning framstår därmed som bagatelliserande och relativiserande. Genom att varken nämna nazismen, dess brott eller offer får Edlund NS-åren att framstå som en period bland andra i föreningens historia som trots allt bjöd på ett antal välbesökta evenemang. Edlunds ovilja att analysera konsekvenserna av föreningens roll under nazismen gör också att beskrivningen av efterkrigstiden blir ofullständig. Till exempel kan uppkomsten av en ny konkurrerande förening – Svensk-tyska sällskapet som grundades 1952 – endast förstås mot bakgrunden av att dess initiativtagare (bland andra Gustav Korlén och Vilhelm Scharp) inte ville ha något med en före detta pronazistisk sammanslutning att göra.

I dag beskrivs förhållandet mellan Tyskland och Sverige ofta som en "obesvarad kärlek". Medan Sverige fortfarande i många avseenden är omåttligt populärt i tyska ögon, lyckas tyskarna inte fånga svenskarnas uppmärksamhet. Trots Tysklands politiska och ekonomiska roll i Europa och trots att näringslivet efterlyser tyskspråkig kompetens har tyskans ställning och intresset för vårt grannland kontinuerligt försvagats under det senaste decenniet. Mot den bakgrunden har ett vänskapsförbund en viktig funktion att fylla, och Svensk-Tyska Föreningen är med sina 450 medlemmar och en livaktig verksamhet i samarbete med bland andra Goethe-Institut och Utrikespolitiska institutet definitivt ett forum som kan verka för att öka kunskaperna om Tyskland i Sverige.

Något som enligt min mening borde prägla vår uppfattning av Tyskland i dag är en respekt för att den tyska befolkningen aldrig slutat att göra upp med sina två diktaturer, och som en följd av detta att demokratikonceptet aldrig tas för givet utan gång på gång tas upp och definieras som ett honnörsord i det offentliga samtalet. För mig blir det därför obegripligt varför Svensk-Tyska Föreningen 2013 väljer att skriva sin historia på det här sättet. Varför lät man inte en utomstående (forskare) skriva historiken i stället för en tidigare aktör som uppenbarligen valt att mörka valda delar av föreningens verksamhet? I jubileumskriftens förord nämner föreningens ordförande Leif H. Sjöström visserligen att 1930- och 40-talet inte var någon "örorik del" av föreningens historia, men även här relativeras agerandet med att också "stora delar av det svenska samhället" hade kontakter med den tyska diktaturen. Sveriges roll under andra världskriget och dess hållning i förhållande till nationalsocialismen har debatterats under lång tid, vilket Alf W. Johansson tar upp till ingående granskning i förra numret av Respons. Oavsett vilken position man intar i den diskussionen och även om man snarare intresserar sig för tankeklimatet än till exempel för samlingsregeringens agerande, är Sjöströms yttrande märkligt.

Det faktum att Svensk-Tyska föreningen under Tredje riket regelbundet tog emot gäster ur nazismens absoluta toppskikt, att hakkorset pryddes föreningens trycksaker, att styrelsemedlemmar explicit uttryckte beundran för det "nya" Tyskland hade förtjänat en kritisk genomlysning i en jubileumsskrift som gör anspråk på att redovisa Svensk-Tyska Föreningens verksamhet i ett hundraårsperspektiv. Tysklands sätt att hantera sin historia hade lämpligen kunnat tjäna som förebild. ■

► *Charlotta Seiler Brylla är docent i tyska vid Stockholms universitet.*

Kan man förhandla med gangsters?

I *Respons* nr 1/2014 hävdade Alf W. Johansson att något har gått snett med synen på Sveriges agerande mot Tyskland under andra världskriget. En av måltavlorna för hans kritik var Klas Åmarks bok *Att bo granne med ondskan*. Åmark går här i svaromål och Johansson replikerar.

Debatt

För kommentarer, inlägg, eller synpunkter på recensioner eller recenserat material, maila till: info@tidskriftenrespons.se

Replik: Klas Åmark

Alf W. Johansson diskuterade i *Respons* 1/2014 kunskapsläget då gäller Sverige under andra världskriget. Han menar att något gått snett i synen på det skeendet och att ett ensidigt fördömande och moraliserande förhållningssätt måste korrigeras. Hans hårdaste kritik drabbar det populärvetenskapliga historiebruket, som i den anakronistiska, moraliserande och osakliga kritik som man finner till exempel hos journalisten Barbro Eberan men också i dagens skolundervisning. Han återvänder samtidigt till det småstatsrealistiska perspektiv han själv stod för på 1980-talet, men retirerade från under 1990-talet. Och han passar på att kritisera min bok *Att bo granne med ondskan* för vad han ser som felaktiga karaktäristiker och moraliserande förlöpningsar.

Johansson börjar med en principiell betraktelse om historieskrivningen mellan då och nu, mellan historism och presentism. Han deklarerar att han själv som historist prioriterar dåtidsperspektivet och ser det som en uppgift för historievetenskapen att försvara dåtiden gentemot dagens fördomsfulla tolkningar. Visst finns de positioner Johansson lyfter fram, men det finns också andra tolkningar av vad som är historievetenskapens uppgift.

Historisk forskning handlar för mig om

att etablera en dialog mellan nuet och det förflutna. Vi bör skriva om det förflutna på ett sådant sätt att det blir begripligt och intressant för vår samtid och framtid. Det blir det inte om vi bara skriver historien utifrån dåtidens premisser, värderingar, förståelsehorisont. Vår tids frågor kan i sin tur leda till att vi ser företeelser i det förflutna som tidigare inte uppmärksammats, samtidigt som det förflutna kan tala till oss och göra oss medvetna om problem vi utan historiska kunskaper inte skulle ha förstått. Det är för att jag vill få till stånd en sådan dialog som jag varken är presentist eller historist.

Andra världskrigets karaktär

En viktig utgångspunkt för mig är att det andra världskriget var en kamp mellan demokrati och diktatur. Att två diktaturer, Nazityskland och Sovjetunionen, förde ett brutalt och förödande krig mot varandra komplicerar förvisso situationen, men min helhetsbedömning kvarstår ändå. Därför anser jag att man inte kan göra som Johansson när han reducerar Englands och Churchills kamp mot Nazityskland till en ren stormaktspolitik. Visst försvarade England och Frankrike sina positioner som europeiska stormakter, men Churchill insåg mer än väl att det var mer än så som stod på spel, till exempel när han talade i underhuset den 3 september 1939:

"This is not a question of fighting for Danzig or fighting for Poland. We are fighting to save the whole world from the pestilence of Nazi tyranny and in defence of all that is most sacred to man. This is no war for domination or imperial aggrandisement or material gain; no war to shut any country out of its sunlight and means of progress. It is a war, viewed in its inherent quality, to establish, on impregnable rocks, the rights of the individual, and it is a war to establish and revive the stature of man."

Det går en linje från denna klarsynta dekla-

ration över till Churchills berömda tal i underhuset i juni 1940, när han inför Frankrikes fall höll ett flammande tal om fortsatt kamp och till de allierades gemensamma deklarerationer om krigsmålen, där Nazitysklands krigsförbrytelser och brott mot mänskligheten tydligt pekats ut och lades till grund för det avgörande kravet på Tysklands ovillkorliga kapitulation.

När jag hävdade att det andra världskriget var ett krig mellan demokrati och diktatur var det inte i första hand de ledande politikernas motiv jag syftade på, utan konsekvenserna av kriget. Det är slående att den segrande parten snabbt införde sitt eget politiska system i de länder som ockuperats eller erövrats. Det gällde Nazityskland och Hitler som ju hän-

synslöst kunde krossa den parlamentariska demokratin i ockuperade länder, men också flytta gränser fram och tillbaka eller upplösa en stat, som han gjorde med Polen och Tjeckoslovakien. Efter kriget lät de demokratiska segrande makterna den parlamentariska demokratin återuppstå i de länder de kontrollerade militärt, liksom i de besegrade staterna (Väst-) Tyskland och Japan, medan Sovjetunionen omvandlade de östeuropeiska staterna till socialistiska stater. Därför menar jag att det andra världskriget inte bara var ett krig mellan stormakter om vilken av dem som skulle ha en dominerande ställning utan ett krig om politiska system. Utgången av kriget var helt avgörande också för Sverige, som knappast hade överlevt vare sig som demokrati eller som nation om Nazityskland segrat i kriget.

Per Albin och stormaktskriget

Hur ska vi då tolka Per Albin Hanssons uttalanden och agerande under kriget? Visst gör jag en mer kritisk tolkning än vad Johansson (och till exempel Anders Isaksson i boken *Per*

Albin, 4, *Landsfadern* (2000) tidigare gjort. Ett problem är att Per Albin – utan tvekan den viktigaste politikern i Sverige under andra världskriget – lämnar så lite personligt källmaterial efter sig. Han skrev dagboksanteckningar, men hade ingen god hand med denna genre. Hans anteckningar är för det mesta rätt torftiga och de ger endast ibland inblickar i hans tänkande.

Han höll många tal och många av dem är tryckta i bokform. Det är slående hur lite dessa tal använts i forskningen, vilket till en del beror på att de ofta är vaga och rätt intetsägande. Johansson hävdar att man inte av statsministerns offentliga uttalande kan utläsa vad han tänkte som person och socialdemokrat. Naturligtvis inte, men jag är inte intresserad av Per Albin som privatperson och överlåter därför med varm hand den biografiska genrens fallenhet för amatörpsykologiska utläggningar på dem som behärskar den konsten bättre än jag. Nej, det är just statsministern jag är ute efter.

Jag tog Per Albin på orden och läste texterna som om han tenade vad han sade och att det statsministern säger till folket är viktigt. Det gav tydliga resultat. Dit hörde den offentliga bild av det andra världskriget som Per Albin många gånger upprepade – det var ett stormaktskrig, med det underförstådda budskapet att småstaten Sverige inte hade någon anledning att engagera sig för någondera parten. Det är alltså vad Per Albin gång på gång sade, om han innerst inne tänkte på ett annat sätt som Johansson tar för givet kan jag inte avgöra.

I det ljuset blir Per Albins försäkringar om att Sverige hade vänskapliga förbindelser med alla andra stater och hans maning till medborgarna att inte engagera sig för den ena eller andra sidan i kriget mer än statsministerns pliktskyldiga rutinuttalanden. Johansson menar att Per Albin var en övertygad anhängare av demokratin och kritiserar därför mitt påstående om att han inte ville att medborgarna skulle engagera sig för de demokratiska staterna i kriget. I trontalet i januari 1943 tog Per Albin in en noga genomtänkt maning till medborgarna. Han lät kung Gustav V säga:

”Måtte en och var visa den största försiktighet i vad som talas eller skrives och undvika allt sådant, som kan vara ägnat att i utlandet väcka tvivel på det svenska folkets fasta beslut att upprätthålla och lika mot alla försvara Sveriges neutralitet. I annat fall försvåren i Mitt och Min regerings arbete att genomföra den ståndpunkt som vi gemensamt beslutit oss för att intaga under den stora konflikten.”

Per Albin ingrep också flera gånger för att hindra manifestationer för Norges sak. Han övertalade den folkpartistiske riksdagsman-

nen Bertil von Friesen att inte interpellera i riksdagen om Norge, och den gången antecknade han (den 4 februari 1942) motiveringen i sin dagbok:

”mina synpunkter [...] voro: man riskerar i st.f. att hjälpa de trakasserade norrmännen, man belastar vårt förhållande till Tyskland, man vinner blott att få lufta sina känslor, om man gör detta ordentligt ger det vårt folk en viss tillfredsställelse, annars icke, men i samma mån man gör det ordentligt ökas riskerna för norrmännen och för belastning av förhållandet till T.

Det här är Per Albin: protestera inte offentligt mot det tyska överväldet, välj inte sida i stormaktskriget, det hjälper föga men skapar problem för regeringen och försvarar de många förhandlingarna med Tyskland. Det här är den tiggande demokratiska regeringschefen.

Neutraliteten

Johansson hävdar också att jag genom att definiera kriget som en kamp mellan demokrati och diktatur kommer nära att underkänna neutraliteten av moraliska skäl. Men det är inte så jag tänker. Det är slående att det under de senaste decennierna vuxit fram en kritik av svensk neutralitetspolitik, både under andra världskriget och det kalla kriget. Åtminstone för en del debattörer tycks det ha funnits en politisk agenda. Genom att kritisera den faktiskt förda neutralitetspolitiken har de velat bereda vägen för ett svenskt medlemskap i EU. Somliga vill ju också att Sverige ska gå med i Nato.

Johansson och andra som försvarar den svenska neutralitetspolitiken under andra världskriget framhåller gärna att Sverige hade rätt att vara neutralt och hade rätt att handla med vilka stater man vill utan att det bryter mot neutralitetens regler (Se Ingela Karlsson med flera, *En (o)moralisk handel?*, Forum för levande historia 2008.) Den argumenteringen har inte räckt för att övertyga motståndarna i debatten. Det är därför jag prövar att hitta andra argument, som till exempel att den stat som väljer neutraliteten i stället bör åta sig andra förpliktelser, som att bedriva en generös flyktingpolitik och humanitär politik. Jag undersöker möjligheten om man på den här vägen kan hitta ett starkare försvar för neutralitetspolitiken.

Johansson tycks se detta som ett uttryck för min presentism, men så enkelt är det inte. Stråvan efter att med humanitära insatser stärka Sveriges internationella goodwill dyker upp både här och där i källmaterialet. När socialministern Gustav Möller argumenterade för en svensk hjälpsats för judiska barn motiverade han den med att det skulle ge Sverige goodwill. Just den tanken återkom till exempel när Folke Bernadotte, Röda

Korsets vice ordförande, argumenterade för svenska humanitära insatser efter kriget. (Ann Nehlin, *Exporting visions, saving children*, Linköping University Press 2009.)

Johansson tar min uppmaning på orden, och ger exempel på vad han ser som en frikostig flyktingpolitik och humanitär hjälp, som den omfattande hjälpen till Finland, som han ser som ”ett storartat exempel på demokratisk solidaritet” och livsmedels- hjälp till Norge, Grekland och Holland. De aktioner som Johansson nämner förtjänar att lyftas fram – men man undrar varför han inte säger något om varför det dröjde till augusti 1942 innan en stor central Norge- hjälp motsvarande den till Finland kom till stånd, eller att Per Albin redan den 12 april 1940 direkt stoppade ett initiativ till en sådan insamling. Hans inställning var att Sveriges internationella insatser främst skulle handla om återuppbyggandet efter kriget, medan direkta insatser medan kriget pågick var problematiska. Helhetsbilden av Sveriges humanitära hjälpverksamhet är fortfarande oklar och motsägelsefull, restriktivitet i början av kriget ersattes efterhand med allt större insatser mot krigets slut och när freden kommit.

Judar på flykt

Hur var det då med regeringens agerande mot Europas judar och andra som flydde undan den nazityska terrorregimen och från förföljelser och förintelse av judarna? Johansson lyfter fram exempel på viktiga insatser som Sverige gjorde för judarna, och de fanns förvisso. I sin historistiska ambition att försvara dåtiden inför nutidens orättvisa anklagelser citerar han högerledaren Gösta Bagges dagbok. Då gällde det den så kallade Axel-Rudelplanen, som gick ut på att Sverige skulle ta emot cirka 10 000 judiska barn. Samlingsregeringen tillstyrkte förslaget, väl medveten om att chansen att denna aktion skulle gå i lås var mikroskopisk men med Bagges ord: ”vi för vårt samvetes sak borde göra ett försök, även om det bara fanns en tusendedels chans att lyckas.” Men Johansson nämner inte Bagges reaktion våren 1942 när danskarna bad den svenska regeringen att ta emot 300–400 judiska flyktingar som uppehöll sig i Danmark och nu kände sig hotade. Bagge kunde acceptera 20–30 flyktingar, fler ”kunde leda till besvärligheter”. När frågan om att ta emot judiska flyktingar som uppehöll sig i Finland i maj 1943 kom upp, var Bagge åter restriktiv ”så att vi inte blev översvämmade av judar här i landet”. Även Per Albin ville den gången vara återhållsam men var beredd att ta emot ett mindre antal.

Den svenska flyktingpolitiken var länge främst inriktad på att hjälpa de ”nordiska bröderna”. Till den gruppen räknades också de norska och danska judarna. Men när det

gällde judar utanför Norden var attityden länge restriktiv. Det är den inställningen även hos Per Albin jag lyfter fram, bland annat med stöd i Matias Tydén's kapitel om Sverige och Förintelsen, *Att inte lägga sig i. Om Sveriges moraliska skuld till Förintelsen*, i Lars M. Andersson och Mattias Tydén (red.) *Sverige och Förintelsen*, 2007.)

En svensk tiger

Forskningen om presspolitiken hamnade rätt länge på efterkälken, men när jag skrev min bok fanns det studier av de olika typerna av ingrepp som regeringen använde under perioden 1933–1945 och om pressen och Förintelsen. Det var då några saker som slog mig, när jag summerade kunskapsläget. Även om den enskilda åtgärden kunde vara nog så ineffektiv, blev det samlade resultatet, särskilt under åren 1940–1943, omfattande. Pressen utsattes för ett mångsidigt och kontinuerligt tryck att inte publicera åsikter och information som regeringen ansåg opassande. Tyskarna klagade framför allt på den inflytelserika pressen, som Göteborgs *Handels- och Sjöfartstidning*, *Socialdemokraten* och *Dagens Nyheter*, medan de flesta av regeringens åtgärder, särskilt då de mer drastiska som tryckfrihetsåtal och transportförbud riktades mot tidningar på vänsterkanten, som tyskarna inte brydde sig mycket om. Det ser ut som om Günther och Westman använde klagomålen från tyskarna för att angripa samlingsregeringens motståndare på vänsterkanten.

Vad var det då man inte fick publicera? Tidigare forskning har främst inriktat sig på mot Nazityskland och dess ledare starkt kritiska formuleringar, som när de kallades blodtörstiga tyranner eller när Göring utnämndes till "Långbrodären". Därför fick jag faktiskt en chock när jag i Tryckfrihets-expeditionens arkiv hittade en förteckning över 106 (av sammanlagt 315) konfiskationer gjorda på grund av grymhetspropaganda. Ett exempel på detta är välkänt. I mars 1942 publicerade 14 tidningar samma artikel om tortyr i norska fängelser. De konfiskerades alla, Säpo hade följt förberedelserna genom telefonavlyssning av åtminstone *GHT:s* redaktion. Här handlade det alltså inte om oförskämdheter eller kritik, utan om välgrundade och kontrollerade fakta om den nazityska terrorregimen. Sådant fick man inte trycka för den av Per Albin ledda samlingsregeringen. I riksdagen förklarade justitieministern K. G. Westman att detta var grymhetspropaganda, medan utrikesministern Christian Günther anförtrödde Göteborgs-Postens chefredaktör Hjärne att UD mycket väl visste att det som berättades var sant, och att man även kände till ännu värre historier.

Det här är en del av den tigandets politik som samlingsregeringen och olika myndig-

heter stod för och genomförde, och som jag i slutmeningen i min bok hävdar är ohållbar för en demokrati.

Förhandlingspolitik

Johansson vill förbjuda användandet av begreppet "eftergiftspolitik" då man talar om samlingsregeringens utrikespolitik under kriget, och lyfter i stället fram begreppet förhandlingspolitik, som han själv använde till exempel i boken *Per Albin och kriget* (2007). Med detta begreppsval vill han understryka att samlingsregeringens politik inte var opportunistisk eller enbart konjunkturbestämmd och att den inte kan karaktäriseras som en serie ensidiga eftergifter. Han nämner inte att jag också stannat för begreppet förhandlingspolitik som den överordnade karaktäristiken, men också gör en principiell analys av problemen med att driva en förhandlingspolitik.

Den som förhandlar accepterar att både ta och ge, den som förhandlar går med på att motparten har rätt att lägga sig i de egna affärerna. Det blir särskilt tydligt i den svenska presspolitiken, som genom de lagtolkningar och nya lagar som togs under 1940 utvidgade regeringens möjligheter att ingripa mot den press som skapade osämja med främmande makt, men som samtidigt bjöd in främmande makter att framföra klagomål, som regeringen tar på sig ett ansvar för att ingripa mot. Den historiker som väljer att tala om förhandlingspolitik, bör inte bara berömma de svenska förhandlarnas skicklighet, utan också tala om vad det var de gav bort. Eller med Per Albins egna ord: "Tyskarna voro tydligen inställda på att det skulle förhandlas härom och att de skulle få någon kompensation." (Per Albins dagbok, 26.1.1943.) Den gången valde regeringen att inte förhandla, eftersom man inte ville ge bort något. Under tiden från april 1940 till hösten 1942 var det tyskarna som var på offensiven, ställde krav och också fick igenom många av dem. Det är faktiskt inte orimligt att kalla detta för en eftergiftspolitik. Från sommaren 1943 är det däremot den svenska regeringen som är offensiv och säger upp det ena avtalet om särskilda tyska rättigheter efter det andra.

Jag har valt att kalla min bok *Att bo granne med ondskan* eftersom jag velat lyfta fram den principiella problematik som den neutrala och demokratiska småstaten ställs inför när den måste förhålla sig till en diktatur som blir alltmer brutal och aggressiv. Det är en situation som på olika sätt inträffat även sedan dess, om än inte i en så renodlad form som den gången. För historikern gäller det att ställa frågor som var akuta då men som också varit aktuella senare. Det är frågor som medborgarna har anledning att förhålla sig till och fundera över hur de själva skulle ha besvarat men också hur de besvarar dem i sin egen samtid. Kan man verkligen försvara

demokratin genom att inskränka den? Ska man reagera mot diktaturens övergrepp med sanktioner och bojkotter, ska man försöka utveckla eller avveckla kontakter och utbyte? Ska man göra de affärer som bäst gynnar en själv, eller ska man hänsyn till vilka konsekvenser ett ekonomiskt utbyte får också för motparten, för diktaturen? Var går gränsen för när den demokratiska staten måste säga ifrån – det här accepterar vi inte, här väntar den öppna konflikten?

Det samlade resultatet av samlingsregeringens agerande var ingalunda entydigt och det är därför svårt att hitta enkla och tydliga formuleringar som sammanfattar den på ett träffande sätt. Här möter vi modiga insatser för att hjälpa diktaturens offer och omfattande humanitära insatser, men samtidigt också undfallenhet, anpassningsvilja, kort-siktig egoistisk politik. Den historism och det småstatsrealistiska perspektiv som Johansson pläderar för leder honom till att ensidigt lyfta fram handlingar som i efterhand ter sig som positiva insatser. Denna ensidighet räcker inte till för att vare sig formulera eller besvara de utmaningar som det dramatiska händelseförloppet från 1933 till 1945 ställde dåtidens demokratiska krafter inför. ■

► **Klas Åmark är professor emeritus i historia vid Stockholms universitet.**

REFERENSER

Nazismprogrammets verksamhet under åren 2000–2005 finns sammanfattade i Vetenskapsrådets redogörelse till regeringen:

http://www.historia.su.se/polopoly_fs/1.171527.1395243560!/menu/standard/file/Nazismen_se.pdf

För en förteckning över böcker tillkomna i anslutning till Nazismprogrammet se:

http://www.su.se/polopoly_fs/1.165799.13916931951!/menu/standard/file/books.pdf

• Blidberg, Kersti och Alf W. Johansson (utg.), *Gösta Bagges minnesanteckningar 1939–1944*. (Stockholm 2013)

• Johansson, Alf W., *Per Albin och kriget* (Norstedts 2007).

• Karlsson, Ingela m fl, *En (o)moralisk handel?* (Forum för Levande historia 2008)

• Larsson, Ulf (utg.), *Per Albin Hanssons anteckningar och dagböcker 1929–1946*. (2011)

• Isaksson, Anders, *Per Albin, 4. Landsfadern* (Wahlström & Widstrand 2000)

• Nehlin, Ann, *Exporting visions, saving children*, (Linköping University Press 2009)

• Tydén, Mattias, "Att inte lägga sig i. Om Sveriges moraliska skuld till Förintelsen" i Lars M. Andersson och Mattias Tydén (red.) *Sverige och Förintelsen*, (Dialogos 2007)

• Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan* (Bonniers 2011)

Svar: Alf W. Johansson

Säkerhetspolitikens primat var bestämmande för samlingsregeringens politik

Min artikel i föregående nummer av *Respons* var föranledd av den ensidigt negativa bild av Sverige under andra världskriget som blivit dominerande i offentligheten och som Klas Åmarks stora framställning *Att bo granne med ondskan* inte bidragit att stävja, snarare tvärtom. Åmarks bok recenserades i *Svenska Dagbladet* 8 januari 2011 under rubriken *Svek och skam präglar vår bild av Hitlertiden*. Recensionen gav i och för sig ingen rättvisande bild av Åmarks bok, men då de flesta av tidningens läsare aldrig kommer att läsa denna, är det rubriken som dröjer sig kvar. Ytterligare en impuls till mitt artikel-skrivande var misstanken att denna ensidiga bild vidareförs till eleverna i skolan.

Åmarks bok är ingen populärvetenskaplig framställning utan en vetenskaplig sammanfattning av ett stort forskningsprojekt som pågått i nära ett decennium. Det är en framställning som kan bli riktningssgivande och som därför måste granskas noga. Hans framställning saknar inte förtjänster, den erbjuder ett rikt empiriskt stoff för bedömning av olika frågor. Däremot störs den i betydande utsträckning av ett moraliserande perspektiv.

”Och vem i all världen har sagt att man inte får moralisera?”, frågade Maria-Pia Boëthius i andra upplagan av sin uppmärksammade bok *Heder och samvete* (1999). Hon fick omedelbart svar av Gunnar Fredriksson i *Aftonbladet*:

”Visst får man det. Fördelen med en moraliserande historia är att man kan känna sig moraliskt överlägsen. Nackdelen är att det sällan bidrar till ökad förståelse för de faktiska beslutsproblemen i det förflutna”.

Moraliserandet är en levande genre inom journalistik och populärvetenskap, men inom vetenskapen ställer sig saken annorlunda.

Åmarks moraliserande blir i själva verket kontraproduktivt och stärker inte tilltron till hans framställning utan försvagar den. Detta framhåller också uppsalahistorikern Henrik Edgren i en mycket kunnig recension i *Militärhistorisk tidskrift* 2011–2012 där han menar att Åmark med sin rättegångsmetod ”inte...särskilt bra” lyckats förklara Sveriges agerande under kriget och att fältet fortfarande är öppet för en förklarande syntes om de svensk-tyska relationerna under kriget (s. 222ff).

Professorn i kyrkohistoria Anders Jarlert har i en utomordentlig uppsats, *Moralisk historieskrivning – utan moralism. Kritiska anmärkningar till den moderna kyrkohistorien*, i *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 2012 diskuterat hur historikern skall förhålla sig till de moraliska frågorna. Han menar att det är viktigt att skilja mellan moral och moralism. Historievetenskapen måste finna en väg mellan å sidan moraliserandets instrumentaliserings av forskningen i ideologiska eller konfessionella syften och å andra sidan historismens tendens att genom förståelse hamna i relativism (något som Jarlert menar självklart inte utesluter en principiell moral). Jarlert riktar sina skarpaste pilar mot den moraliserande tendensen: ”En moralistisk historieskrivning leder till omoraliska konsekvenser [...] eftersom historien i sin komplexitet inte tas på allvar utan instrumentaliseras eller tabuiseras för andra syften”. Denna uppsats borde vara obligatorisk läsning i all historieundervisning.

Åmarks bok har en slagkraftig titel, men passar den till en vetenskaplig framställning? Sverige bodde också granne med en annan diktatur som många betraktade som inbegreppet av ondska – Sovjetunionen. I själva verket är det så att varje allmän bedömning av den svenska politiken måste ske utifrån det tryck som båda dessa (ondskefulla?) regimer utövade på Sverige. Detta problematiseras aldrig hos Åmark. Man kan också ha invändningar mot rubriken i kapitlet om handelsförhandlingarna med Tyskland: *Att förhandla med gangsters*. Sveriges chefsförhandlare Gunnar Häggelöf skulle säkert satt upp en förvånad min om han fått läsa detta. Han ansåg sig förhandla med tyska

ämbetsmän. Var alla tyska ämbetsmän att betrakta som gangsters? Sverige inledde på hösten 1940 handelsförhandlingar med Sovjetunionen – en stat som hänsynslöst överfallit en demokratisk småstat och låtit mördra tusentals polska krigsfångar – var detta också att betrakta som en förhandling med gangsters?

Den normativa grundbulten i Åmarks framställning är att andra världskriget var ett krig mellan demokrati och diktatur. Detta är ingen bra utgångspunkt om man vill förklara andra världskriget. Om Sverige angripits skulle vi i första hand kämpat för att bevara vår nationella självständighet, i andra hand för att försvara vårt politiska system. Detta gäller också för England och Frankrike som gick i krig för att förhindra att de blev andra-rangsstater i förhållande till Tyskland. Att Churchill sedan säger att man gjort det för mänsklighetens skull tillhör krigets retorik. Men kriget hade flera dimensioner. Det är möjligt att se andra världskriget som ett ideologiskt krig mellan fascism, kommunism och (kapitalistisk) liberalism. Huvudkampen stod mellan kommunism och fascism och ledde till att östra Europa – inte som Åmark förskönande skriver ”omvandlade(s)... till socialistiska stater” – utan till diktaturer. Man kan faktiskt med större rätt tala om *kalla kriget* som en kamp mellan demokrati och diktatur än andra världskriget.

Per Albin Hansson

Åmark säger helt riktigt att Per Albin Hansson var den viktigaste politikern under kriget. Det innebär också att karaktäristiken av honom blir avgörande både för bedömningen av samlingsregeringens och Sveriges moraliska status under kriget. Det går en rak linje från Åmarks karaktäristik av Per Albin och hans övergripande påstående att ”dåtidens svenska samhälle lyckades inte särskilt väl hantera världspolitikens moraliska utmaningar. Småstatens egoistiska intressepolitik höll inte måttet”. Detta innebär ju ett moraliskt underkännande av samlingsregeringen, ja faktiskt av hela det svenska samhället. En sådan slutsats kan man endast hävda om man bortser från att samlingsregeringens politik främst var säkerhetspolitik, det vill säga strävan att undvika att dras in i kriget. När Per Albin talade om att Sverige önskade vänskapliga förbindelser med alla stater, något som Åmark ondgör sig över, var detta en diplomatisk standardfras betingad av säkerhetspolitiska överväganden. Han visste att hans ord vägdes på guldväg i Berlin och han avsåg självklart inte att med sina tal bidra till att spänningen mellan Sverige och Tyskland ökade. Han visste dessutom att han var partiledare för ett antinazistiskt parti som beslutat att stå fast mot Tyskland och lotsa Sverige igenom kriget med bibehållen självständighet. (Se *Per Albin Hanssons*

anteckningar och dagböcker 1929–1946. Utgivna av Ulf Larsson, 2011 s. 124, anteckning 5 augusti 1940 efter en diskussion med socialdemokratiska verkställande utskottet och LO: "Enighet om att hålla fast och söka lotsa oss igenom med bibehållen självständighet mot det främmande" (det vill säga Tyskland, min anm.)

Jag kan inte tolka en del uttalanden som Åmark gör som annat än att han anser att Sverige borde sökt sig mot ett krig. Om Per Albin sägs i *Att bo granne med ondskan*: "Insikten att kriget ändrade karaktär (det vill säga dess ökade brutalisering, min.anm.) och att det just därför blev alltmer problematiskt att förbli neutral finns över huvud taget inte i Per Albins tankevärld." (s. 52) Hur vet Åmark det, frågar man sig? Särskilt som han säger att det material som Per Albin lämnat efter sig är sprött. Om politiken under senare delen av kriget säger han: "Däremot fanns det ingen vilja i regeringen att ta tillfället i akt och stödja västmakterna i deras enormt resurskrävande krigsansträngningar eller att skada Nazityskland så mycket som möjligt." (s. 157) Jag får intrycket att Åmark här menar att vi egentligen borde gått i krig på västmakternas sida. Men påståendet är rent faktiskt inte riktigt. Det fanns faktiskt en vilja både att komma västmakterna till mötes och "skada" Tyskland: Sverige gjorde medgivande till västmakterna som i vissa fall gick längre än de gjort gentemot Tyskland, regeringen sade upp permittenttrafiken 1943 och skar ner handeln med Tyskland med 30 procent.

Det går helt enkelt inte att hävda att Sverige svek demokratins sak under kriget som Åmark antyder. Wigforss skriver i sina memoarer att "när det någon gång hördes ett ord om kamp mot nazismen som en plikt för demokratin blev det vanliga och naturliga svaret att den plikten fyllde vi genom att försvara vårt eget land och att där – så långt det nu gick – hålla de demokratiska friheterna oförkränkta". (Wigforss *Minnen III* s. 438)

Åmark kallar i sitt inlägg Per Albin för "den tiggande demokratiska regeringschefen" en karaktäristik som tyder på en total brist på förståelse för vad Per Albins position som ledare för samlingsregeringen krävde. Per Albin syftade med sina tal att skapa förtröstan och tilltro hos svenska folket till samlingsregeringens strävan att hålla landet utanför krig och klara försörjningen. Åmark erkänner att Sveriges humanitära insatser under kriget var betydande. Men han frågar varför hjälpen till Norge dröjde till 1942 och varför statsministern den 12 april 1940 "direkt stoppade ett initiativ till en sådan insamling". Det sistnämnda var en mycket klok realpolitisk åtgärd av statsministern mot en förflygen idé som kunde skapat en föreställning att Sverige var på väg in i kriget på västmakternas sida. Åmark antyder att beredvilligheten att ta emot judar var sprungen

ur en strävan att vinna goodwill hos västmakterna. Förhoppningsvis gjorde den det, men det finns ingen anledning att ifrågasätta den humanitära impulsen på svensk sida. Det är riktigt att Åmark föredrar begreppet förhandlingspolitik som en allmän karaktäristik av politiken. Men han använder också begreppen eftergiftspolitik och eftergiftspolitik. Jag har själv använt dessa begrepp, men har alltmer kommit att se kritiskt på deras användning i vetenskapliga sammanhang. De är stigmatiserande och reducerande och förvrider bilden av den faktiska politiken. Man måste också framhålla att det inte bara rörde sig om förhandlingspolitik utan även om en balanspolitik, där varje beslut fattades under beaktande av frågans vikt och krigets utveckling. Så fort den säkerhetspolitiska utsattheten minskade fick också den svenska politiken en motspänstigare karaktär. "Man gör vad man är tvingad till, inget steg verkligen frivilligt", hette det i en tysk diplomatrapport

”Så fort den säkerhetspolitiska utsattheten minskade fick också den svenska politiken en motspänstigare karaktär.”

1940. "Surprisingly small" är den amerikanske forskaren John Miller Wests sammanfattande omdöme om de svenska medgivandena i en omfattande studie av de svensk-tyska relationerna 1939–1942. (*German-Swedish Relations 1939–1942*, 1976.)

När det gäller presspolitiken är det ingen tvekan om att regeringen tog intryck av den tyska protestkanonaden under augusti-september 1940 och fruktade att den svenskfientliga falangen i Berlin (med von Ribbentrop som första namn) skulle ta överhanden. Därför ansåg regeringen det nödvändigt att inför tyskarna markera att man tog ett fastare grepp om opinionsbildningen. Det gällde som Günther uttryckte det att mot bakgrund av riksdagsvalet som gett socialdemokratin en överväldigande majoritet (nästan 54 procent av rösterna) markera att samlingsregeringen inte var "antitysk". Det finns ingen riktig samlad empirisk studie av presspolitiken under kriget men att denna innehöll ett stort mått av skådespel och teater både inför tyskarna och inför den egna opinionen är säkert. Politiken syftade att inför tyskarna markera att man höll pressopinionen under ständig kontroll genom att slå ner på vad som kunde

uppfattas som förlöpnings mot den tyska regimen. Se hur många beslag vi gör, sade man till tyskarna, men repressionen riktade sig i huvudsak mot mycket små kommunistiska och syndikalistiska tidningar medan man sökte kontrollera den övriga partipressen med hjälp av självcensur (pressrådet och pressnämnden). Tyskarna klagade särskilt över "greuelmeldungen" påståenden om tyska grymheter mot civilbefolkningen, något som de allierade ansågs ha haft stor framgång med sin propaganda under första världskriget. Som Åmark förtjänstfullt visar var ofta grymhets-skildringar en viktig orsak till konfiskeringar. Men efter det stora tidningsbeslaget i mars 1942 upphörde i stort sett beslagspolitiken eftersom även regeringen (som Günthers uttalande till Hjärne visar) insåg att talet om grymheter inte bara var krigspropaganda utan förskräckande verklighet.

Jag finner det sympatiskt att Åmark i slutet av sitt inlägg lämnar moraliserandet och övergår till att ställa mera principiella, öppna moraliska frågor. En fråga som han tar upp är: Kan man verkligen försvara demokratin genom att inskränka den? Det är en aktuell fråga, som man kan ge olika svar på. Här kan erfarenheter från andra världskriget tjäna som belysning. Ett möjligt svar är att Sveriges situation 1940 var sådan att en inskränkning av demokratin kan bedömas som det minst onda alternativet jämfört med att provocera fram ett krig som skulle inneburi att det politiska systemet krossades. Så torde statsminister Per Albin Hansson ha sett det. I dagboken den 17 september efter beslaget av *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* skriver han: "Jag var med om det (beslaget min anm.) för att markera att man inte kan tolerera ren skadegörelse. Det blir kanske nödvändigt att gå vidare, även om det bär emot. Men man kan inte riskera konflikt med ett annat land för att en herre skall få producera sig som honom lyster".

Avslutningsvis anklagar Åmark mig för ensidighet. Det må så vara. Den som vill bekämpa ensidighet måste ofta själv bli ensidig. Jag anser det har blivit för mycket säck och aska i bilden av samlingsregeringen. Det motståndskraftiga, humanitära och ansvarstaggande i samlingsregeringens politik bör lyftas fram. Jag hoppas att min artikel bidragit till att göra bilden mer balanserad. Förutsättningen för detta är att både *historism*, det vill säga att skeendet bedöms utifrån sitt historiska sammanhang och *småstatsrealism* det vill säga säkerhetspolitikens primat som bestämmande för samlingsregeringens agerande, får prägla synsättet. ■

► **Alf W. Johansson är professor emeritus i historia vid Södertörns högskolan och senior editor på Respons.**

Intervju:

Wolfgang Streeck

KAPITALISMEN HAR AVDEMOKRATISERATS, DEMOKRATIN HAR AVEKONOMISERATS

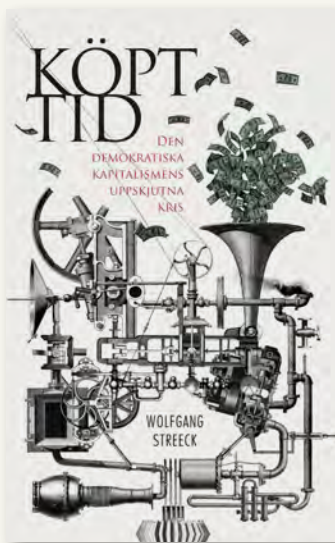
Skribent *Kay Glans*

DEN TYSKE SOCIOLOGEN Wolfgang Streeck, aktuell på svenska med boken *Köpt tid*, menar att det tvångsäktenskap mellan kapitalism och omfördelade massdemokrati som kom till stånd efter 1945 har upplöst. Han tror inte att EU kan bjuda motstånd mot de allt offensivare marknadskrafterna utan att man i stället måste reparera nationalstaten och framför allt begränsa kapitalets rörlighet. Kapitalister bör betraktas som om de förvaltar samhällets kapital och de samhällen där kapital har ackumulerats måste få vara med och bestämma hur det ska användas.

TEMA ÄR VI PÅ VÄG MOT EN KAPITALISM UTAN DEMOKRATI?

DEN TYSKE SOCIOLOGEN Wolfgang Streeck, född 1946, är chef för Max Planck-institutet för samhällsforskning i Köln. Jag har kontaktat honom för en intervju eftersom jag ser honom som en representant för en klarsynt och illusionslös vänster, som har mycket intressant och för många provocerande att säga om den tid vi lever i. I sin nyligen översatta bok *Köpt tid* (Daidalos), som recenserades av Mats Benner i *Respons* 1/2014, blickar Streeck tillbaka på 60- och 70-talets diskussioner om kapitalismens legitimitetskris. Många trodde att efterkrigstidens samhälle skulle förlora sin legitimitet i medborgarnas ögon. Jo, det kom en revolt, men det var faktiskt kapitalisterna som genomförde den.

Från 1970-talet och framåt har de framgångsrikt frigjort sig från de sociala regleringar som de hade påtvingats efter 1945. Genom att undandra sig beskattning har de tvingat staten att skuldsätta sig för att ge ett grundläggande socialt skydds nät och genom att pressa lönerna och flytta produktionen till låglöneländer har de sedan drivit medborgarna att skuldsätta sig för att hålla konsumtion och därmed efterfrågan uppe. Om Henry Ford sägs det att han insåg att om han betalade sina arbetare bra skulle de ha råd att köpa hans massproducerade bilar. Genom att pressa lönerna bidrar dagens kapitalister till att skapa en efterfrågekris, som under en tid

lösts med hushållens skuldsättning, något som har kallats "privatiserad keynesianism". Men är detta inte ett exempel på att kapitalismen undergräver sig själv, frågar jag.

"Det är nu uppenbart att de rika kapitalistiska ekonomierna lider av en brist på efterfrågan, som sannolikt beror på den branta ökningen i inkomstojämlikhet de senaste decennierna", säger Wolfgang Streeck. "Delvis beror detta på att fackförningarna har krossats över hela världen.

Till detta måste man lägga att både hushållen och det offentliga lider av en skuldbaksmälla som gör dem ovilliga att spendera och oförmögna att få nya krediter. Resultaten har blivit att alla nu är bekymrade över deflation och centralbankerna kämpar för att få tillbaka inflation, åtminstone på två-procentsnivå. Men ekonomer som Paul Krugman tror inte att detta alls är tillräckligt för att stimulera investeringar och konsumtion eller för att utplåna gamla skulder, så att man kan skuldsätta sig på nytt. Om inte detta är en kris, vad är då en kris? Mycket talar för att vi för att åter få tillväxt måste vända den nuvarande rörelseriktningen i omfördelningen så att den inte längre går från botten till toppen. Men något sådant finns inte i verktygslådan för dem som kom till makten under den nyliberala revolutionen. De sätter sitt hopp till större och större injektioner av nya pengar i den finansiella sektorn och till de vinster som de kan få genom att cirkulera pengar mellan sig själva. Kanske ser de en framtid i vilken de själva kan frodas medan övriga samhället förfaller – med andra ord en förvandling av samhället från en demokrati till en oligarki?"

Ett centralt tema i *Köpt tid* är relationen mellan kapitalism och demokrati. Det "tvångsäktenskap" som kom till stånd efter andra världskriget har nu upplösts och demokratin håller på att förvandlas

från en omfördelade massdemokrati till en kombination av rättsstat och offentliga underhåll. Allt fler viktiga beslut har flyttats från politiken till marknaden. Kapitalismen har avdemokratiserats genom att demokratin har avekonomiserats, som Streeck uttrycker det med sin för akademiker litet ovanliga förkärlek för *one-liners*. En politiker numera måste inte bara ta hänsyn till vad väljarna tycker, utan också vad marknaden anser.

Varför har människor i allmänhet varit beredda att acceptera denna utveckling? Det måste handla om något mer än att fackföreningarna försvagats, om en mer genomgripande politisk och kulturell förändring. På några ställen i *Köpt tid* snuddar Streeck vid underhållningsindustrins betydelse för det politiska klimatet, på ett sätt som för tankarna till Theodor W. Adornos och Max Horkheimers resonemang om underhållningsindustrin i *Upplysningens dialektik*. Har folk blivit passiviserade genom "weapons of mass distraction", genom de enorma möjligheterna till spel och lek som finns i dagens uppkopplade värld? Finns det egenskaper i dagens samhälle som gör den politiska mobiliseringen svårare? Det skulle åtminstone delvis kunna förklara varför vänstern inte har kunnat vända den rådande krisen till sin fördel.

"Den snabbast växande näringen i dag är marknadsföring och design", svarar Streeck. "Den svarar på och stimulerar i sin tur en utbredd besatthet av konsumtion och livsstilar, man skulle kunna säga att det rör sig om en identitetskonsumtion som är parallell till identitetspolitiken. Ett relevant sociologiskt begrepp i detta sammanhang är individualisering, som gör det svårt, för att inte säga omöjligt, för traditionella politiska organisationer att mobilisera kollektiv handling och solidaritet. Bakom detta ligger den i realiteten obegränsade tillgången på arbetskraft efter globaliseringen av arbetsmarknaderna genom invandring, flytt av produktion och världsomspännande outsourcing, liksom att kvinnorna har lämnat de traditionella familjerna och gått ut på arbetsmarknaden. Detta har ökat konkurrensen enormt på arbetets utbudssida och förvandlat individer till investerare i sitt eget humankapital och generellt spritt en meritokratisk syn på

samhället och social rättvisa. Ärligt talat vet jag inte hur vänstern ska kunna handskas med detta syndrom av avpolitisering i en traditionell mening och vilka nya former av politisk mobilisering som skulle kunna fungera och understödja vänsterns målsättningar när det gäller jämlikhet och solidaritet."

SEDAN ETT ANTAL år tillbaka har man diskuterat om olika länders kapitalistiska system skiljer sig åt, om det finns en "varieties

"Att det finns skillnader innebär inte att det inte finns sådant som förenar och vice versa. Det beror på vad som är viktigast och det kan förändras med tiden. Även om Sverige är annorlunda än USA är båda kapitalistiska samhällen. Och till det som förenar kommer det ömsesidiga beroendet. Alla länder är numera sammanlänkade i en global kapitalistisk ekonomi inom vilken vissa länder är viktigare än andra. Det är sant att det inom ett sådant globalt system alltid finns möjlighet för

nischer som bygger på speciella resurser och förmågor som växt fram under historien. Men möjlighet till en sådan nisch bygger på landets eller regionens plats i en större kontext och på det sätt som denna kontext är institutionaliserad. Detta har fått större betydelse på senare år när vi har gått från att marknader varit inbäddade i stater till att stater blivit inbäddade i marknader. Detta har minskat de möjligheter som samhällen har att modifiera eller mildra de allmänna principer som kapitalismens opererar efter. Efter 1980 har det som är gemensamt för kapitalismen blivit mer framträdande än det som skiljer. Sverige kan anföras som ett centralt exempel på detta. Men eftersom denna institutionella förändring sker långsamt och alltid stöter på motstånd kan man fortsätta att skörda frukterna av en tidigare ordning under en ganska lång tid."

Wolfgang Streeck är skeptisk till EU, som han menar inte alls fungerat som en motvikt till den globala kapitalismen utan tvärtom bidragit till genomdrivandet av nyliberal avreglering i Europa. Det enda alternativet i dag, skriver han i *Köpt tid*, är

att "provisoriskt reparera resterna av nationalstaten" så att dessa rester kan användas för att bromsa de expansiva marknadskrafterna. Denna formulering i *Köpt tid* har jag funderat en hel del över. Vad betyder den närmare bestämt? Vilka redskap menar Streeck att nationalstaten kan och får använda? Handlar det om protektionism och begränsningar av rörligheten för både kapital och arbete? Och kan man genomföra något sådant utan att samspela med nationalistiska strömningar?

"Det finns ingen självklar lösning på de problem som globaliseringen ställer vänstern inför. I boken reagerar jag på en speciell tysk debatt om en demokratisk europeisk konstitution kan bidra till att

► Wolfgang Streeck.

of capitalism". Vi har i *Respons* 5/2013 till exempel ägnat en artikel åt det tyska industriella system som kallas Mittelstand och som ter sig unikt för Tyskland. Det finns också påtagliga skillnader mellan länder i företagets syn på de anställda. I USA är man snabb med att avskeda folk när det är kris, medan man till exempel i Tyskland genom olika åtgärder har försökt behålla anställda. Mats Benner hävdar i sin recension här intill att det i alla fall har funnits en svensk modell även om det är ovisst hur mycket som finns kvar av den. Att länder klarat krisen så olika skulle väl också kunna tas som ett tecken på att det finns viktiga skillnader. Men Streeck är skeptisk till att man betonar dessa skillnader.

hejda nyliberalismens frammarsch. Mitt argument är att en europeisk demokratisk konstitution helt enkelt inte är för handen i dag och att om vi fortsätter med den europeiska integrationen nu så kommer resultatet att bli en teknokratisk marknadsregim. Det är därför jag säger att vad vi nu behöver göra är att försvara och reparera det som återstår av den nationella demokratin så att vi i Europa uppnår något som kan jämföras med det som uppnåddes efter andra världskriget när det gäller egalitär demokrati.”

”Vidare anser jag att en kommande internationell ordning måste lämna tillräckligt utrymme för nationella och regionala traditioner och politiska val. Det innebär att man inte ska straffas för att man avviker från den kapitalistiska huvudfäran. Jag tror att detta måste innebära någon form av kontroll över kapitalflöden, utrymme för industripolitik, viss reglering av arbetsmarknaden, vilket innefattar regler

vara beredda att acceptera en omfattande omfördelningspolitik. Nationen stänger inte bara ute, utan också inne. Den amerikanske poeten Robert Frost sade en gång: ”Starka staket ger goda grannar.” Det tolkas ofta som att det syftar på dem utanför staketet, och det var nog så Frost menade, men påståendet skulle väl också kunna syfta på alla som befinner sig innanför ett staket. De rika behöver kanske ett stängsel för att vara villiga att dela med sig av sin förmögenhet. Jag frågar Streeck om han tror att omfördelningspolitik i längden är möjlig utan gränser.

”Jag är benägen att svara nej på den frågan. Om kapitalet är rörligt, är det lokala samhällets välfärd beroende av de mycket rikas goodwill. Bill Gates råkar älska Seattle, så han betalar för offentliga parker, operan, för att rena sjön etcetera, hellre än att flytta sina pengar till en bank i Karibien. Men detta innebär att vi skulle vara tillbaka i Florens under Medicis tid,

riskerar vi då inte att få tillbaka mycket av den nationalism som unionen förväntades göra obsolet, och får vi då inte också tillbaka frågan om Tysklands ställning i Europa? Tidigare hoppades många att Tyskland så att säga skulle försvinna in i EU, men det lär inte hända i första taget och kanske aldrig. Henry Kissinger har tillskrivits frågan: ”Vem ska jag ringa till om jag vill prata med Europa?” I dag anser många att det finns ett svar: slå en signal till Angela Merkel. Allteftersom avståndet i tiden till andra världskriget växer, kommer Tyskland sannolikt mer och mer att agera som andra stormakter, och inte som länge efter kriget vara en politisk dvärg och ekonomisk jätte. Kanske blir jätten dessutom ännu större ekonomiskt genom att tyska företag hävdar sig så väl i den globala konkurrensen och slår ut andra företag. Hur ser Streeck på Tysklands roll? Är det på väg att bli den stormakt som dominerar Europa, om EU stagnerar eller kollapsar?

”Tyskland är inte en stormakt, inte ens i Europa. Det är helt enkelt för litet för det. Det har heller inga kärnvapen, till skillnad från Frankrike och Storbritannien, och kommer aldrig att ha några. Dess nuvarande ekonomiska dominans får människor att glömma att i början av 2000-talet betraktades Tyskland som ”Europas sjuka man”. Att det går så bra nu är väsentligen en tillfällighet i den meningen att Tyskland har förblivit ett mycket industrialiserat samhälle, tvärtemot rekommendationerna från många ekonomer som ansåg att Tyskland behövde snabbare strukturella förändringar i riktning mot en tjänsteekonomi. När det gäller politiken, så finns det en tendens hos den tyska vänstern att se ”Europa” som ett medel att bli kvitt Tyskland som nation genom att låta det uppgå i en större enhet. Ett uttryck för detta är de tyskar som utomlands identifierar sig som ”européer”, vilket gör dem lätt igenkännliga som just tyskar. Men detta gäller inte majoriteten av tyskar.”

”Fast det är sant att det finns en djupt förankrad konsensus bland tyska politiska ledare att landets utrikespolitik aldrig ska vara unilateralt utan ska genomdrivas genom internationella institutioner. Jag är övertygad om att det kommer att förbli så. Frågan är hur man ska strukturera dessa institutioner så att de möjliggör både effektiv samordning och nationellt självbestämmande. Tyskland ska inte behöva diktera för andra länder vad de måste göra. Tyskland ska inte ens behöva löpa risken att det ser ut som om landet dikterar för andra.” ■

” Samhällen som Sverige och Tyskland efter andra världskriget höll sitt kapital fångat i många avseenden och detta gäller delvis också USA. Det är bara då som kapitalisterna kan fås att använda ”sitt” kapital på sätt som är anpassade till sociala ändamål, snarare än att som i dag tvinga till sig fördelar från samhället mot att de inte flyttar utomlands.”

för arbetstid och invandring, och ett betydande utrymme för miljöpolitik, också genom statligt stöd. Länder som skyddar arbetarkooperativ, lokalt kooperativt bankväsende, begränsning av arbetstiden etcetera måste kunna undanta sig själva från konkurrens med länder som vägrar bromsa sina marknadskrafter. Människor är mindre universalistiska än pengar och ska inte straffas för det. En stor del av det växande inflytandet från nationalist-populistiska partier beror på att de socialdemokratiska partierna har glömt allt detta när de gav efter för trycket att globalisera på 1990-talet och beträdde den Tredje vägen. I realiteten innebar denna att socialdemokraterna blev representanter för den nya medelklassen, som präglas av konsumism och meritokrati.”

Nationalism associeras ofta i dag med främlingsfientlighet, men den kan ju också innebära en solidaritet mellan olika grupper i ett samhälle, en känsla av att man sitter i samma båt och därför också har skyldigheter mot varandra. Mycket tyder också på att det måste finnas en känsla av affinitet för att människor ska

och det var definitivt inte en demokrati. Att vara beroende av plutokraters samhällsansvar är inte ett lämpligt tillstånd för ett modernt samhälle. Jag anser också att kapital alltid är en social produkt, inte en privat, och därför kan inte kapitalet omfattas av oinskränkta rättigheter för privategendom. Det samhälle där kapitalet har ackumulerats måste också få vara med och bestämma hur och var det ska användas. Kapitalister bör betraktas som att de förvaltar samhällets kapital och de bör vara tillåtna att göra det bara i den utsträckning som det tjänar ett allmänt socialt syfte. Samhällen som Sverige och Tyskland efter andra världskriget höll sitt kapital fångat i många avseenden och detta gäller delvis också USA. Det är bara då som kapitalisterna kan fås att använda ”sitt” kapital på sätt som är anpassade till sociala ändamål, snarare än att som i dag tvinga till sig fördelar från samhället mot att de inte flyttar utomlands.”

HUR FÖRHÅLLER SIG en stärkt nationell kontroll till rivalitet mellan nationer, undrar jag. Om EU stannar av eller kollapsar,

► Kay Glans är chefredaktör för Respons.

KAN MAN BYGGA EN VÄLFÄRDSSTAT PÅ DEN NYA KAPITALISMENS GRUND?

Recensent *Mats Benner*

VI TALAR FORTFARANDE om den svenska modellen, men på centrala punkter har den övergetts. Som framgår av ett antal nya böcker om det svenska näringslivet är dagens kapitalism något helt annat än den som låg till grund för samarbetet mellan storföretag, fackföreningar och stat. I dag har vi en finansdriven kapitalism som ger helt andra ramar för välfärdsambitioner. Ägandet och företagsledningen har anonymiserats och ägarna ser sig inte längre som samhällsbyggare.

TEMA ÄR VI PÅ VÄG MOT EN KAPITALISM UTAN DEMOKRATI?

SVERIGE HAR KLARAT sig förhållandevis bra i efterskalven efter finanskrisen. Beröm haglar över den "svenska modellen" och dess uthållighet i en annars mycket svår och ryckig ekonomisk fas. Sverige, för inte länge sedan utdömd som Europas sjuke man, ses i dag som en förebild, både när det gäller tillväxtmodell och välfärdspolitik.

Men finns det egentligen en svensk modell kvar? Och hur stark och uthållig är den egentligen? Vid närmare granskning ser det lite mindre sammanhängande ut. Den svenska kapitalismen av i dag är egentligen mer av ett lapptäcke av olika ideal och riktningar än en enhetlig modell. En del har tydliga rötter i den gamla svenska modellen, andra har helt andra förtecken och drivkrafter än de som traditionellt förknippas med den svenska "särvägen". Välfärdspolitiken har också ändrat karaktär och har lämnat den inkluderande och utjämnande inriktning som länge präglade den.

Vad var då denna svenska modell för någonting? I den gamla formen – som den såg ut från 1950 till 1980 ungefär – byggde den på ett sammantvinnat ansvarstagande mellan storföretag, fackföreningar och stat med syftet att driva på social och ekonomisk modernisering. Den understöddes av stora statliga åtaganden i teknik och infrastruktur men också i lönebildningen, allt i syftet att understödja tillväxt, sysselsättning och betydande ekonomisk omfördelning.

På egentligen alla dessa punkter har modellen omprövats, övergetts eller självdött, beroende på hur man ser på saken.

Storföretagen är – med några viktiga undantag – inte särskilt svenska längre och deras anknytning till den nationella basen utsuddas av globala företagsledningar och aktieägare utan särskilda ömhetskänslor för Sverige. Scania och AstraZeneca är bara de senaste exemplen på hur svenskt företagande håller på att glida ur landet. De gamla ägarfamiljernas djupa intresse för företagandets långsiktiga villkor har också

”Staten, oavsett om den är borgerlig eller socialdemokratisk, har kanske kvar de utjämnande ambitionerna i retoriken, men de praktiska uttrycken för utjämningspolitiken har tunnats ut.”

till stor del ersatts av snabba in- och utträden som vilken riskkapitalist som helst. Fackföreningsrörelsen å sin sida präglas av svåra interna motsättningar men står också inför en företagssfar som bara delvis söker samförstånd. Staten, oavsett om den är borgerlig eller socialdemokratisk, har kanske kvar de utjämnande ambitionerna i retoriken, men de praktiska uttrycken för utjämningspolitiken har tunnats ut. Offentliga tjänster utförs allt oftare av privata aktörer av varierande vandel, medan

socialförsäkringarna sviktar och huvudsakligen lämnar ett grundskydd.

HUR HAR DÅ denna ganska radikala ombyggnad av den svenska modellen gått till? Och finns det trots allt något bärkraftigt kvar att bygga på inför framtiden? Några ledtrådar får man i ett knippe aktuella böcker som på olika sätt belyser den svenska kapitalismens utveckling från den storskaliga och organiserade modellen med företagskonglomerat och tydligt ägande i stabilt samspel med fackföreningsrörelse och stat, till dagens väsentligt mer sammansatta modell.

En sak är säker: svensk kapitalism av i dag är något annat än den som präglade det vi vanligen brukar mena när vi talar om en "svensk modell". Här ger Bertil Torekulls frodiga och livliga insiderporträtt i *Att dansa med vargar* viktiga påminnelser. Torekull räddar en viktig del av svensk företags- och samhällshistoria undan glömskan när han porträtterar en avtynande art av dynastiska kapitalister, med namn som Wallenberg, Kamprad, Bonnier och Palmstierna. Dessa dynaster har kommit i hans väg som redaktör, men också som författare och samhällstecknare utanför tidningsvärlden.

Det handlar om auktoritära ledare som till synes bär hela företagets väl och ve i sina händer, eftersom avkomor och övrig familj inte riktigt verkar hålla måttet. De har en fenomenal förmåga att se sammanhang som andra missar. Deras personligheter får därför en enorm betydelse som ledstjärna och en närmast mystisk kraft, nästan som en sorts gudomlig kraft som kan vägleda i svåra situationer.

Det är också komplicerade personer, som kan vara gränslöst generösa och mänskliga, men också nyckfullt exploaterande och närmast sadistiska mot sin omgivning – både familj och medarbetare råkar med jämna mellanrum ut för detta.

Inte sällan är deras infall geniala men ibland faller de platt, som när Albert Bonnier köper på sig ett vildvuxet industriimperium långt utanför massmedievärlden eller när Ingvar Kamprad tar sig an den trassliga ryska marknaden, där gott humör och slughet inte kan stå emot starkare krafter. Det ingår liksom att stora andar ibland har riktigt fel och därför blir även de grandiosa misstagen en bekräftelse av dynasternas storhet.

Så långt låter detta som vilka enväldshärskare som helst. Men detta är en annan sorts enväldshärskare, dynaster i folkhemmets öppna och egalitära samhälle. Samtidigt som de bär alla dessa aristokratiska drag, är de också i högsta grad inriktade på samhället och samtiden. De förstår och respekterar en motspelare, om det så är en fackföreningsledare, en författare eller en politiker. De är därför också ett slags folkkapitalister som talar till en bredare publik och ofta intuitivt förstår dess intressen och söker dess erkännande, om inte annat så för affärernas skull.

DE NYA KAPITALISTERNA har en annan, rakare och mindre komplicerad roll att spela: den är friare och mer kortsiktig, mindre psykologiskt komplicerad och mer genomskinlig. De är, med ett modeord, transparenta: *what you see is what you get*. Här finns inga spöken eller komplicerade familjereaktioner vad vi kan se, bara tränade analytiska ögon och matematiska begåvningar som kan driva igenom smarta affärer, men inte uppfinna eller upptäcka något nytt eller se runt hörn. De utger sig inte heller för att vara annat än affärsmän med sikte på

att förmera kapital. De söker inte konsensus och kompromiss med några nationella motparter. Fackföreningar och regeringar är inte deras värld, och journalister klarar de sig utan. Det får Engzell-Larsson erfara när hon försöker skriva om Nordric Capital, ett av alla dessa anonyma finansbolag, som vill diktera innehållet. (Hon avböjde.) De stora nationella projekteten, i den mån

Lotta Engzell-Larsson
Finansfurstarna
– *Berättelsen om de svenska riskkapitalisterna*

WEYLER | 207 S. | ISBN 9789187347337

Per Molander
Jämlikhetens anatomi

WEYLER | 223 S. | ISBN 9789187347351

Karolina Palutko Macéus
"Det är jag som äger Carnegie!"
Maktspelet om Sveriges mest anrika investmentbank

EKERLIDS | 421 S. | ISBN 9789187391309

Bertil Torekull
Att dansa med vargar
– *En bok om relationen mellan slaven och slavägaren*

EKERLIDS | 272 S. | ISBN 9789187391347

sådana fortfarande finns, har ingen som helst betydelse för deras strävanden. De lever snarare i en helt annan svensk modell, som handlar om en hedonistisk kultur som vuxit fram och som inte står den ame-

rikanska västkusten efter, med snabba modväxlingar och fjäderlätt teknikutveckling som utmärkande drag. Knappar och appar, design, mode och IT är deras värld, inte skog, stål och verkstadsmaskiner.

De nya kapitalisterna finns alltså i finanskapitalets och riskkapitalismens universum, fjärran från den värld av massproduktion och masskonsumtion som var den gamla svenska modellens motor. I *Det är jag som äger Carnegie* – *Spelet om Sveriges mest anrika investmentbank*, Karolina Palutko Macéus initierade, om än lätt överdetaljerade genomgång av den gamla fina bankfirman Carnegies uppgång och fall (och återuppståndelse) i samband med finanskrisen 2007 och framåt, porträtteras en svensk finansindustri i snabb utveckling från anonymitet till överaktivitet. Förändringen sker efter ungefär samma modell som de amerikanska finansbolagen. De nya kapitalisterna utvecklas från kollegialt styrda mellanhänder till aktörer på egen hand med aggressiva – på eller över gränsen för det lagliga – metoder för att tjäna pengar på pengar.

Det finns ingen anledning att moralisera över detta: det var och är statliga upplåningsbehov, växande pensionsavsättningar och avreglerade marknader som driver på utvecklingen, inte bankirernas ökade aptit på pengar. Men de bygger korthus av allt kapital. Carnegie blir ett offer för interna oegentligheter och osund kreditgivning, där säkerheterna krymper ihop snabbt när de globala finansmarknaderna börjar hacka. Efter debaclet griper staten in handfast och demonstrativt, vis av erfarenheten från 1990-talets bankkris. För handlingskraftigt är det onekligen när staten, företrädd av en tidigare moderatledare, Bo Lundgren, vid tiden generaldirektör för Riksgälden, tar över ett finansbolag med det kraftfulla påstående som givit titeln på Karolina Palutko Macéus' bok:

”det är jag som äger Carnegie”. Men det är mer en demonstration av makt än av en reellt förändrad syn på relationen mellan stat och näringsliv. Staten reglerar men styr inte, om finansbolagen bara har ordning på krediterna och säkerheterna kan de fortsätta spela.

LOTTA ENGZELL-LARSSON HAR en annan ansats än Karolina Palutko Macéus; hon skriver översiktligt och försiktigt polemiskt om riskkapitalismen som fenomen och riskkapitalisterna som ny samhällsbärande klass. Det är ganska nersläende läsning, åtminstone för den som har Torekulls porträttfigurer i minne. Där Bertil Torekull skisserar en sammansatt klass av samhällsbärande företagare, med komplicerade sjäsliv och stormiga relationer kring sig men med en utpräglad förståelse för sin samhällsroll, är riskkapitalisterna snävare, mer tekniskt drivna men utan något djupare intresse för kapitalets betydelse. Betydelsen blir i stället nästan magiskt självreflekterande. Det viktiga blir att förmera och förädla kapitalet, gärna snabbt vilket är själva tjusningen. Och denna förädling har ett inte så litet parasitärt drag. Ofta handlar det om att fånga upp styckningsdelarna från de stora företagskonglomerat som Palmstierna, Bonnier och Wallenberg byggt upp och sedan efterhand avyttra när aktieägare och konsulter tvingat fram ett fokus på ”kärnverksamheterna”.

Företagen flyter planlöst mellan svenska och utländska riskkapital som ägare, ibland med horribla effekter som när okunniga, men handlingskraftiga företagsledare får löpa amok som i fallet med Findus. Efter en omgång med flera expansionsglada men i grunden oerfarna riskkapitalister vid rodet försöker djupfrys företaget i dag rädda vad som räddas kan, men mycket branschferienhet har spolats bort under tiden. För varje skräckhistoria finns det förstås framgångssagor också, där riskkapitalisterna tagit upp trötta och bortglömda verksamheter och blåst liv i dem.

Men problemet kvarstår – riskkapitalägandet är temporärt, bransch- och företagskunnandet i bästa fall grunt, och intresset för den långsiktiga utvecklingen svagt eller obefintligt. Rollen är närmast konsultens, att snabbt mejsla ut och om en affärsidé, sjösätta den och sedan gå vidare. Huvudmålet är att klä upp företagen för en framtida försäljning, inte att ta några långsiktiga risker. Det anses vara andras bekymmer och besvär. Risker är förstås att dessa ”andra” aldrig dyker upp och att företagen i stället vandrar runt mellan olika kortsiktiga ägare. ”Pokaler” är den vanvördiga benämningen på företag som bytt riskkapitalägare ofta.

Kanske allra mest graverande är riskkapitalbolagens intåg i den offentliga servicens värld. Riskkapitalisterna har här framgångsrikt tagit över en annan aningslös huvudmans bekymmer, nämligen stat och kommun som med skolpeng och vårdval öppnat alla slussar för olika ägandeformer. Det offentliga har aldrig varit någon mönsterarbetsgivare, eller för den delen prickfri utförare av offentliga tjänster, så när skolan, vården och omsorgen öppnades för alternativa utförare såg nog många framför sig hur förändring och förnyelse skulle ta fart. Effekterna har dock främst blivit att ägare med tankarna någon an-

alltför långa och svåra åtaganden. Idéerna och projekten kommer inte av sig själva. Molander antyder hur de intellektuella och moraliska fundamenten för en egalitär samhällsordning kan byggas genom att återupptäcka behovet och värdet av fördelning och omfördelning.

Men denna sympatiska ambition kan inte tänka bort anknytningen till ekonomin, företagandet och ägandet. I sin ursprungliga form byggde den svenska modellen på tydligt ägande med stora ambitioner att hålla samman komplicerade företagskonglomerat och som hade behov av starka och stabila motparter som kunde

”Men problemet kvarstår – riskkapitalägandet är temporärt, bransch- och företagskunnandet i bästa fall grunt, och intresset för den långsiktiga utvecklingen svagt eller obefintligt. Rollen är närmast konsultens, att snabbt mejsla ut och om en affärsidé, sjösätta den och sedan gå vidare.”

nanstans än i just vården och utbildningen tagit över. Här byggs knappast några nya strukturer för tjänsteproduktionen, utan i bästa fall habila alternativ till kommuner och landsting, i värsta fall rena bedrägerier och skatteplanering.

GRUNDEN FÖR DE svenska välfärds- och tillväxtambitionererna har därför byggts om. Grunden har kanske inte försvunnit men den har ändrat form. Den är finansdriven, den söker sig främst mot tjänster och tekniskiften, den har distinkta ägarintressen att tjäna som handlar om att förmera kapital snarare än att sätta en långsiktig prägel på samhällsliv eller ekonomi. Det betyder självfallet inte att den är destruktiv och självförbrännande, bara att den har ett annat ansikte än den gamla svenska modellen. Det ger också helt andra ramar för det framtida samhällsbyggandet och kring hela idén om vad ett gott samhälle är och hur det kan byggas.

Kanske finns det därför ett behov av att återuppväcka själva den moraliska grund som i så hög grad kom att forma den gamla svenska modellen, nämligen idén om social utjämning. Per Molanders angenämt välskrivna och reflekterande skrift *Ojämlighetens anatomi* är möjligen ett tecken i tiden. Den svarar mot ett behov av samlande idéer och projekt för sammanhållning och utjämning också i en tid när kapital och företagande är flyktigt och när staten på olika sätt försöker dra sig ur

säkra företagandets långsiktiga överlevnad. I dag är detta en styggelse och ägandet skiftar allteftersom placeringarna ger avkastning. Hur samhället i övrigt utvecklas är en fråga långt från kärnverksamhetens intressen; det får någon annan hantera.

Även om många vill frammana bilden av kontinuitet med band och trådar som går tillbaka till den gamla svenska modellen är fundamenten radikalt annorlunda. Ägandet och företagsledningen har anonymiserats, ägarna ser sig inte som samhällsbyggare utan har förlorat drömmen om odödlighet och långsiktighet och i stället blivit en placeringsfråga. Staten själv har blivit en del av denna placeringsideologi, där skolor, vårdhem och sjukhus ses som placeringar snarare än som de samhällseliga åtaganden de en gång var. Men historien kanske inte är slut med detta. Man kan med litet välvilja läsa in en omprövning i debatten om att höja skatter och återta skattebaser, att stärka institutioner och professioner och att formulera samhällsprojekt som går bortom valfrihet och kundnytta. Då kanske vi återigen också får se samhällsbärande kapitalister som hellre skapar än spekulerar. ■

► Mats Benner är professor i forskningspolitik vid Lunds universitet.

LITTERATUREN OM 1800-TALETS konst har begreppet konstnärskoloni länge intagit en central plats. Namn som Skagen, Grez-sur-Loing och Varberg återkommer ständigt i både specialstudier och översiktsverk. En konstnärskoloni kan definieras som att en grupp konstnärer under en begränsad tid arbetar tillsammans på en utvald plats och där skapar och lanserar ett nytt stilistiskt uttryck. Under senare år har flera internationella verk om de olika konstnärskolonierna sett dagens ljus. Lars Wängdahls avhandling från 2000 om Varbergskolonin utgjorde tidigare det enda exemplet inom svensk konstvetenskaplig forskning. Nu har dock Alexandra Herlitz i november 2013 vid Göteborgs universitet disputerat på en avhandling med titeln *Grez-sur-Loing – The international artists' colony in a different light*.

Redan orden *international* och *different light* i titeln antyder att Herlitz vill revidera den tidigare, egentligen inte särskilt omfattande, forskningen på området. Av avhandlingens inledning framgår också att författaren anser att litteraturen om Grez-kolonin utmärks av några obalanser. Medan svenska forskare ivrigt undersökt kolonins roll för en rad kända svenska konstnärskap framstår forskningen i andra länder som mer fragmentarisk. Herlitz menar också att svenska forskare i alltför hög grad har karakteriserat kolonin som en svensk angelägenhet och hävdar att den bör studeras i en internationell kontext. Kolonin har tidigare, trots att den låg i Frankrike, paradoxalt nog använts som en byggsten i en diskurs som handlar om en nationell svensk konst. Varför har då den svenska litteraturen om kolonin begränsats av nationella och språkliga förhållanden, undrar författaren.

Förutom detta kritiskt historiografiska perspektiv ställer författaren även frågan huruvida det är rimligt att tala om en specifik Grez-stil, hur denna i så fall etablerats och om den skiljer sig från andra samtida stilistiska tendenser. Dessutom vill hon undersöka hur samvaron mellan svensk-

arna och konstnärer från andra länder såg ut. Var den så betydelselös och sporadisk som det tidigare ofta har hävdats?

Herlitz avhandling är en omfattande och imponerande undersökning och dessutom rikt illustrerad med verk som delvis torde vara okända för en svensk publik. Framställningen bygger på ett omfattande källmaterial, som förutom ett stort

dess forskare, som ju också representerar väsensskilda och delvis oförenliga positioner i det konstvetenskapliga fältet, inte annat än på ett elementärt plan har spelat någon roll för Herlitz forskning. Annorlunda förhåller det sig med hennes användning av vissa resonemang hos sociologen Bruno Latour. Dennes teori om nätverk och begreppet *Black Box* har hjälpt författaren att förstå och avslöja de mekanismer som lett till att många av de uppfattningar om Grez som för länge sedan formulerades av medlemmarna i kolonin i hög grad har levt vidare in i vår tid.

AVHANDLINGEN INLEDS MED

en fristående utmärkt analys av Louis Welden Hawkins målning *The Orphans* från 1881. Förutom att redogöra för tillkomstsituation och samtida reception gör författaren en rad belysande iakttagelser när det gäller motiv, komposition, kolorit och blickpunkt. På så sätt lyckas hon förklara målningens starka estetiska effekt. Att i detalj konfrontera verken påminner om det som brukar kallas för *connoisseurship*, en metod som ofta förlöjligats inom akademien men som i själva verket utgör en god grund för en konstvetenskaplig analys. En rad liknande analyser tryfferar också framställningen och hör till avhandlingens höjdpunkter.

Brödtexten inleds med att Herlitz diskuterar en kontrovers hos konstnärerna själva om vilken betydelse Grez egentligen haft för deras konst. Georg Pauli skrev utförligt om svenskarnas vistelse där och beskrev Hawkins målning som ett manifest för en särskild

Grez-stil. Karl Nordström förnekade däremot i en privat anteckning att Grez spelat någon roll för hans egen konst. Att Carl Larsson skulle ha tagit intryck av de utlänningar som vistades i den franska kolonin förnekades också av Nordström. Herlitz visar att denna kontrovers kan betraktas som utgångspunkt för mycket av det som senare skrivits om Grez.

För att utreda huruvida vi bör tala om en specifik Grez-stil har Herlitz använt tidigare svensk och internationell forskning

KONSTARTERNA & MEDIER

Alexandra Herlitz

Grez-sur-Loing revisited

– *The international artists' colony in a different light*

MAKADAM | 385 S. | ISBN 9789170611391

NERMONTERING AV NATIONELLT PRÄGLAD KONSTHISTORIA

Recensent *Tomas Björk*

Konstnärskolonin vid Grez-sur-Loing har länge betraktats som en svensk angelägenhet men denna uppfattning revideras i Alexandra Herlitz imponerande undersökning. Avhandlingen är inte invändningsfri men ger en övertygande skildring av denna epok och blir omöjlig att förbigå för framtida forskare.

antal konstverk utgörs av äldre och nyare svensk och internationell konstvetenskaplig litteratur, memoarer, brev samt recensioner i tidningar och tidskrifter.

I dag går det knappast att skriva en avhandling i humaniora utan att redogöra för de teoretiska utgångspunkter som väglett författaren. Herlitz gör också en rad reverenser till äldre giganter inom konstvetenskapen som Ernest Gombrich, Michael Baxandall, Meyer Shapiro och James Elkins. Själva har jag svårt att se att

men också egna iakttagelser av verken. Analyserna har grupperats efter en lång rad begrepp såsom motiv, tonalitet, känsla, komposition och penselföring.

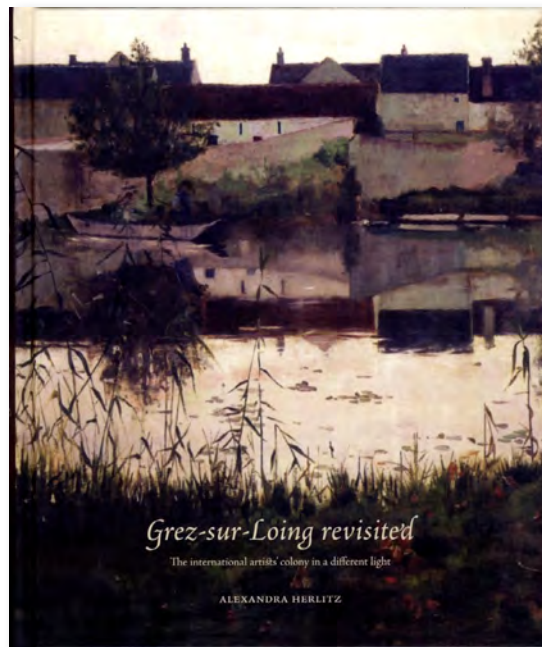
En komparativ metod är alltså sedan Heinrich Wölfflins dagar en grundbult i många konstvetenskapliga analyser. Även Herlitz använder detta grepp i sin diskussion av Grez-stilen. En uppenbar risk med ett sådant tillvägagångssätt är förstas att författaren söker jämförelseobjekt som skall bekräfta det aktuella resonemanget. Att vissa motiv som exempelvis den berömda och ofta skildrade bron i Grez kan sägas karakterisera en Grez-stil låter sig förstas sägas. I andra fall blir det svårare. Mycket omdiskuterad är den specifika grå ton som ofta sägs karakterisera Grez-måleriet. Författaren tycks själv luta åt att det är ett drag som kännetecknar måleriet i Grez men att det också kan återfinnas i annat franskt landskapsmåleri från tiden. På liknande sätt förhåller det sig med de målningar som visar enstaka figurer med ett inåtvänt uttryck.

Författarens inställning till huruvida det är fruktbart att tala om en Grez-stil förblir något otydligt. Som hon framhåller var konstnärerna väl insatta i det samtida måleriet i Paris. Hon visar övertygande att Carl Larssons nya stil inte enbart kan förklaras utifrån hans vistelse i Grez utan måste sökas i ett bredare sammanhang. Som författaren själv påpekar är dock den konstnärliga produktionen i Frankrike vid denna tid så omfattande att det är närmast omöjligt att få en säker överblick. Många centrala verk har också försvunnit in i privata samlingar. Författarens jämförande resonemang förblir därför i flera fall hypotetiska.

PÅ SENARE TID har exempelvis Torsten Gunnarsson ifrågasatt ifall det går att tala om en Grez-stil. Frågan är också om metodiska grepp som stilanalys och influensdiskussioner kan klarlägga om det fanns en sådan stil. Författaren refererar själv den kritik som Baxandall och andra riktat mot begreppet influens. Stilistiska jämförelser kan också ibland bli alltför subjektiva. Författaren menar att Nils Kreugers målning från Grez, som visar en bonde som plöjer åkern, utmärks av ett stilla lugn och att den därmed överensstämmer med ett viktigt kännetecken på stilen.

Själv har jag svårt att se detta. Koloriten liksom målningens komposition med två korsande diagonaler bidrar snarare till

att suggerera fram en dyster stämning, präglad av fysisk anspänning och tungt arbete. Detta stämmer förstas med tidens hårda jordbruksarbete och är något som Kreuger i flera målningar från Frankrike skildrat med bravur. Kreuger var bland de svenska konstnärerna i Grez kanske den som var mest självständig och innovativ och han var själv inte särskilt benägen att erkänna influenser. Det är också svårt att, som författaren gör, se inflytande från Jules Bastien-Lepage i Kreugers målning *Hemvändande plöjare*. De många jämförelserna med japansk konst, som också är ett stående inslag i äldre forskning, övertygar inte alltid mig.

Herlitz vill placera den svenska kolonin i Grez i en internationell kontext, något som tidigare varit ovanligt. Läsaren möter en lång rad i svensk konstvetenskaplig forskning sällan behandlade konstnärer, som Louis Welden Hawkins, William Stott of Oldham, Sir John Lavery, Frank O'Meara och Alexander Mann. Med hjälp av jämförelser med verk av svenska konstnärer visar Herlitz att kolonin inte kan betraktas som svensk utan snarare bör ses som en smältdegel där olika samtida stilar och tillvägagångssätt blandades på ett fritt och konstruktivt sätt. Herlitz ger också en målning av vardag och fest i Grez och lyckas övertygande visa att umgänget uppenbarligen gick över nationsgränserna på ett sätt som tidigare knappast varit känt.

Frågan om varför många av de associationer som begreppet Grez i dag väcker kan ledas långt tillbaka i tiden upptar också författaren. Utmärkt är karakteristiken av hur Spada (J.K. Janzon) och Georg Nordensvan började med att skriva kritik om tidens konst. När dessa författare senare lanserade liknande tankegångar i konsthistoriska böcker togs uppgifterna för trovärdiga eftersom de båda varit närvarande när händelserna inträffade.

Intressant är också författarens diskussion av hur Carl Larsson, Georg Pauli och Richard Bergh med artiklar, memoarer och böcker om kolonin bidrog till att konstruera historien om Grez-måleriet.

Att den relativa vikt som de då lade vid andra konstnärskap än det egna kunde leda till utslutningar säger sig självt. Herlitz påminner oss också, med stöd av Vibeke Röstorps nyss framlagda avhandling om svenska konstnärer i Frankrike under 1890-talet, om de framgångar som Julia Beck hade i det franska konstlivet. Beck var i själva verket en av dem som tillbringade mest tid i Grez, något som knappast framkommit i äldre svensk forskning om kolonin.

Kanske kunde Herlitz i dessa resonemang gått ett steg längre och pekat på ett övergripande mål hos dessa författare. Det tror jag var att premiera den unga franskinfluerade generationen, de så kallade Opponenterna, på bekostnad av de konstnärer som stödde Konstakademien och de som till skillnad från Pauli, Larsson och Bergh, på 1890-talet blev kvar i Frankrike.

HERLITZ ÄR ANGELÄGEN om att visa att tidigare forskare okritiskt reproducerat den syn på kolonin som grundlades i samtiden. Detta kan till viss del sägas vara ett riktigt påpekande. Ett problem är dock att hon i sina analyser inte tydligt skiljer på värdet av olika textgenrer. Vetenskapliga specialstudier jämföras med populärlitteratur och översiktsverk. Detta medför att exempelvis författare till mer populära framställningar, som ju oftast refererar tidigare forskning, enligt min mening orättvist kritiserar för sina resonemang. Varje författare av sådana verk vet ju att det är omöjligt att bygga sådana utslutande på egen ny forskning.

I sin iver att ifrågasätta svenska forskares syn på Grez-kolonin tycker jag nog att Herlitz ibland går till överdrift. Att de flesta nutida svenska konsthistoriker okritiskt accepterar den berättelse om Grez-

► *Stilla lugn eller dystert slit? Vårplöjning av Nils Kreuger.*

kolonin som formulerades på 1800-talet är knappast sant. När det gäller äldre konst-historiska verk av Georg Nordensvan, Sixten Strömbom, Kjell Boström och Viggo Loos, som Herlitz ofta hänvisar till, betraktas dessa inte längre som oantastliga utan har på senare tid utsatts för en omfattande kritisk granskning. Många forskare som Maria Görts, Margareta Gynning, Hans Henrik Brummer och även undertecknad menar i dag att värdet av dessa äldre forskares verk främst ligger i det omfattande källmaterial som redovisas i böckerna. Däremot är den utpräglad modernistiska konstsyn som präglar flera av dessa verk numera starkt ifrågasatt. Det finns i dag ingen anledning att, som Strömbom, Loos och Boström gjorde, med ljus och lykta leta efter likheter mellan de svenska konstnärernas verk och det franska avantgardet. Herlitz angrepp härvidlag blir därför litet av att slå in öppna dörrar.

Jag vill särskilt peka på den grundläggande revidering i synen på tidens konst som Hans Henrik Brummer har åstadkommit. Denne nämns endast på ett ställe i Herlitz bok och förekommer bara med ett verk i litteraturförteckningen. Brummer har inte skrivit utförligt om just Grez. Däremot har han tydligare än någon annan ifrågasatt den äldre forskningen. Han har visat att föreställningen om att de svenska konstnärerna i Frankrike var i kontakt med avantgardet bygger på önsketänkande och inte är empiriskt belagd. Genom att själv stödja sig på äldre forskning refererar Herlitz exempelvis okritiskt den föreställning enligt vilken Karl Nordström och Richard Bergh tidigt tog intryck av Gauguins måleri. Detta har Brummer övertygande visat inte stämmer. Han har även pekat på det problematiska med att tala om en svensk impressionism, något som Herlitz dock tagit intryck av.

Författaren tar till viss del avstånd från denna modernistiska konsthistorieskrivning och ifrågasätter bland annat teorin om konstens "utveckling". Trots det använder hon begrepp som "radikal", "konservativ" och "akademisk" på samma sätt som inom den äldre forskningen. Själv tycker jag också att det är problematiskt att använda begreppet "salongsmålare" i negativ mening. Så gott som alla konstnärer strävade efter att få ställa ut på Salongen i Paris. Begreppet har ju länge använts pejorativt för att skilja ut den konst som inte passar in i föreställningen om ett avantgarde. Ett sådant behov finns knappast längre. Det stämmer heller inte längre att denna konst är bortglömd för den har ägnats ett ökande intresse under senare år.

OVANSTÅENDE ANMÄRKNINGAR SKALL inte tillåtas skymma det faktum att Herlitz med sin avhandling gett oss en långt rikare och mer nyanserad bild av konstnärskolonin i Grez än vad som tidigare varit förhållanden. Hennes avhandling kommer att inta sin rättmätiga plats som den utan konkurrens mest detaljerade och övertygande skildringen av denna epok i svensk och internationell konsthistoria. Herlitz har också lämnat ett viktigt bidrag till en nedmontering av den nationellt präglade konsthistorieskrivning som har sin utgångspunkt i 1800-talets nationalistiska tänkande och som fick ny näring av de stora politiska konflikterna under 1900-talet. Hennes avhandling är redan ett standardverk och blir omöjlig att förbigå för framtida forskare om 1800-talets konst.

► Tomas Björk är professor vid Konstvetenskaplig institutionen vid Stockholms universitet.

Sigurd Kværndrup & Tommy Olofsson
*Medeltiden i ord och bild –
Folkligt och groteskt i nordiska
kyrkmålningar och ballader*

ATLANTIS | 249 S. | ISBN9789173536400

LIKHETER MELLAN BALLADER OCH KYRKMÅLNINGAR

Recensent *Lars Lönnroth*

DET HAR SAKNATS systematiska jämförelser mellan medeltida ballader och kyrkmålningar, vilket författarna till denna vackra och välillustrerade bok velat råda brist på. Skillnaden mellan balladernas och kyrkmålningarnas världsbild visar sig mindre än man i allmänhet tror.

KONSTARTERNA & MEDIER

ATT MOTIV UR medeltida ballader ibland förekommer i nordiska kyrkmålningar har länge varit känt. Det mest berömda exemplet är förmodligen 1400-talsmästaren Albertus Pictors framställning av den folkkäre balladkämpan Holger dansk och hans gruvlige motståndare Burman i Floda kyrka, där de båda kombattanterna tydligt identifieras genom omkvädet "Holger dansk han vann seger över Burman", som citeras på kyrkväggen. Det förekommer också bilder av balladdans i såväl svenska som danska

medeltidskyrkor, trots att sådan dans ansågs syndig och var förbjuden att utföra i kyrkorummets.

Likväl har systematiska jämförelser mellan ballader och kyrkmålningar saknats. Huvudskälet till detta är uppenbarligen att det handlar om två mycket olikartade medier eller konstformer, den ena uppfattad som "världslig" och "folklig", den andra som "religiös" och "kyrklig". Följaktligen har balladerna varit en angelägenhet för folklorister, litteraturvetare och musikforskare, medan kyrkmålningarna i stället engagerat teologer och konstvetare. Något tvärvetenskapligt samarbete har tyvärr sällan förekommit på detta område.

NU HAR DOCK litteraturvetarna Sigurd Kværndrup och Tommy Olofsson, sporrade av moderna teorier om så kallad "intermedialitet", det vill säga relationer mellan olika medier, gjort ett energiskt försök att överskrida ämnesgränserna. Kværndrup har tidigare varit verksam som medeltidsforskare i Danmark och vid Köpenhamns universitet försvarat en gigantisk och delvis nyskapande doktorsavhandling, *Den østnordiske ballade – oral teori og tekstanalyse. Studier i Danmarks gamle Folkeviser* (2006). Tommy Olofsson har tidigare främst varit känd som lyriker, litteraturkritiker och forskare på den moderna litteraturens område, men under senare år, då han tillsammans med Kværndrup fungerat som lärare vid Linnéuniversitetet i Växjö, har han i likhet med sin danske kollega engagerats i ett stort intermedialt projekt om den nordiska medeltidsballaden. Därvid har Olofsson själv kommit att specialisera sig på groteska skämtballader, ofta med erotiskt eller skatologiskt innehåll, och skrivit ett antal artiklar om detta ämne. Tillsammans har Kværndrup och Olofsson rest runt till medeltidskyrkor i såväl Danmark som Sverige, fotograferat en stor mängd kyrkmålningar och på så vis fått fram en omfattande bilddatabas, som de sedan kunnat jämföra med balladernas bildspråk och berättande framställning. Det är resultatet av detta gemensamma forskningsarbete som nu föreligger i en utomordentligt vacker och välillustrerad bok.

Den inleds med en kort essäistisk inledning av Olofsson, varefter Kværndrup i en omfattande översikt analyserar ett stort antal höviska balladers bildspråk, i huvudsak efter de principer han introducerat i sin doktorsavhandling. Därefter fortsätter Kværndrup med att utreda de intermediala relationerna mellan dessa ballader och kyrkmålningarna. I ett avslutande kapitel analyserar sedan Olofsson det betydligt mer ohöviska bildspråket i skämtballaderna och motsvarande groteska bildframställningar i kyrkorna.

Kværndrups bildspråksanalys hör till bokens mest övertygande avsnitt. I den ryske litteraturteoretikern Bachtins efterföljd visar han hur den höviska balladens "kronotop" är konstruerad, det vill säga hur dess platser, tidsuppfattning och persongallerier ut och typiskt förhåller sig till varandra. Händelserna utspelar sig ju gärna i en stiliserad aristokratisk miljö där ädla riddare och stolta jungfrur har kärleksmöten i "rosenlunden" och farliga demoner som näcken eller älvdrottningen lurar i den vilda naturen. Också tematiken och de principer som styr händelseförloppet är stiliserat utformade och formelmässigt uttryckta: det handlar om kamp mellan onda och goda makter, styrda antingen av Ödet eller av Gud.

Men den enskilde balladsångaren kan utforma kronotopen, tematiken och de styrande principerna på olika vis, vara mer eller mindre utförlig och betona detaljerna olika i sin framställning av samma händelseförlopp, beroende på tid, intresse, miljö och egen livssituation. För att poängtera detta utgår Kværndrup från den västgötska bondhustrun Ingjerd Gunnarsdotters välldiga repertoar av ballader, nedtecknade på 1670-talet, men jämför senare hennes texter med motsvarande ballader i den danska adelshandskriften Karen Brahes Folio från cirka 1560. Skillnaderna visar sig vara betydande även om grundmönstret förblir i stort sett detsamma.

Samma grundmönster återfinns också ganska ofta i kyrkmålningarna, men de direkta "intermediala relationerna" mellan ballad och kyrkmålning är enligt Kværndrup begränsade till tre olika slag: 1) direkta transformationer av ballader eller balladtyper som i bilderna av Holger dansk och Burman i Floda kyrka; 2) bilder av balladdans; 3) bilder av "dödsdansen", det vill säga moraliserande framställningar av människor och skelett som dansar längdansen, avsedda att leda kyrkopublikens tankar till de yttersta tingen. I alla dessa tre fall är balladhänvisningarna lätta att förklara ur kristen synvinkel: ridderliga balladhjältar som Holger dansk kämpar ju för kristendomen mot hedningarna, och bilder av balladdansen kan uppfattas som avskräckande bilder av syndare.

TOMMY OLOFSSONS AVSNITT om skämtballader och groteskerier i kyrkokonsten är

delvis kontroversiellt men underhållande att läsa. Tydligt visar han att grova sexuella och anala skämt är långt vanligare än man hittills föreställt sig, inte bara i balladerna utan också i kyrkmålningarna. Olofsson ger sålunda flera exempel på hur kyrkornas ventilationshål integrerats i kyrkmålningen på ett sådant sätt att de ser ut som analöppningar eller spyende munnar. Frågan är hur sådana groteskerier skall tolkas. Är det fråga om något slags blasfemiskt uppror mot kyrkans auktoritet? Nej, det verkar föga troligt. Rimligare är att tolka dessa bilder som belägg för att medeltidskyrkan faktiskt kunde uppskatta kiss- och bajshumor i långt högre grad än moderna moralister och sedlighetsivrare.

Särskilt många exempel på direkta överensstämmelser mellan skämtballader och kyrkmålningar kan Olofsson dock inte uppvisa. Jag uppfattar också några av hans

► En skrattande djävul från Saeby kyrka.

symboltolkningar som onödigt spekulativa, till exempel när han insisterar på att bilder av en borttappad eller avtagen sko absolut måste betyda att skons ägare förlorat sin oskuld.

UPPFATTNINGEN OM DEN medeltida kyrkokonstens ikonografi kommer nog inte att ändras väsentligt av den här boken. Däremot tror jag att dess många intressanta bilder och jämförelser mellan bilder och balladtexter kan hjälpa oss att bättre förstå balladernas formspråk. Skillnaden mellan balladernas och kyrkmålningarnas världsbild visar sig vara mindre än man i allmänhet föreställer sig. Att konstatera detta är intressant nog, även om de "intermediala relationerna" skulle visa sig vara mindre betydande än Kværndrup och Olofsson från början räknat med.

► Lars Lönnroth är professor emeritus i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet.

Alberto Manguel

Dagar med Borges

(Con Borges)

ÖVERS. MARGARETA EKLÖF

ELLERSTRÖMS | 64 S. | ISBN 9789172473690

LITTERATUREN ÅSKÅDLIGGÖR DET NYA I DET EVIGA

Recensent *Torbjörn Elensky*

JORGE LUIS BORGES har mer än många andra kommit att symbolisera en viss idé om litteraturen.

Alberto Manguel understryker att Borges framför allt var en läsare. Men liksom många andra författare drevs han också av ett hat mot litteraturen och drömde om att avsluta den.

KONSTARTERNA & MEDIER

NÄR WITOLD GOMBROWICZ efter sina decennier av exil i Argentina 1963 slutligen skulle återvända till Europa tillfrågades han om han hade något råd till de argentinska författarna. "Döda Borges", sägs det att han svarade. Ett radikalt råd om det skulle tas bokstavligen, men antagligen klokt som inställning till föregångarnas litterära storhet. Det är inte lätt för ett mindre lands kulturliv att drabbas av ett geni som höjer sig över alla andra, och liksom paralyserar

dem, tvingar dem alla att förhålla sig till detta.

Två år efter det rådet jobbar den 16-åriga Alberto Manguel extra i en bokhandel som Jorge Luis Borges, Argentinas störste levande författare, brukar besöka. Efter som den ålderstigne mästaren är blind tar han om kvällarna emot ungdomar som läser högt för honom under några timmar. Tonåringen Alberto visste vem Borges var, men på tonåringars arroganta sätt tyckte han inte det var något märkvärdigt, då, att få komma hem till denne store författare och vara en av hans högläsare. Senare insåg han hur märkvärdigt det nog ändå hade varit, och inflytandet från Borges har säkert varit avgörande för den riktning hans litterära intressen tagit. Han har exempelvis skrivit en fin bok om läsandets historia, som finns även på svenska, *En historia om läsning* (2005) och varit redaktör för *The Dictionary of Imaginary Places* (2000), som båda är som framvaskade ur en borgesisk litteratursyn.

Borges har mer än många andra kommit att symbolisera en viss idé om litteratur. Det finns få andra författare som i sig själva nått den typen av status, som gör att även personer som inte direkt intresserar sig för deras verk ändå kan ha en uppfattning om vad det är för slags litterärt universum de skapat och rört sig i. Kafka, Joyce och Proust är några andra exempel. Med Kafka och Joyce delar Borges också att han så starkt förknippas med en viss stad. Hans Buenos Aires är en lika självklar referens även utanför de mera hängivet litterära kretsarna som Joyces Dublin eller Kafkas Prag. Stora städer som Paris eller London går inte lika lätt att göra till "sina" för en enskild författare, inte ens om han är av Prousts kaliber. Tvärtom slukar de städerna alla som skriver om dem och gör dem till sina.

MANGUELS ISCENSÄTTNING AV Borges är perfekt. Varenda trivialitet i den store mannens liv laddas genom läsarens förväntningar. Redan i första mötet, när Borges stiger fram bakom ett tungt draperi, oklanderligt klädd i grå kostym, men ändå med slipsen lite på sniskan, är han sin egen symbol, och boken gör honom egentligen inte mera mänsklig, trots vardagsglimtarna ur hans liv som den återger. När någon blivit så monumental som Borges går det knappast att berätta något som inte bidrar till myten på det ena eller det andra sättet. Det är som Ingmar Bergmans toalettproblem, för att ta en inhemsk jämförelse: de gör honom inte alls mera vardaglig, utan bara ännu mera upphöjd.

Till bilden av Borges hör idén om hans väldiga minne. Om hans litteratur ses som ett helt bibliotek, koncentrerat i ett antal

noveller, är han själv som förkroppsligandet av det litterära minnet, av berättandet som ordnar världen. Ironiskt då, som Manguel beskriver det, att han inte alls hade någon väldig boksamling, utan ett sparsmakat urval i hemmet, som var så begränsat att den unge Mario Vargas Llosa rentav lär ha förolämpat honom med att ifrågasätta det, då han besökte honom i mitten av 50-talet. Bland de talande detaljerna i boken är att han tydligen inte hade sina egna böcker uppställda i hyllorna därhemma. Det är sympatiskt, tycker jag, och tänker att det nog är tur att han aldrig fick något Nobelpris; det hade trivialiserat honom, tagit ner honom faktiskt, genom den världsliga och personfixerade ära det representerar. En del författare passar det inte att ta emot pris ur svenske kungens hand.

Förutom sin egen något ojämliga vänskap med den gamle författaren ger Manguel också några glimtar av Borges vänskap med exempelvis Bioy Casares, som denne, enligt Manguel, beundrade för hans världsliga framgångar, hans rikedom och dragningskraft på kvinnor. Det är något som ger Borges ett större djup, detta att han kunde beundra personer som var helt olika honom själv. Kanske är det ett personlighetsdrag som också ligger bakom hans förmåga att skriva i bästa mening opersonligt? Liksom Borges på avstånd beundrade handlingens män och hyste en viss fascination för våld, tycks Manguel leva i beundran för de författare han aldrig kan bli. Missförstå nu inte detta som något nedlåtande, han är en utmärkt essäist i sin egen rätt. Men liksom de "Boswellfigurer i litet format", som han, möjligen självironiskt, jämför de högläsande ungdomarna med, i vars krets han själv ingick, är han själv en satellit runt planeten Borges.

DET GES MYCKET tillfälle till tänkande kring skrivande, bibliotek, det litterära och det privata minnet, och författarens roll i förhållande till traditionen i denna essä. Manguel understryker att Borges först och främst var en läsare. Intressant nog föredrog han anglosaxiska författare, och bland dem i rätt hög grad de mindre namnen, Chesterton, Stevenson, H. G. Wells. Men även Joyce, vars *Finnegan's Wake* han föreläste om utan att ha läst ut. Borges avskydde nymodigheter, han ogillade surrealisterna och Heideggers rotväliska, trots – eller just på grund av – att han älskade tyskan, som han lärt sig som ung då hans familj var bosatt i Schweiz. Han tyckte att litteraturen inte skulle överraska, den skulle inte chocka, utan den skulle åskådliggöra det nya i det eviga, som något tidlöst. Samtidigt var det just det personliga avtrycket han själv älskade hos andra

författare. Manguel räknar på flera ställen upp författare utan närmare förklaringar, vilket i sig är ett exempel på den typ av katalogisering som Borges själv såg som ett litterärt grundelement. Det smickrar en läsare som förstår referenserna och kan navigera efter den kartbild de antyder, men det blir egentligen ingen litterär fördjupning genom dem, då det aldrig kritiskt förklaras varför och vad de kan ha betytt för Borges.

En av de passager som förvånar mig mest är då Manguel skriver att Borges under en av deras många promenader tillsammans sagt att det är nödvändigt att känna en poets avsikter för att kunna avgöra om verket är bra eller dåligt. Detta är raka motsatsen till den litteratursyn som i övrigt dominerade senare delen av 1900-talet, och enligt vilken "the intentional fallacy", alltså tendensen att tillskriva ett konstverk dess värde utifrån antaganden om konstnärens syfte med det, var den största synden. För författare som också var framstående litterära teoretiker, som T.S. Eliot, eller Italo Calvino, som också nämns i boken, och som var särskilt upptagen av metalitterära problem i sitt skönlitterära författarskap, skulle det yttrandet förefalla vara höjden av naivitet. Jag delar själv uppfattningen att det är ett misstag att bedöma litteratur utifrån den typen av idéer, och att Borges, vars precisa berättelser verkligen tillhör den prosakonst som höjer sig över det individuella intresset och gör hans verk allmänmänskligt giltigt och på något sätt tidlöst, skulle anse att det inte går att förstå hans verk utan att veta vad han ville med det, är något jag inte kan svälja.

IBLAND TRÖTTNADE HAN på högläsningen, liksom på den strida strömmen av besökare som väntade sig att han skulle föra stimulerande litterära samtal med dem och ge dem alla små citat och insikter, som de skulle kunna ta med sig hem, som kostbara pärlor från den store mannen. Då drömer han, skriver Manguel, om ett universum "där tidskrifter och böcker inte längre är nödvändiga därför att alla redan kan alla tidskrifter och böcker, alla noveller och alla diktrader utantill." När alla människor är konstnärer behövs inte längre någon konst, gallerier, bibliotek, muséer, själva namnen på länder och människor är borta och allt är underbart anonymt.

Alla stora författare drivs också av ett slags hat mot litteraturen. De vill inta sin plats, men helst skulle de vilja avsluta litteraturen, sätta punkt för alltihop. Det gällde Joyce och Proust, liksom många mindre författare, och det gällde i hög grad Borges, vars litterära gärning också gick ut på att sammanfatta, avsluta, onödiggöra den existerande världslitteraturen. Det är en

ironiernas ironi att den drivkraften, som så många gånger återkommer i litteraturens historia, varje gång tvärtom blåser nytt liv i litteraturen, och gör den angelägen igen för nya generationer av läsare. Borges skrev 1952, citerad av Manguel, att "varje författare skapar sina egna föregångare". I det citatet framträder Borges ambition som närmast nietscheansk i sitt anspråk på att med sin litteraturs retroaktiva kraft göra hela litteraturhistorien till sin. Naturligtvis ekar även Eliots iakttagelse att all litteratur är samtida, och att nya verk förändrar hela litteraturhistorien. Det här är så centralt i den litteratur- och egentligen traditionssyn som utvecklats under det senaste seklet, att det är helt följdriktigt att även Borges passar in i den. Men mot det, som en sten i skon, ett gruskorn i maskineriet, sitter det där påståendet att man måste känna poetens intention för att kunna avgöra värdet av hans verk.

Borges novellkonst bygger på koncentration. Han målar inte med ord, utan är sparsmakad och precis.

Enligt Manguel strävade han efter att skriva en berättelse med drömmens karaktär. "Jag tror inte att jag någonsin har lyckats", menade han själv om den saken. Hans noveller har dock, i all sin språkliga klarhet, ofta drömsk karaktär. Men de skildrar inte drömmar, de väcker drömmar, genom att ange drömmarnas koordinater, anger de en riktning, visar de på en möjlighet, som växer i läsarens minne långt efter själva läsningen.

Och litet på samma sätt, utan att ta till alltför stora överord, skulle jag vilja säga att Alberto Manguels essä om Borges här faktiskt också fungerar. Den skildrar inte Borges med stora penseldrag och en rikedom av färger, utan anger ett antal koordinater, som skapar en bild av författaren som tar form först i efterhand, i minnet, som en av de där optiska illusionerna där man ska stirra på ett antal punkter och inser vad de egentligen föreställde först då man tittar bort.

ATT, SOM GOMBROWICZ föreslog, döda Borges vore kanske att ta i. Men att ta ner honom, läsa honom på nytt med kritiska ögon, det är nödvändigt, och inte bara i Argentina. En av de mest fruktbara nyare läsningarna av Borges står den samtida argentinske författaren Ricardo Piglia för,

► Borges ansåg det nödvändigt att känna till en poets avsikter.

aktuell på svenska med romanen *Konstgjord andning* (Bokförlaget Tranan). I en intervju från 1997 säger han bland annat "Borges är på ett sätt folklig, som Hernández, som tror att erfarenheten är viktigare än böckerna, och samtidigt någon som lever instängd i ett bibliotek och tror att endast kulturen och läsningen konstituerar världen. Det anmärkningsvärda, naturligtvis, ligger i att han inte löser motsättningen, utan att han håller de två elementen levande och närvarande. Och för det har han blivit tvungen att uppfinna en form, ett slags fiktion, som tillåter honom att vidmakthålla spänningen." (Min översättning) För Borges skull måste vi ta oss förbi monumentet Borges, och fram till vad han verkligen skrev. Dit når inte Manguel.

► Torbjörn Elensky är författare.

Arne Melberg (red.)

Essä

DAIDALOS | 499 S. | ISBN 9789171734150

ESSÄN SVÄVAR OBUNDEN MELLAN KUN- SKAPSFORMER

Recensent *Thomas Karlsruh*

ARNE MELBERGS ANTOLOGI kommer lägligt i en tid när intresset för essäistiken ökar. Det är en rik samling texter men essäns komplexa relation till vetenskapen kunde ha uppmärksammats mer. Den närmar sig både konsten och vetenskapen utan att underordna sig någondera.

KONSTARTERNA & MEDIER

SÅ VÄLBEHÖVLIG! DET är den första tanke som kommer för mig när jag får Arne Melbergs antologi *Essä* i min hand. Boken samlar ett omfattande urval essäistiska texter från Montaigne – ofta betraktad som genrens upphovsman – till Susan Sontag. I en separat del presenteras dessutom fyra framstående svenska essäförfattare, bland andra Horace Engdahl som bidrar med den ut sökta betraktelsen ”Den enskildes form”. Förutom källtexterna har Melberg också infogat skapelser ur egen penna: en upp takt, introduktioner av varierande längd

till bidragen samt ett parti med fyra ”essäer om essäer”. Det har blivit en imponerande volym på femhundra sidor.

Att sammanställa en antologi med essäistik som tema måste vara bland det knepigaste man kan ta sig för. Genren är notoriskt svår att avgränsa. Kanske bör man inte ens tala i termer av en genre, utan snarare om ett slags tilltal som kan bryta fram i många och disparata sammanhang. Möjligen är det bättre att tala om ett särskilt sinnelag, en anda av öppenhet, sökande och subjektiv närvaro som yttrar sig i det skissartade, systemlösa och oavslutade.

Melberg har valt en inkluderande strategi där även närstående texttyper – brev och föreläsningar – tagits med i enstaka fall. Samtidigt har han balanserat klokt mellan det förutsägbara och det personliga. Klassiker på området finns givetvis representerade, men även till synes perifera bidrag. En viktig aspekt av gränsdragningarna är bundenheten till en bestämd geografi: de skandinaviska, engelska, tyska och franska språkområdena.

Trots avgränsningarna är *Essä* en rik samling. Förutom de nämnda författarna innehåller den texter av bland andra Francis Bacon, Robert Burton, Madame de Sévigné, Joseph Addison, Denis Diderot, Sören Kierkegaard, Charles Baudelaire, Friedrich Nietzsche, Virginia Wolf, Theodor Adorno och Roland Barthes. Antologin är läsning man lätt förlorar sig i. Den publiceras dessutom i en tid när genren rör sig närmare centrum och bort från sin marginalposition i det svenska kulturlivet. Visserligen är många av de alster som rubriceras essäistik bara feletiketterad akademisk standardprosa eller journalistik.

Men det finns också ett mer formmedvetet intresse som visar sig i exempelvis essäpriser och tävlingar. Numera hänvisar man aktivt till essäformen inom akademien. I olika skrivövningar och examinationer anges genren som ideal för hur arbeten ska se ut. Det finns till och med forskartidningar där essän är ett explicit föreskrivet rättesnöre. Tidigare har avancerad essäistik emellanåt kritiserats hårt för att den inte lever upp till doktorsavhandlingens genrekrav. Men sådan kritik är i dag inte självklar i alla sammanhang.

Just den sistnämnda företeelsen väcker en fråga som inte belyses tillräckligt i Melbergs samling. Visserligen är det alltför lätt för en recensent av en källtextantologi att anmärka på urvalet. Hur man än gör finns det texter som måste lämnas utanför trots att de framstår som självskrivna, och Melbergs frikostiga axplock är på många sätt rimligt. Men jag vill ändå hävda att essäns komplexa relation till vetenskapen kunde ha uppmärksammats mer.

Essäistiken befinner sig alltid i rörelse

mellan poler – gemenskap och ensamhet, självhävdelse och identitetsupplösning, formstränghet och formlöshet, dialog och monolog, närvaro och saknad, autenticitet och förställning. Dess plats är både torgets larm och tornets isolering, salongens samvaro och bibliotekets avskildhet. Men essän svävar dessutom obunden mellan kunskapsformer. Den närmar sig såväl konsten som vetenskapen utan att underordna sig någondera. Även om Melberg på flera ställen uppmärksammar den sistnämnda förbindelsen är han betydligt mer generös i sina reflexioner kring den förstnämnda. Förhållandet till konsten framstår som överordnat, både i urvalet och i kommentarerna.

RELATIONEN TILL VETENSKAPEN har framför allt diskuterats och gestaltats i den tyska traditionen, och där finns det onekligen inslag som man saknar i *Essä*. Georg Lukács inflytelserika ungdomstext om essäns väsen och form (1910) nämns visserligen i inledningen men hade också förtjänat en plats bland källtexterna. Från Lukács löper dessutom en tråd bakåt till romantiken och inte minst till kretsen av unga radikala intellektuella och konstnärer som var verksamma i Jena åren kring sekelskiftet 1800. När Friedrich Schlegel, Novalis och andra påbörjar experiment med den textform som kom att kallas det romantiska fragmentet väcker de frågor som länge hemsökt essän. Är det möjligt att finna en väg som leder förbi den etablerade konsten och vetenskapen? Kan ett förbehållslöst skrivsätt bära frukt i nya och djupare kunskaper? Det romantiska fragmentet aktualiserar samtalet mellan författare och läsare, likaså teman som traditionsbundenhet och nyskapande, tankeflykt och produktiv begränsning. Kort sagt hade exempelvis några av Schlegels Athenäum-fragment passat väl in i Melbergs *Essä*.

En annan tyskspråkig författare som lyser alltför starkt med sin frånvaro är Sigmund Freud. Essän är för Freud – som Horace Engdahl formulerar det i sin text – inte bara ett ”framställningssätt” utan ”själva forskningsredskapet”. Hos psykoanalysens fader blir det essäistiska skrivandet en strategi för att undvika tunnelseende och välslitade tankestigar. Freud återger inte endast resultatet av sina undersökningar, han iscensätter själva kunskapsprocessen och redovisar öppet sin självintrospektion. Därigenom förläns de insikter han när en prägel av äkthet som inte hade varit möjlig utan den essäistiska impulsen. Samtidigt gör han sig sårbar för kritik – beskyllningar för ovetenskaplighet har ju ofta riktats mot Freud.

Temat om relationen mellan essän och

vetenskapen löper också framåt. En närmast obligatorisk station att stanna vid är Adorno och hans text om "Essän som form" (1958). I Melbergs volym står den infogad mellan Clement Greenberg och Hannah Arendt. Hos Adorno tydliggörs med särskild skärpa att essän befinner sig i konflikt med vetenskapen i positivistisk skepnad. Den äkta essäistiken har en alltigenom ovetenskaplig inställning eftersom den motsätter sig system och hierarkier. Snarare närmar den sig konsten. Adorno tar dock loven av alla naiva anspråk på äkthet och ursprunglighet. Visserligen finns det ett subjektivt moment i allt essäskrivande, men det oförmedlade uttrycket för författarens verkliga liv är inte möjligt.

GENOM SÅDANA RESONEMANG anknyter "Essän som form" till en gammal diskussion om essäns förhållande till erfarenheten. I det meningsutbytet finns det många som haft en annan uppfattning än den vi finner hos Adorno. Ett notabelt exempel som saknas i Melbergs urval är filosofen Vilém Flusser. Han var under några år på 1970- och 1980-talet en uppmärksam och omskriven essäist i den tyskspråkiga världen. Förutom en lång rad essäer skrev han också flera texter om essäns väsen, varav den tidiga "Essays" från 1967 är viktigast. Huvudtanken där är att essän möjliggör en unik uppriktighet och trogenhet mot den levda erfarenheten. Flusser ställer essän mot den akademiska avhandlingen och ser dessa två texttyper som ömsesidigt uteslutande. Avhandlingen disciplinerar och håller tillbaka, essän skänker frihet och naturlighet.

I Flussers senare produktion får relationen mellan text och erfarenhet en annan innebörd som har relevans för Melbergs antologi. Flusser menar nämligen att det essäistiska skrivsätt han själv odlar motsvarar de nya informationstekniska villkor vi lever under. I en värld dominerad av fotografi, radio, television och inte minst datorer måste också det skrivna ordet förändras. De nya medierna gör världen mer tillgänglig och människorna mer närvarande inför varandra. Men samtidigt framstår den också som oöverskådlig, kaotisk och evigt skiftande. Just essän implicerar enligt Flusser ett skrivsätt som förmår återge erfarenheten av en sådan värld. Genren motsätter sig falsk ordning och intellektuell disciplinering.

En tanke som Melberg själv för fram på flera ställen är att essän som vi känner den är knuten till den tryckta skriften. Det ligger säkert mycket i det påpekandet, och en essäns mediehistoria vore en angelägen forskningsuppgift. Redan hos Montaigne utgör biblioteket en grundförutsättning. Tillgången till och samtalet med föregång-

arna ur det förflutna är nödvändigt. När sedan bokmarknaden och tidskriftsväsendet växer fram under 1700-talet blir essän en allt viktigare genre för tankeutbyte i textform. Med sitt ofta resonerande tilltal och sin förmåga att direkt anropa läsaren blir essäistiken central på många håll.

NÄR DET OFFENTLIGA rummet nu förändras eller kanske till och med försvinner under trycket av ny digital teknik finns det anledning att som Melberg ställa frågan om essäns eventuella slut. Är genren döende? Och kan *Essä* i så fall läsas som ett bokslut över det som varit? Det är inte otänkbart. Samtidigt har det länge funnits idéer om att ett förbehållslöst och oreglerat skrivsätt förmår att särskilt väl fänga erfarenheten av en värld dominerad av modern informationsteknik. Vilém Flusser är endast ett exempel. Före honom gav bland andra Marshall McLuhan uttryck för liknande tankar i både teori och praktik. När han i början av 1960-talet lät sitt genombrottsverk *Gutenberggalaxen* ta form i en kollageartad och essäistisk skrivstil motiverade han sitt val med att tv-ålderns inbrott omintetgjorde traditionell vetenskap. I förlängningen av McLuhans resonemang ligger slutsatsen att essän går en ljus framtid till mötes i en omgivning av bloggar, statusuppdateringar och frilödade kommunikation.

Ett mer pessimistiskt antagande är att essän åtminstone i sin ambitiösa form förblir ett marginalfenomen i den digitala tidsåldern. Trots det förnyade intresset finns det genrekrav som ständigt hotar att lägga sordin på entusiasmen. God essäistik förutsätter till exempel långsamhet, eftertanke och precision. En lyckosam essäeförfattare måste ha en välutvecklad förmåga att lyssna och observera. Egen sinne, ihärdighet och omsorg om detaljer hjälper också. Därför blir essän alltmer en främling på de kultursidor som övergått till nöjesrapportering. Den trivs dåligt i sällskap med andlig snabbmat och ogrundade, tvärsäkra åsikter. Essän har mycket svårt att göra sin röst hörd i det eviga nätbruset.

Bägge dessa scenarier har säkert fog för sig. Essän passar vår tid väl, samtidigt som den envist dröjer sig kvar utanför spisvärmnen. Men hur det än blir med dess framtid är Arne Melbergs *Essä* ett gediget underlag för den fortsatta diskussionen.

► Thomas Karlsohn är docent och lektor i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet.

Henrik Rosengren
Från tysk höst till tysk vår

NORDIC ACADEMIC PRESS
400 S. | ISBN 9789187351280

FLYKTINGAR UNDAN NAZISMEN BERIKADE SVENSKT MUSIKLIV

Recensent *Hans Wolf*

DE JUDISKA FLYKTINGAR som var verksamma inom musiken hade fördelen att tonspråket var internationellt. Henrik Rosengren har skrivit en kollektivbiografi över fem gestalter som kom till Sverige i slutet av 30-talet. Att få fotfäste var lättast för dem som hade kontakter med den svenska akademiska världen.

KONSTARTERNA & MEDIER

EN AV DE mest uppmärksammade utställningarna i Berlin 2013 kallades Zerstörte Vielfalt. 80 år efter nazisternas maktövertagande visades på Deutsches Historisches Museum hur mångfalden i Tyskland snabbt slogs sönder genom den nya regimens likriktning, *Gleichschaltung*, av samhälle, forskning och kulturliv. Utställningen hade till stor del formen av personliga porträtt av dem som tvingades lämna landet.

Denna emigration hade en annan sida.

Flyktingarna fick i många fall stor betydelse i sina nya hemländer och kunde föra med sig en ny mångfald dit. Inte minst gällde det kulturlivet, även om det fanns många politiska, kulturella och språkliga problem. De som var verksamma på musikens område hade fördelen att de behärskade ett internationellt språk: tonkonstens och notskriftens. Glyndebourneoperan i England är bara ett exempel. Årtio år sedan den mot alla odds grundades med hjälp av tyskspråkiga flyktingar är den inte bara sedan länge en av världens mest renomméerade scener, i ett historiskt perspektiv blev den det nästan från början.

Svenskt musikliv berördes också på många sätt. I sin volym *Från tysk höst till tysk vår* har Henrik Rosengren, lektor i historia vid Lunds universitet, gjort ett axplock av fem musikpersonligheter verksamma i Sverige ”i skuggan av nazismen och det kalla kriget” som han preciserar det. Han kallar det en kollektivbiografi men det finns förstås ett stort antal frågor som gällde alla och som man hoppas få svar på. Hur togs de emot med sin bakgrund och personhistoria som hade en del gemensamt men också mycket som skilde? Hur kom deras – rätt olikartade – kunskaper till användning i Sverige? Övervägde de att lämna Sverige under krigsåren eller senare? Hur påverkades de av krigets utveckling och efterhistoria?

Samtliga fem kom till Sverige under senare delen av 1930-talet som judiska flyktingar men med skiftande grad av judisk orientering. Alla hade också bakom sig en period av musikutbildning och karriär i Wien eller Berlin eller i båda städerna.

DEN FÖRSTE SOM kom var Ernst Emsheimer 1936. Han var född i Frankfurt/Main 1904, blev forskare, främst musiketnolog och chef för Musikhistoriska museet i Stockholm. Han levde till 1989. Tre av dem anlände 1937: Maxim Stempel, född i Odessa 1898, bland annat verksam i Wien som assistent till regissören Max Reinhardt, i Sverige kritiker i *Ny Dag* och död 1972; Hans Holewa, född i Wien 1905, tonsättare och pianist, avliden 1991; Herbert Connor, född i Berlin 1907, pedagog, musikredaktör och författare, död 1983. Sist, 1939, kom Richard Engländer, född 1889 i Leipzig, musikforskare och specialist på bland annat den gustavianska tiden. Redan 1916 disputerade han i Leipzig på en avhandling om den svensk-tyske 1700-tals-tonsättaren J. G. Naumann. Engländer blev docent i musikvetenskap i Uppsala, hedersdoktor och fick så småningom professors namn och medverkade ofta i radio och i Uppsalas musikliv som cembalist. Han dog 1966. Alla fem blev kvar i Sverige livet ut även om några övervägde att resa

vidare till USA, Sovjet eller Palestina under kriget eller som Stempel erbjöds tjänst i Östtyskland efter kriget. De blev samtliga svenska medborgare åren närmast efter krigets slut.

Endast Engländer kom till Sverige direkt från det nazistiska Tyskland. Han föreläste om både äldre och ny musik vid anrika Staatskapelle i Dresden och medverkade som expert vid uppsättningar på Semperoper under nästan hela 1930-talet. Med hjälp av personliga kontakter och som konverterad lutheran och dessutom dekorerad sårad officer vid fronttjänst under första världskriget hade han under några år en viss livlina. Det var inte självklart för personer med hans bakgrund. Rasföljelsen drabbade honom genom att han avstängdes från att medverka i tysk radio och häktades efter novemberpogromen 1938.

”Men det kan noteras att Engländer, trots att han konverterat till kristen tro, vid den svenska polisens förhör betecknades som jude och identifierades med bland annat det namn, Israel, som nazisterna tvingade judar att bära. Även i Sverige var utgångspunkten alltså raskriterier.”

Connor hade tvingats lämna en kritiker-tjänst vid *Berliner Börsen-Zeitung* 1935 och kom till Sverige närmast från Köpenhamn där han nätt och jämnt hade klarat sin försörjning med hjälp av en del fondstöd och genom att undervisa i musik och tyska. Emsheimer fann ett verksamhetsfält i Leningrad redan 1932 genom sin specialisering på den folkliga musikkulturen, ett område som de sovjetiska musikforskarna ägnade ett stort men inte oproblematiskt intresse vilket ställde Emsheimer inför en del navigeringsproblem. 1936 ställdes han inför ett krav att bli sovjetisk medborgare och valde då att resa till Sverige.

Holewa och Stempel lämnade båda Österrike före Anschluss för att söka en framtid i Sverige. Som Wienfödd hade Holewa en lång tids bakgrund i staden. Connor

hade kommit dit från Tyskland strax efter nazisternas maktövertagande efter att ha riskerat ett yrkesförbud som konservatorielärare och dirigent i Düsseldorf. Men ingen av dessa båda återopade antisemitisk förföljelse som skäl för asyl i Sverige.

ATT PASSERA DET svenska nålsögat verkar ha varit lättast för dem som hade kontakter i den svenska akademiska världen eller hade forskat om svensk musik, det vill säga Engländer och Emsheimer. Men det kan noteras att Engländer, trots att han konverterat till kristen tro, vid den svenska polisens förhör betecknades som jude och identifierades med bland annat det namn, Israel, som nazisterna tvingade judar att bära. Även i Sverige var utgångspunkten alltså raskriterier. Bådas anpassning underlättades av att tyska var första främmande språk i Sverige och användbart på svenska universitet. Deras kunskaper innebar också en betydande förstärkning för svensk musikforskning – Sverige fick sin första professor i ämnet först 1947 med Carl-Allan Moberg i Uppsala.

Stempel och Connor kunde med sin populärvetenskapliga och redaktionella inriktning snabbast och bäst lära sig svenska. Connor blev redaktör för den i svenskt musikliv brett förankrade tidskriften *Vår Sång* och gav ut tvåbandsverket *Svensk musik*, första delen i samarbete med Arne Aulin. Det är ett på många sätt innehållsrikt verk, den första samlade presentationen av svensk musik från bronslurar till *Aniara*. Men verket hade en polemisk udd som gjorde att den kom att beskrivas som debattbok. Nu när kruttröken lagt sig går det att se att udden inte så mycket är riktad mot modernisterna. Lidholm och Blomdahl får en genomgående positiv beskrivning. Däremot kritiserar i *Svensk musik* med viss rätt de tongivande inom musikliv och radio för att ha försummat traditionalisterna, som von Koch, Bo Linde, Jan Carlstedt, Laci Boldemann och Eduard Tubin. En viss nyansering i Rosengrens framställning här kunde möjligen ha underminerat hans flitigt använda etikett ”reaktionär” på Connors kultursyn.

SVÄRAST VAR SITUATIONEN för Hans Holewa, tillsammans med Emsheimer den ende som var mosaisk trosbekännare vid ankomsten till Sverige. Faderns affärsförbindelser tycks ha varit hans enda svenska kontakter från början. Sedan hamnade både han och brodern Erich som judar och vänsterorienterade i spindelnätet hos den ökände byråinspektören Robert Paulson vid Statens utlänningskommission. Det som troligen räddade Hans Holewa från utvisning var att han råkade ut för en skidolycka 1938 och blev sängliggande i ett

► Richard Engländer i Uppsala 1949, vid sitt älsklingsinstrument, cembalon.

halvår. Hans bror utvisades och försvann i Förintelsen.

Det dröjde till 1959 innan Holewa med sin expressiva stråktrio uppmärksammades som tonsättare. Senare gavs två LP-skivor ut som enbart ägnades hans musik. En sentida avlyssning avslöjar inte minst "Kammarmusik 2" för cello och piano som ett helgjutet och levande verk, men det kom inte med när inspelningarna på en av skivorna med en del tillägg återutgavs på cd (Phono Suecia). Dessutom finns en cd med Holewas pianomusik (Proprius). Han får inte mindre än tre sidor i Connors bok, där Rosengren fäst sig vid formuleringen att Holewa "i många år bott i det esoteriska glaspärlspelets elfenbenstorn". Men det måste sägas att Holewas musik också får erkännanden i den fortsatta framställningen hos Connor.

Holewas opera *Apollons förvandling* var ett avsteg från tonsättarens mestadels textlösa verk. Den sändes i radio men Holewas svenska text tycks ha varit en stötesten. En kritik av den var förstås helt legitim men Rosengren har rätt i att Lars af Malmborg, sedermera operachef i Stockholm, gick för långt i en artikel i tidskriften *Nutida Musik* 1974; fortfarande ansågs Holewa efter mer än 30 år i Sverige vara skyldig sitt "nya hemland" respekt i sitt bruk av svenska språket.

I SIN POLITISKA orientering skilde sig de fem. "The odd man out" var förvisso Maxim Stempel. Han var från början socialdemokrat och medlem i nationella österrikiska organisationer som motsatte

sig *Anschluss*. I *Ny Dag* följde han troget partilinjen i Moskva, även i frågan om det beryktade kulturdekret som "Stalins kronprins" Zjdanov utfärdade 1947 strax före sin omdiskuterade död. Till dem som anklagades för att ha skrivit folkfrämmande musik hörde Sjostakovitj och Prokofjev.

Rosengren noterar att Stempel i andra fora visade en större förståelse för den nya musiken. Som medarbetare i Sohlmans musiklexikons första upplaga, utgiven året före Stalins död, lyckades Stempel med bedriften att berömma både Sjostakovitjs opera *Lady Macbeth från Mtsensk*, förbjuden av Stalin som "kaos i stället för musik", och samme tonsättares pekoralistiska Stalinhyllning i oratoriet *Skogarnas sång*.

”I Sverige var Stempel länge skuggad av säkerhetspolisen.”

I Sverige var Stempel länge skuggad av säkerhetspolisen. Så sent som 1972 befann sig Säpo utanför sovjetiska ambassadens handelsavdelning och iakttog hur en man bars ut till en anländ ambulans. Maxim Stempel hade avlidit under pågående lektion i svenska för avdelningens anställda.

Rosengren hävdar att Stempels orientering var ett gungbrädesfenomen: han ville

sätta sig så långt som möjligt från den nazistiska åskådningen för att väga upp den. Det hade då varit intressant om det hade kunnat klarläggas hur Stempel reagerade inför Molotov-Ribbentrop-pakten som ju kom att bestå under en tredjedel av krigsåren. Det kunde gälla också Emsheimer och Holewa. Connor tycks däremot ha varit förankrad i den svenska lantbruksrörelsen och dess publikationer och folkbildningsverksamhet. Engländer förklarade uttryckligen att han var opolitisk och dessutom inte ville koppla samman musik och politik.

ROSENGREN HAR DISPONERAT sitt arbete i fem kapitel för var och en de fem personerna, omgärdade av en inledning och en sammanfattning. De upprepningar detta medfört känns knappast störande. Några språkliga anmärkningar kan vara på sin plats. Ordet "antiintellektualism" används närmast i betydelsen "icke-akademisk" och jag tror inte att avsikten har varit att ge begreppet den nedsättande biton som det har fått. Att Stempel "gjorde ner" modern musik kan vara riktigt men uttrycket ter sig, om man får säga så, en aning "icke-akademisk". "Invasion" är knappast en korrekt term för kommunisternas maktövertagande i Prag 1948, det kan bättre tillämpas på händelserna tjugo år senare. Korrekturläsningen har brutit med följd att text bortfallit på ett par ställen, mest uppenbart i skarven mellan sidorna 288 och 289.

I DET STORA hela är *Från tysk höst till tysk vår* ett värdefullt arbete som porträtterar fem inte speciellt välkända kulturpersonligheter och dessutom ger en innehållsrik och väl dokumenterad bild av deras plats i svensk flyktingpolitik, i det kalla krigets klimat och inte minst i svenskt musikliv. Delvis är det en studie i tysk, svensk, judisk och i någon mån politisk lojalitet. Helt självklar är begränsningen till de fem kanske inte – jag saknar en tonsättare som Werner Wolf Glaser. Men, som Rosengren avslutningsvis skriver, "berättelsen om 'Hitlers gåva till Sverige' är på intet sätt avslutad med denna bok. Snarare har den precis påbörjats". Precis. En fortsättning bör exempelvis ha med Stockholmsoperan som både när det gäller repertoar och artister var något av ett andningshål före och under krigsåren. Också där kunde man ha nytta och glädje av den mångfald som försvunnit från Tyskland.

► Hans Wolf har varit musikkritiker i *Dagens Nyheter*.

Lena Lundgren &
Lisbet Wikner

Maria Lang
– Vår första deckardrottning

ORDALAGET | 223 S. | ISBN 9789174690750

SEXUALITETEN LÅG BAKOM DE MÖRKA DÅDEN

Recensent *Sara Kärrholm*

MARIA LANGS FÖRFATTARSKAP var en tid hårt kritiserat men håller nu på att uppvärderas och denna biografi är en del i den processen. Sexualiteten var ofta nyckeln till brotten i hennes roman och författarna har använt mycken möda åt att försöka kartlägga Dagmar Langes egen sexualitet, dock utan framgång.

KONSTARTERNA & MEDIER

UNDERTITELN TILL LENA Lundgrens och Lisbet Wikners biografi om deckarförfattaren Maria Lang eller Dagmar Lange, som var hennes riktiga namn är *Vår första deckardrottning*. Hon var deckardrottning medan begreppet fortfarande förknippades med kvalitet och förnämlighet och i första hand användes för sådana storheter inom genren som Agatha Christie och Dorothy L. Sayers. Lang kallades ibland också för "Sveriges Agatha Christie". En del skulle

möjligen invända att Lang med sin långa och kvalitetsmässigt – enligt somliga – ojämna produktion av deckarromaner också var en orsak till att begreppet deckardrottning numera mist sin ursprungliga aura. Sedan den stora vågen av kvinnliga svenska deckarförfattare inleddes i slutet av 1990-talet har det gått inflation i begreppet; var och varannan författare har utropats till vår senaste svenska deckardrottning. Begreppet har alltmer fått en touch av glamour vilket hör samman med vår tids tendens att kräva en stark författarnärvaro i medierna, ett krav som inte minst blivit märkbart inom deckargenren.

I denna författarbiografi visar Lundgren och Wikner att detta egentligen inte är särskilt nytt. Dagmar Lange var mycket delaktig i den tidens dominerande medier vid sina inledande glansdagar under 1950-talet, nämligen veckopressen och radion. En skillnad jämfört med i dag är möjligen graden av visuella representationer, men redan då spreds "bilden av Maria Lang" i olika sammanhang. Bilden som pryder biografins omslag var en av de mest spridda författarporträtten och är den bild där Langes mörka sidor framhävs som bäst i linje med att hon beskrevs som en "mörderska" av populärpressen som gärna blandade samman författaren och hennes verk.

Langs/Langes stora mediala närvaro är också en tacksam aspekt att lyfta fram när hennes författarskap återaktualiserats under senare tid. Sex filmatiseringar av Langes romaner har spelats in med första utgivningsår 2013 med bland andra Tuva Novotny, Linus Wahlgren och Ola Rapace i huvudrollerna. I filmerna används en förstärkt 1950-talsetetik påminnande om en av vår tids stora tv-seriesuccéer, *Mad Men*, som skulle kunna vara en av förklaringarna till att publiken förväntas vara mogen för dessa filmadaptioner just nu. I samband med lanseringen av filmerna bestämde sig Norstedts för att publicera nyutgåvor av flera av Langes mest kända verk. Detta nyuppväckta intresse för Maria Lang bildar utgångspunkten för Lundgrens och Wikners framställning.

Som en äkta litterär celebritet umgicks Dagmar Lange också med många intressanta personer som också ofta fick rita katter i hennes gästbok, där hon samlade på dessa djur. I hennes umgängeskrets fanns exempelvis Pelle Svanslös upphovsman, Gösta Knutsson, författaren Olle Hedberg – som var den som först uppmanade Norstedts att publicera Langes debutroman, *Mördaren ljuger inte ensam* – och journalisten Barbro Alving (Bang).

DAGMAR LANGE VAR disputerad litteraturhistoriker och hade vid sidan av sitt deck-

arförfattande en framgångsrik karriär som lärare och så småningom rektor för Nya Elementarskolan för flickor i Stockholm. Hon var en uppskattad pedagog och auktoritet för sina elever, vilkas kunskapsinhämtning om den stora litteraturen hon styrde med fast hand. Hennes gärning som kvinnlig förebild för flera generationer av studenter förtjänar uppmärksamhet och det är glädjande att Lundgren och Wikner också ägnar denna del av Langes verksamhet stort utrymme i biografien.

Mest känd har Lange dock blivit för sitt deckarförfattande som sträcker sig över många decennier, från 1949 till 1990, året innan hon avled. Debuten, *Mördaren ljuger inte ensam*, från 1949, fick mycket uppmärksamhet. Bokens mördare visar sig vara en lesbisk kvinna som mördat på grund av obesvarad kärlek till mordoffret. Langes förkärlek för att använda erotik och passion i sina deckarintriger diskuteras livligt av kritikerna som hade olika uppfattningar om dess värde för läsoplevelsen. För Lange var sexualiteten ofta nyckeln till de mörka dåd som skildrades i romanerna. Även om en del beskyllde henne för att använda erotik som exotisk krydda till handlingen var hennes intresse för sexualitetsfrågor seriöst, vilket i debutromanen visar sig i den långa utläggning mördaren får hålla som ett försvar för sina handlingar.

I debutromanen och i de första åtta deckarna använde Lange sig av ett kvinnligt berättarjag, Puck Ekstedt, som i första romanen förälskar sig i deckarförfattaren Einar Bure. Parets kärlekshistoria blir ett sidospår till intrigerna i dessa första titlar. Puck agerar i dessa deckare Watson-figur åt den piprökande kommissarien Christer Wijk, som intar rollen som Holmes och mestadels är den som står för det logiska tänket. Som karaktär kunde Puck ibland bli beskylld för att vara alltför naiv och klumpig, även om hon också skildras som en akademiker i färd med att skriva en avhandling om Fredrika Bremer. I sin självbiografi *Vem är du? Dagmar Lange eller Maria Lang* från 1985 berättar Lange att hon snabbt tröttnade på att skriva om Puck, vilket var anledningen till att hon senare övergav henne och lät Christer Wijk ensam inta huvudrollen.

MARIA LANGS FÖRFATTARSKAP utsattes, framför allt under senare decennier, för en hel del kritik, främst av en manlig kritikerkår, men har senare uppvärderats. Lundgrens och Wikners biografi är ett led i denna uppvärdering. Författarna förhåller sig generellt mycket positivt till sitt objekt, på ett sätt som påminner om flera av de publikationer som tidigare tillägnats exempelvis Langes författarkollega Stieg

Trenter. Detta bidrar till att biografien över Lange blir en hyllning till Maria Langs författarskap som i första hand lämpar sig som läsning för de redan Lang-frälsta eller för dem som vill veta mer om hennes författargärning. Även om mycket utrymme också ägnas åt att skildra Lange som lärare och som en färgstark personlighet är det i första hand hennes författarskap som står i centrum. Den inbitne Lang-läsaren kan till exempel utnyttja de kapitler som mot slutet ägnas åt att beskriva relationerna mellan Langs Nora och det skönlitterära Skoga i hennes romaner.

En nackdel med framställningen, om man närmar sig den från en forskares håll, är den sparsamma angivningen av källor. Det förefaller uppenbart att författarna haft tillgång till en hel del intressanta källor i sina efterforskningar om Dagmar Lange, såsom intervjuer som ägt rum med bekanta, tidigare förläggare och andra i Langes omkrets, men dessa källor anges inte i källförteckningen. Det förekommer även många källor som nämns i text men inte någon annanstans. Detta gör det svårt att göra en källkritisk bedömning av ver-

ket som helhet och för framtida forskare att söka vidare i det troligtvis omfattande arkiv om Dagmar Lange som författarna samlat ihop.

FÖRFATTARNA HAR NÄMLIGEN grävt fram en hel del mindre kända fakta om Lange, som emellanåt framträder som lika excentrisk som många av detektiverna i de anglosaxiska varianterna av pusseldeckargenren. I biografien framgår att Lange var förtjust i att bjuda på överdådiga fester, att hon ogillade vin och i stället föredrog whisky som måltidsdryck, att hon aldrig steg utanför dörren före 12 på dagen och att hon gärna åkte taxi även om destinationen var den närmaste grannens hus. Författarna ägnar också förvånansvärt stort utrymme åt att vrida och vända på Langes sexualitet och eventuella kärleksrelationer, vilkas existens helt enkelt inte tycks gå att säkerställa. Hennes dokumenterade intresse för erotik föranleder nyfikenhet kring hennes egen sexualitet. Var hon homosexuell? Hade hon hemliga erotiska relationer med gifta män? Var hon rentav asexuell? Frågorna är många, men

det tycks inte finnas några svar. Langes egen kommentar till dylika intressen för hennes eget kärleksliv ska ha varit: "Arma karl, som skulle stå ut med mig".

Dessa inslag i biografien framställer "gätan" Maria Lang, som också framhävs i biografins baksidestext. I denna bemärkelse bidrar Lundgren och Wikner till att ytterligare förstärka bilden av Dagmar Lange eller Maria Lang som en person som med fördel läses in i det egna verket. Biografien om Maria Lang kom ut lagom till Langs hundraårsjubileum och kommer, tillsammans med filmatiseringarna och nyttgåvorna av hennes verk, troligtvis att få fler läsare att hitta fram till Langs produktion, men också att stärka författarlegenden kring hennes person och bilden av Maria Lang som ett aktuellt varumärke i vår samtid.

► Sara Kärrholm disputerade 2005 på avhandlingen *Konsten att lägga pussel – Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet*.

► Maria Lang tillsammans med Sven Bertil Taube, huvudrollsinnehavare i tv-serien *Håll polisen utanför*, 1969.

Ylva Herholz

I glömskans land – Exkursioner i sentida svensk-tyska spår

CARLSSONS | 237 S. | ISBN 9789173316255

SVENSKARNAS ANTITYSKHET BERODDE PÅ DÅLIGT SAMVETE

Recensent *Fredrik Agell*

HERHOLZ TAR SIG an tyska livsöden och svenskers attityder till tyskar. En återkommande tanke är att den negativa inställningen till tyskar berodde på dåligt samvete för Sveriges eftergifter mot Nazi-Tyskland. Boken är spretig men rymmer storartade passager.

KONSTARTERNA & MEDIER

BASIL I KOMEDISERIEN *Fawlty Towers* utbrister: "Don't mention the war!" Men vi sätter skrattet i halsen. Kanske för att scenen väcker obehagliga föreställningar till liv. Tysken i SS-uniform, som väsande slänger ur sig inkvisitoriska frågor på en engelska med tysk brytning, har blivit en schablon, förmedlad i otaliga av den anglosaxiska nöjesindustrins filmer och djupt inpräntad i vårt kulturella omedvetna.

Sådana bilder får oss att ställa frågan om inte efterkrigstidens tyskar är samma

tyskar som förr, bara i nya och mer respektabla kläder. Skulden var kollektiv – och kanske följden av tyskens närmast genetiskt betingade särart? Ungefär samtidigt som Fritz Fischer i sin inflytelserika *Griff nach der Weltmacht* från 1961 gav Tyskland skurkrollen i första världskriget presenterade Hanna Arendt i *Den banala ondskan* massmördaren Eichmann som en trångsynt byråkrat, snar att lyda vilka order som helst. Tysken var en preussisk auktoritetsfanatiker, som sätter plikten före medkänslan med offren, och tysk politik var per definition expansionistiskt nationalistisk.

Det var framför andra tyskarna själva som utvecklade en sådan självbild. I mindre tillspetsad version införlivades den i den statsbärande berättelsen i Västtyskland, landet som paradoxalt gör sig fritt från historien och sitt totalitära förflutna genom en sällan skådad självvrannsakan eller *Vergangenheitsbewältigung*. Den som hävdade att tyskarna inte bara var gärningsmän utan också offer riskerade att bli beskylld för att relativisera nazisternas folkmord. Men de tyska lidandena under och efter kriget var avsevärda. Bomber Harris terror mot civilbefolkningen och ryssars och allierades framfart på marken i det utdragna slutskedet av kriget lämnade ett öde land och utbrända spökstäder efter sig. Miljoner tvångsdeporterade tyskar kom till ett land där massnöd och kaos skulle komma att härska i många år. Det är därför synnerligen glädjande att Ylva Herholz tar sig an tyska livsöden men också den svenska attityden till tyskar efter kriget.

TITELN TILL HERHOLZ bok – *Glömskans land* – lånar hon från en roman av Carl-Henning Wijkmark. Landet är förstas Sverige, det lilla landet med det stora moraliska samvetet, som inte velat kännas vid också tyska provningar. Talande är den svenske släktforskaren Gustaf von Gertens vittnesmål om det explosionsartade tyskhat som bredde ut sig på kort tid i Sverige i krigets slutskede. Uppemot 25 000 befriade fångar från koncentrationslägren, mestadels skandinaver, anlände till säkerheten i Sverige, tack vare Röda korsets av Folke Bernadotte ledda räddningsaktioner under våren 1945. Gustaf stod i Malmö hamn som 15-åring och berördes djupt av människospillrorna han skyttade. Men den moraliska förkastelsebilden kunde han inte dela: "plötsligt var varenda tysk lika skyldig, alltså. När kriget var slut. Att varenda tysk fick skurkrollen på sig, i maj -45 [...] det kan inte stämma", säger han.

Exkursioner i svensk-tyska spår lyder undertiteln på Herholz bok, och många utvinningar i dess åtta intervjukapitel skymmer

sikten för det övergripande temat. Denna svaghet blir tydligast i författarporträtten av Sigrid Combüchen, Carl-Henning Wijkmark och Jörn Donner, alla förvisso starkt påverkade av tysk kultur och tysk erfarenhet. Några enstaka utsagor gör sig ändå hörda i det stora pratbruset, som när Sigrid Combüchen, som kom till Sverige som sexåring med sin familj 1946, sakligt berättar om den tyska nöden som hon upplevde och såg med barnaögon. Och så bomben som helt oväntat sprängde sönder sjukhuset när hon var två och lekte i närheten. "Allt blev strimlor, som klippt mjölk", säger hon och intygar att hon också som vuxen fasat för ljudet av flygplan.

Intervjumaterialet är till stora delar okommenterat. Boken hade avgjort vunnit på om Herholz hade stannat upp och förtydligat. Så exempelvis när Combüchen

”Likhetstecknet mellan tysk och nazist tycks ofta sättas av dem som drabbats av rättmätig indignation över förintelsen men förlorat urskilningsförmågan. Herholz hade kunnat beröra frågan.”

frankt deklarerar att den tyska skulden ivrigt debatterades i Tyskland på 1950-talet men ej i Sverige, där tvärtom en viss förståelse för tyskt lidande märktes, i "morgonböner i skolan, följetonger i veckopressen och så vidare". Stämmer det? Möjligen var 1950-talets Sverige mer präglad av det kalla kriget och den tredje ståndpunkten än de antityska strömningar, som dominerade de första åren efter timmen noll. Men Herholz hade här ändå kunnat precisera.

Yngre intellektuella i Tyskland, som Hans Werner Richter (grundaren av *Der Sturm* och den drivande initiativtagaren till Gruppe 47), bestred exempelvis tidigt tanken på en tysk, kollektiv skuld. Eftersom alla var lika skyldiga, kunde de som varit ideologiskt övertygade nazister avhända sig allt individuellt ansvar – så såg Richter på saken och många med honom. Och fick inte den tyska självvrannsakan, relativt sett, mycket större utrymme under det radikala 60-talet, då Erhards *Wirtschaftswunder* slutgiltigt skapat goda livsmöjligheter för de flesta tyskar som ännu lång tid efter kriget

var mer intresserade av återuppbyggnad än ideologiska och moraliska frågor?

DE TRE FÖRFATTARPORTRÄTTEN är summariska men också underdåniga, som hämtade ur ett gammalt exemplar av *Månadsjournalen*, med utförliga beskrivningar av heminredningsdetaljer mellan pratminusen. Så här kan det låta: "Jag får hastigt kika in i verandarummet där han [Wijkmark] sitter och arbetar ibland; där är stökigt, belamrat med papper efter deklaration. Jalousierna är nerdragna till dryga hälften, annars flödar där av ljus genom de många fönstren ut mot vårgrönskan. I hallen hjälper han mig på med kavajen. | Till kvällen ska han på middag på förlaget. Norstedts." När det nån gång bränner till, som när Donner erinrar sig hur han och tyske författarkollegan Dieter Meischner konstaterar att man efter kriget inte kan skriva som förr, då släpper Herholz tråden, när det hade varit naturligt att fråga om och hur insikten påverkat Donners eget författande.

Man kan inte kritisera en bok för vad den inte är. Ändå hade jag önskat mig något slags övergripande diskussion av de många svenska Tysklandsbilderna, deras möjliga orsaker och de förändringar de genomgår. Mellan raderna kan man läsa in några huvudtankar: svenskarna är glömska inför tyska olycksöden eftersom de inte vill kännas vid sin egen förmenta eftergiftspolitik gentemot Tyskland under kriget. Så talar Carl-Henning Wijkmark i en av Herholz citerad passage ur *Samtiden bakom oss* om "en starkt skuldbemängd aversion mot allt tyskt under efterkrigstiden"; Donner å sin sida om ett svenskt "dåligt samvete", som finnarna, med diametralt annorlunda erfarenheter av Tyskland, helt saknar.

SJÄLV BLIR JAG övertygad av andra röster i boken. Heide Bergman, född Spitzenpfeil, kom likt tiotusentals andra unga tyskor till Sverige under 1950-talet för att arbeta som hembiträde (deras öden har Herholz skildrat redan i *Tysklands bleka barn* från 2011; Emma Strollo vid Linköpings universitet har ägnat dem en avhandling från förra året). Innan hon kom till Sverige hade hon arbetat i England och Frankrike. Där fick hon aldrig gliringar. Men i Sverige, som inte upplevt krig och nöd, var det annorlunda. Svepande fördömanden och anspelningar på nazistiska krigsförbrytelser mötte hon här, från dem som inte var beresta och belästa, som var längre ner på samhällsstegen. Moralism och fördömanden utifrån okunskap och naivitet, alltså, som så ofta annars.

Själv vill jag påstå att populärkulturen mer än något annat skapat föreställningen

► Tyska på flykt undan de allierades bomber.

att alla tyskar är nazister. Här tänker jag inte bara på engelskspråkiga krigsfilmer, utan också på det stora genomslaget för teveserien *Holocaust*, som visades i Sverige (och Tyskland) 1979. Viktigt för svenskars syn på tyskar torde också vara att den svenska skolundervisningen i historia har ett stort fokus på andra världskriget och Förintelsen (se Ingmarie Danielsson Malmros avhandling *Det var en gång ett land ... Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar* från 2011), statligt initierade storsatsningar som Forum för levande historia likaså. Likhetstecknet mellan tysk och nazist tycks ofta sättas av dem som drabbats av rättmätig indignation över förintelsen men som saknar urskilningsförmågan. Herholz hade kunnat beröra frågan.

Trots att den är spretig och saknar analytiskt och historiskt djup rymmer boken ändå storartade passager, ibland så fasansfulla att de är svåra att läsa. Jag tänker på vittnesmålen från Heide och hennes tyska medsystrar, som på ålderns höst berättar för Herholz om kriget och dess efterklang

er. Heide ger oss en ögonblicksbild från Rostock, från perrongen där människor i ett överfullt kaos väntade på det sista tåget som skulle evakuera alla som var på flykt undan ryssarna. Barn hivades i panik in genom fönstren. Heides systrar och hon själv kom på, mamman hängde sig kvar på utsidan i en dörr. Kvar på perrongen står allt lämnat bagage – och en skara tysta barn. En annan historia berättar Gerda Jetzkus, som var nio år då de allierade bombade Hamburg i juli 1943, en tredje Rosemarie Heilemann, född 1934, som lärde sig att be, det kom spontant under de 53 flyngreppen på Stuttgart. Om bomberna föll alldeles i närheten, då bad man inte längre. "Då skrek man rätt ut bara", säger hon. Den som läser deras berättelser är snart kurerade från allt tal om att alla tyskar är förövrare. Det är i sig ett gott skäl att överse med bristerna i Herholz bok.

► Fredrik Agell är fil. dr i litteraturvetenskap.

Eva Heggstad, Anna Williams & Ann Öhrberg (red.)
Fält i förvandling – Genusvetenskaplig litteraturforskning

GIDLUNDS | 336 S. | ISBN 9789178448838

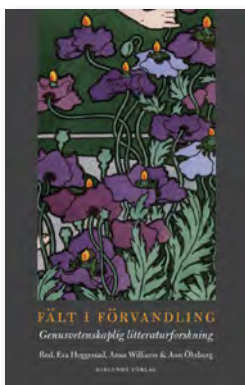
LITTERATUR- VETENSKAP RISKERAR ATT BLI SOCIOLOGI

Recensent *Ola Holmgren*

DEN GENUSVETENSKAPLIGA LITTERATURFORSKNINGEN har blivit så framgångsrik att den numera är svåröverskådlig.

Men det finns en risk att själva läsningen av litterära texter överskuggas av intresset för diskursiva maktordningar och sociala kontexter.

KONSTARTERNA & MEDIER

E NDA FOTOT i antologin återger den genusvetenskapliga litteraturforskningens grand old lady Karin Westman Berg på cykel långt nere i det uppsaliensiska 70-talet; "redo", tänker sig redaktörerna, "för nya färder och utmaningar". Antologin, som samlar bidragen från en konferens i Uppsala 2011, skall även denna "peka på aktuella vägar och ge inspiration att beträda ny mark". Tittar man närmare på det djupt symboliska fotot ser man att Karin Westman Berg tar sig fram på en herrcykel. Än mer

talande blir fotot om man betänker det slagord som Grupp 8 lanserade 1977 för att lyfta fram lesbiska kvinnor i kvinnokampen: "En kvinna utan man är som en fisk utan cykel." I den feministiska mytologin är alltså cykeln manligt genuskodad.

Inte desto mindre kan den genusvetenskapliga litteraturforskningen i dag visa upp så många modeller av dam-, flick- och HBTQ-cyklar att utbudet som sådant kommit att kräva en egen genusvetenskap. När Karin Westman Berg grenslade sin herrcykel hette hennes inriktning fortfarande "feministisk litteraturkritik". På åttiotalet breddades cykelvägen och barfotaforskningen till "kvinnolitteraturforskning" för att efter nittioalet explodera i flerfliga, närmast labyrintiska vägsystem, där trafikskyltarna nästan allihop signalerar "genusvetenskap". Och på den vägen är det.

Det inte bara skrivs historia. Claudia Lindéns bidrag rymmer därtill en intressant historiografi, där hon försöker analysera och överbrygga motsättningen mellan "essentialister" och "poststrukturalister"; mellan 70-talets mer praktiska kvinnokamp och 90-talets mer teoretiska identitetskritik. Med hjälp av Sara Edenheim försöker hon lyfta hela kvinnorörelsen i håret genom att även överbrygga tidsavståndet mellan de förra och de senare: "I en kontingent temporalitet kan den feministiska kampen pågå utan att påtvingats en början och ett slut, den prövar bara flera vägar." Ja, det låter sig sägas som en from förhoppning. Men frågan är om medvetandehöjande "temporalitet" och metaperspektivisk "tidsmetaforik" kan vrida tillbaka den klocka som obönhörligt tickar på. I jämförelse med det provinsiella tids-scenario som gällde för 70-talets kvinnokamp håller sig dagens alla "feminismer" med tidzoner, där klockan visar olika beroende på var man befinner sig på det genus-teoretiska jordklotet; den enda vägens politik har öppnat för flera mer eller mindre förenliga kunskapsvägar.

JÄMFÖR MAN REDOVISNINGEN av de ekonomiska och institutionella villkoren för Karin Westman Bergs otacksamma vägröjning på 70-talet med presentationen av det aktuella nätverket FlickForsk! på det internationella fältet för Girlhood Studies framstår denna globala utveckling i sin fulla vidd. Där Westman Berg fick kalla handen från såväl fakulteten som institutionen och själv fick bekosta utgifterna för den ena publikationen med intäkterna från den andra (ca 5000 kr i dagens penningvärde) är manegen eller snarare cyberrymden redan krattad för FlickForsk! Med benäget bistånd från Riksbankens Jubileumsfond och Institutionen för humaniora samt Forum för genusvetenskap

vid Mittuniversitetet har nätverket på tre år gått från "etableringsfas" och "konsolideringsfas" till "publiceringsfas". Nordiska och internationella forskarträffar och konferenser står som spön i backen, antologier och avhandlingar om "flickologi" eller fiction, som begreppsliggörandet av flicka, fiktion och friktion bildar, är redan på väg. Och som för att understryka hur långt utforskningen av denna "flickologi" har kommit jämfört med motsvarande "pojkkologi", kompletteras den dagsfärska rapporten från FlickForsk! med en redogörelse för hur synen på "vilda" pojkar har förändrats från 1800-tal till 1930-tal. Medan flickrapporten vibrerar och spritter av liv ger den pliktskyldiga pojkrapporten snarare intryck av något musealt och kuriöst. Sådana är de akademiska styrkeförhållandena i dag.

Men den genusvetenskapliga framgångssagan, som antologin omvittnar, skall samtidigt ses mot bakgrund av den nederlagshistoria som ämnet litteraturvetenskap går till mötes i offentligheten. Att inte ens välsorterade bokhandlare i dag håller sig med en särskild avdelning för litteraturvetenskap, beror mindre på ointresse än på att ämnet har blivit så svårt att överblicka och identifiera. I sin historieskrivning om fältets diversifiering nämner Birgitta Holm att det 1950 fanns lika många studenter vid landets universitet och högskolor som det i dag finns doktorander, nämligen 20000. Och vad de siffrorna vet att berätta är ju att all förändring även rymmer en konstant: att de egentliga universitetsstudierna börjar på doktorandnivå, och att grundutbildningen numera är att se som förlängda gymnasiestudier.

NÄR BIRGITTA HOLM år 1955 började läsa litteraturhistoria med poetik, som ämnet hette fram till början av 70-talet, "var det självklart att man hade alla framtidsutsikter i världen". Användningen av pronomenet "man" är självklar, eftersom det var herrcykeln som gällde. Fick man inte sin docentur eller nöjde man sig inte med sitt lektorat, kunde man vila på sina akademiska lagrar i ämbetet. Nils Erik Baerendtz blev tv-chef på sin avhandling om Alexander Kiellands litterära genombrott, och det var knappast i kraft av sina journalistiska meriter som min gamle lärare Bernhard Tarschys år 1968 blev programdirektör och kulturchef på Sveriges Radio. Akademikulturen hade ännu inte förlorat slaget om den massmediala offentligheten.

Med sina stora studentkullar var ju 1968 också det märkesår som kom att skriva om den akademiska kartbildan. Den andra kvinnorörelsen, som kvinnolitteraturforskningen kom att haka på, var den vänsteraktivism som bäst förstod

att förvalta arvet från 68. Den kom även att gå hand i hand med hela samhällsutvecklingen. Men det numera utslitna begreppet "paradigmskifte" är missvisande. Inom humaniora var det ju snarare fråga om olika skolor som kom att existera sida vid sida. I jämförelse med det allena saliggörande eller ångestframkallande Högre seminarium som stod för Sanningen när jag själv började läsa ämnet, utvecklades efterhand ett antal inriktningar, där var och en kunde bli salig på sin fason. Och bland alla dessa vägval kom den genusve-

► Genusforskaren Karin Westman Berg på herrcykel.

tenskapliga inriktningen att bli den mest populära, inte minst beroende på att de kvinnliga studenterna kom att utgöra en förkrossande majoritet inom ämnet.

MEN INTE ENS det urgamla herrcykelmonopolet eller professorsväldet utgjorde ju något paradigm. Antologiförfattarna skulle med sitt språkbruk snarare kalla detta en historiskt överspelad "diskurs". Dessvärre har begreppet "diskurs" i dag blivit något av en akademisk farsot. I bidraget "En ambivalent historia", där Jenny Björklund undersöker och jämför "konstruktionen" av kärlek mellan kvinnor utifrån fyra kvinnliga författarskap under 1900-talet, använder hon ordet "diskurs" tjugofem gånger på mindre än tio sidor. Det kan tyckas småaktigt att räkna, men upprepningarna inbjuder till detta. Smittkällan går ju tillbaka till Michel Foucault, men på vägen har begreppet urvattnats och blivit lågvirulent. Medan Foucault underbyggde sina diskurser med empiri och faktiskt källmaterial har diskursbegreppet i dag snarare

kommit att användas som ett alibi för att slippa befatta sig med empiri och faktiska källstudier. Varför inte helt enkelt skriva att olika "uppfattningar" står mot varandra, när det ändå är fråga om svepande generaliseringar?

Men för själva litteraturvetenskapens framtid är problemet större än så. I sitt bidrag berör Anders Johansson den "sociologisering" av ämnet som han ser breda ut sig inom den genusvetenskapliga litteraturforskningen. Närläsning och litteraritet får stryka på foten för diskursiva maktordningar och sociala kontexter. Lika litet som Anders Johansson vill jag se någon renessans för den gamla herrcykeln, och lika litet som han vill jag isolera litteraturen från det sociala sammanhanget. Men inte desto mindre vill jag applådera det varningens ord han dristar sig till att yttra i lejoninnornas kula. Att omsorgen om den litterära diskursen inte behöver vara uttryck för någon manlig maktordning demonstrerar Carin Franzén med besked i sitt bidrag om den kvinnliga rösten i den occitanska trubadurlyriken från 1200-talet. Det gör också Anna Bohlin i sin spännande och underhållande läsning av "Snövit tur och retur".

VAD DENNA ANTOLOGI vet att berätta om dagens genusvetenskapliga litteraturforskning gäller mindre konflikten mellan "essentialister" och "poststrukturalister", än den skillnad mellan lyhörda läsare och klädsamma teoretiker som gör sig påmind inom alla humanistiska discipliner. Som ett exempel på detta vill jag lyfta fram läsningen av en text, som har fördelen att vara så kort att den går att citera i sin helhet. I sitt bidrag, som talande nog sorterar under avdelningen "Teorins vägar" och inte under "Läsning och läsaren", gör Ann-Sofie Lönnngren en "transteoretisk läsning" av Birgitta Trotzigs korta berättelse "Flickan och fjärilen". Denna lyder som följer:

Det var en gång en flicka som skulle gifta sig. Det kom hon aldrig att göra. En dag satt hon i ett fönster. Då kom plötsligt en fjäril och slog sig ned på hennes arm. Den darrade med sina vingar. Nu lyfte den något och höll sig vibrerande svä-

vande med snabeln utsträckt snuddande vid hennes arm, hennes kinder, hennes panna och tinningar. Riken och vålden störtade omkull ner i tystnaden. Flickan satt leende utsugen förhärjad i fönstret en evighet. En dag började hon spricka upp från halsen och neråt som en larvhud och den grå lena puppan blev synlig.

Lönnngren kritiserar kristet och eskatologiskt färgade tolkningar för att "oproblematiskt utgå från någon av de 'stora berättelser' som har definierats som betydelsebärande inom en västerländsk kontext". Men om berättelsen nu inte handlar om religiös transcendens utan om en rent fysisk transformation, där Lönnngren hinner lyfta fram transpersoners situation i största allmänhet innan hon avslutar sin transutopiska läsning med parollen att vi inte ska "förbise den enorma somatiska dynamik som finns i transmotivet, den oerhörda kraft som krävs för litterära kroppar att materialiseras bortom tvåkönsystemets gräns", så förstår jag inte själv vad jag läser. Jag läser berättelsens sista mening en gång till, och kan inte få det till annat än en inversion av transformationen till fjäril. Där Lönnngren ser "fjärilsflickans leende; segervisst, njutningsfullt, mättat med vild förhoppning inför framtiden" ser jag snarare tragiken i den omvända ordning som blir flickans öde. I stället för att det är puppan som spricker upp och synliggör fjärilen, är det flickans "larvhud" som spricker upp och blottar puppan. Och om det nu är larvhuden som spricker upp och blottar puppan, så kan man fråga sig vad som kan finnas inuti puppan.

Jag kanske är alldeles för fyrkantigt logisk här, men följer man inversionen till sitt slut, så borde puppan vara tom och steril, ja, död. I stället för att utvecklas till fjäril blir flickan förpupp. Det vimlar av förvandlingar i Trotzigs författarskap. Lika vanlig är den tematiska förekomsten av död och förstening. Man skulle kunna tolka den lilla berättelsen religiöst eller metafysiskt som att flickan ändå blir ett käril för något heligt och översinnligt. Man kan också tolka den feministiskt som att flickan, beroende på patriarkaliska maktordningar, inte får bli kvinna. Men då måste man överge den transteoretiska tolkning som Ann-Sofie Lönnngren ägnar sig åt. Självt kan jag bara se detta som att hon använder Trotzigs text för sina transteoretiska syften. Hennes läsning bekräftar det befogade i Anders Johanssons varningsord på den genusteoretiska triumfvagnen.

► Ola Holmgren är professor emeritus i litteraturvetenskap vid Södertörns högskola.

Bronwyn Cosgrave

Vogue – Coco Chanel

(Vogue on Coco Chanel)

ÖVERS. EVA ANDREASSON

LIND & CO | 158 S. | ISBN 9789174612226

Charlotte Sinclair

Vogue – Christian Dior

(Vogue Christian Dior)

ÖVERS. CATHARINA ANDERSSON

LIND & CO | 158 S. | ISBN 9789174612219

CHANEL OCH DIOR LANSERADE KONTRASTERANDE KVINNOIDEAL

Recensent *Louise Wallenberg*

COCO CHANEL VAR verksam under sex decennier, Christian Diors storhetstid varande bara tio år. Ändå har deras betydelse för 1900-talets mode varit lika stor. Chanel lanserade kroppsligt frigörande plagg medan Dior återinförde en hyperfeminin modebild som förutsatte en hård korsettering av kvinnokroppen. Dessa båda böcker handlar också lika mycket om magasinet *Vogue* och dess enorma inflytande på modet världen över.

KONSTARTERNA & MEDIER

MODE SOM ESTETISKT, konstnärligt och kulturellt fenomen och som ofrånkomlig identitetsmarkör inom det moderna samhället började spela en alltmer central roll redan under 1800-talet, och de texter som tidigt skrivs om modets betydelser, skrivs av framstående tänkare, bland dem flera akademiker. Här bör Charles Baudelaire, Georg Simmel, Thorstein Veblen, Walter Benjamin, Simone de Beauvoir och Roland Barthes lyftas fram. En handfull nutida akademiker, många av dem hemmahörande i den anglosaxiska delen av världen, har också skrivit in sig i den mo-

dehistoriska och modevetenskapliga kanon, och deras publikationer har bidragit och bidrar avsevärt till akademiseringen av ämnet. Denna litteratur utgör en oumbärlig motvikt till den enorma och ökande mängd populärvetenskaplig modelitteratur som ges ut.

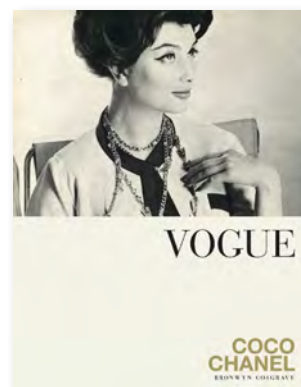
Denna sistnämnda typ av litteratur lägger ofta fokus på enskilda modeskapare, på specifika modeperioder och på specifika kreationer inom haute couture, vilka kan sägas definiera modebilden under ett visst decennium. Denna litteratur bör inte helt förkastas: i den kan finnas enstaka verk som är upplysande och som är produkter av ett grundligt källarbete. För den läsare som snabbt vill förstå en enskild modeskapares produktion och/eller lära sig mer om hennes eller hans livsöde och relationer till den samtid i vilken han eller hon verkade, kan dessa böcker vara till hjälp.

Förlaget Lind & Co har under 2014 översatt och publicerat två böcker om två kanoniska modeskapare, Coco Chanel och Christian Dior. Böckerna ingår i en bokserie utgiven av Condé Nast Publications under 2012, vilka alla behandlar några av 1900-talets främsta modeskapare och ikoner. Bokserien heter *Vogue* och författarna till de två böcker som nu givits ut på svenska är moderedaktörer verksamma vid, eller tidigare verksamma vid, modemagasinet *Vogue* (som ägs av Condé Nast).

Lika mycket som detta är böcker som behandlar två modeskapares liv, Chanel och Diors, karriärer, kollektioner och mottagande, så är detta böcker som behandlar *Vogue* och den vagueska diskursen om dessa två modeikoner och om modet generellt. Båda böcker är rikt illustrerade med fotografier, modeskisser och mode-teckningar – flertalet är gjorda för *Vogue* och publicerade i magasinet – jämte korta förklarande texter. Det rör sig om framstående fotografer och modetecknare – till exempel Porter Woodruff, Cecil Beaton, Giorgio de Chirico, Irving Penn, Richard Avedon, William Klein och Rene Gruau.

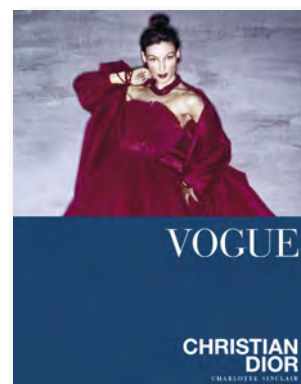
Vid en snabb överblick blir det här tydligt hur mycket *Vogue* som en av 1900-talet viktigaste modeauktoriteter bidrog till att skapa bilden av dessa två modeskapare och deras kollektioner genom att omhulda och saluföra dem. Mode är helt och hållet beroende av marknadsföring och medialisering. Utan bilden, det vill säga representationen, och utan reklam, skulle modet inte kunna existera.

Vogue – Christian Dior, skriven av Charlotte Sinclair (för närvarande redaktör på *Vogue*), och *Vogue – Coco Chanel*, författad av Bronwyn Cosgrave (tidigare redaktör på brittiska *Vogue*) ger en kronologisk beskrivning av Chanel respektive Diors inträde i

modevärlden, deras med- och motgångar, och respektive utträde ur modevärlden, som för båda två inföll i samband med deras död, Chanel vid en ålder av 88, Dior vid en ålder av 52. Chanel var verksam och erkänd som en av de stora modeskaparna under dryga sex decennier (1913–1971), med ett avbrott under och efter andra världskriget. Diors storhetstid var betydligt kortare, ett decennium (1947–1957). Trots denna skillnad i verksamhet måste ändå deras betydelse för modebilden och för modets utveckling under 1900-talet sägas vara lika stor. Och deras överlevande modehus, sedan länge under ledning av andra modeskapare (i huset Diors fall har de avlöst varandra på rad), har fortsatt tillhöra den franska (och internationella) modeeliten, även om husens produkter i dag till stor del har förändrats.

SINCLAIR OCH COSGRAVE bygger sina respektive böcker på en stor mängd referenser, de flesta hämtade ur *Vogue*, vilket innebär att böckerna även kan läsas för att få inblickar i *Vogues* egen utveckling och dess relation och ställningstagande vis-à-vis modeutvecklingen. Det fåtal andra källor som används uppges kortfattat i slutet,

► Coco Chanel med modell, ett par år före sin död.

men utan tydliga referenser i brödtexten. De olika kapitlen, som tydligt följer varandra kronologiskt och även delvis tematiskt, är förutom att vara berikade med många bilder, också prydda med ett stort antal citat, de flesta tagna från de två modeskaparna själva. Till exempel återfinns här klassiska citat som "Klä dig sjaskigt och det man minns är kläderna; klä dig oklanderligt och det man minns är kvinnan". (Chanel) "Mode förgår men stil består" (Chanel). "Jag har skapt blommande kvinnor." (Dior), men även kanske mindre kända citat som "Utsmyckning, vilken vetenskap! Skönhet, vilket vapen! Blygsamhet, vilken elegans!" (Chanel) och "Jag ser mitt arbete som flyktig arkitektur tillägnad den kvinnliga kroppens skönhet." (Dior). Genom dessa citat framkommer olika syner på kvinnlighet och på kvinnor – ofta i indirekt relation till de antaget begärande männen, men ibland också i relation till kvinnors eget begär.

Förutom citat av Chanel och Dior, finns här också ett stort antal citat tagna ur *Vogue*, vilka alla berömmar och lyfter fram de två modeskaparna som ett slags modets genier. Med ett sådant genomgående medialt stöd – och det är nog korrekt att anta att *Vogues* uttalanden och bedömanden

var andra modemagasins lag – framstår Channels och Diors framgångar som ofrånkomliga.

Om den frigjorda och nytänkande Chanel påverkade modebilden med sina moderna och kroppsligt frigörande plagg under 1920- och 1930-talet över stora delar av världen, så kom Dior att med sina ultrafeminina kreationer att dominera det sena 1940-talet och större delen av 1950-talet. De två modeskaparna fick globalt genomslag med två minst sagt vitt skilda modebilder och kvinnoideal, ja, det handlar om två moden som står i kontrast till varandra som två kompletta ytterligheter. Channels mode bryter tvärt med tidigare stela modeideal genom att det möjliggör en kroppslig mobilitet och pojkkaktighet (vilken tydligt gränsar till androgynitet) i sköna, mjuka och även klassiskt maskulina material som jersey, stickat och tweed. Dior låter (åter-)införa en hyperfeminin modebild (som refererar till det sena 1800-talets kroppsförvängda kvinnoideal), som endast kan skapas med en behård korsett och massvis med tygomfång i organza, siden och sammet.

För Chanel var bekvämlighet och enkelhet i kombination med elegans ledord; för Dior var femininitet och lyx i kombination

med elegans ledord. Chanel, som under det sena 1940-talet dragit sig undan och tagit en paus från sitt skapande, skall ha avskytt Diors "nya" mode som slår igenom globalt 1947. Hon lär ha sagt om den modebild som dominerade efter andra världskriget: "Mode har blivit ett skämt. Modeskaparna har glömt att det är kvinnor inuti kläderna [...] de måste också kunna röra sig, kunna kliva in i en bil utan att spräcka sömmarna".

ÄVEN OM DET inledningsvis från vissa håll fanns viss kritik gentemot den nya looken, "la ligne corolle", en kritik som främst gällde den längre kjollängden (knäkorta kjolar hade under krigsperioden varit en föredragen längd) och det enorma slöseri med exklusiva tyger som kreationerna krävde, kom den snabbt att bli totalt dominerande. Om Diors första kollektion skrev *Vogue*: "Det finns ögonblick när modet förändras i grunden. När det handlar om mer än skillnader i detaljerna. Hela synen på mode verkar förändras – kroppens hela uppbyggnad. Det här är ett sådant ögonblick." Och i *Vogue: Christian Dior* verkar Sinclair inte nog kunna betona att förändrigheten, brottet med det förutvarande, just var Diors stora styrka. Medan Chanel

egentligen föga ändrade sin stil genom åren, även om hon lade till vissa element eller accessoarer (som de typiska pärlorna, bijouterierna i *pâte de verre*, den kedjekladda kviltade väskan "2.55" eller slingbackskorna) vilka alla bidrog till en viss moderiktighet, så lanserade Dior varje år en helt ny linje, från den hyperfeminina look som den så kallade nya looken innebar, till mer raka, moderna och tillåtande former (som i kollektionen med det talande namnet "Libre" från 1957), vilka i stället suddade bort den överdrivna kvinnlighet som de tidiga kollektionerna inte bara underströk, utan också skapade genom en hård korsettering, en högt uppressad byst, snäva axlar och massor av tyg – upp till 40 meter – i de böljande kjolarna.

DIOR LYFTS FRAM som en säker affärsman som visste att måna om sina relationer med pressen. Han sägs ha sagt: "Relationen mellan en modeskapare och pressen är som en kärleksaffär – en evig kärleksaffär som blommar upp varje säsong och består av ständiga intriger och försoningar." Inför sina visningar författade han flotta informationsblad om de aktuella kollektionerna som delades ut till den närvarande pressen: på så vis kunde han också manipulera och styra den att sända ut den bild han önskade. Dior hävdade hela tiden att det var mode för den välbesuttna överklassen som han skapade, men tillät samtidigt att hans mode kopierades och gjordes tillgängligt för mindre bemedlade kvinnor. Hans modebild slog också igenom på bred front bland olika samhällsklasser och olika åldersgrupper. I USA hyllades han något skämtsamt som modediktator vilket bara förstärkte hans ikonstatus. I en förstasidesartikel i *Time* i mars 1957 kallas han för "Dictator by Demand", och det är huset Dior som Hollywood låter sig inspireras av under hela 1950-talet då moderiktiga kostymer skapas för de kvinnliga filmstjärnorna.

Jean Cocteau, som var vän med Dior, lär ha sagt: "Dior är ett geni, unik för vår tid, med ett magiskt namn – en kombination av Gud och guld [dieu et or]". Det mesta Dior rörde vid verkade blir till guld: han var ekonomiskt sammansmält med den franska modeindustrin under sina 10 verkssamma år, med ett stort antal filialer runt om i världen och med en bred produktion inte bara av haute couture, utan även av konfektionsplagg, parfym, underkläder, damstrumpor, smycken, slipsar och handskar. "Dior kan sälja vad som helst och gör det också", som Bettina Ballard, redaktör för *Vogue*, lär ha sagt.

Chanel var också säker i sin marknadsföring och lyckades precis som Dior att skapa ett modeimperium, men också ett

► *Diors New Look dominerade damklädesmodet under många år sedan introduktionen 1947.*

namn – Chanel kom tidigt att stå för elegans, sportighet, frihet och en ny kvinnlighet. Hennes modebild kan sägas ha utgjort själva basen för, eller referensen till, "the new woman" och hennes klädstil. På så vis måste Chanel också förstås som en viktig komponent i ett slag pre-feminism. Och medan Dior skapade förstklassigt mode – med fokus på nyhet och förändring – skapade Chanel en bestående stil för vilken elegans och enkelhet var centralt. Hon var konsekvent i sina kreationer och kollektioner och lät sig inte påverkas av de parallellt rådande modebilder som existerade.

VOGUE-SERIEN LYFTER FRAM 1900-talets stora modeikoner, men också som sagt magasinet *Vogues* enorma betydelse för det mediala skapandet av modet. På så vis är detta en serie som saluför *Vogue* lika mycket som det är en serie som behandlar

specifika modeskapare. För den som vill veta mer om Chanel och Dior, deras karriärer och kollektioner, kan de två böckerna dock fylla en funktion. Och läser man mellan raderna, och riktar fokus mot de disparata citaten, berättas här också en parallell historia: den om modets stora betydelse för 1900-talets föränderliga och ibland motstridiga syn på kvinnlighet.

► Louise Wallenberg är föreståndare vid Centrum för modevetenskap vid Stockholms universitet.

NATUR &
KULTUR

www.nok.se

187:-

bokus
.com

NYHETER DYGNET RUNT!

Åsa Moberg

*Ett extremt dyrt
och livsfarligt sätt
att värma vatten.*

EN BOK OM KÄRNKRAFT

NATUR &
KULTUR

Akut.

Trodde du att striden om kärnkraften var över? Den har knappt börjat. Med katastrofen i Fukushima i färskt minne, och med en generation av reaktorer som börjar knaka i fogarna är frågan om kärnkraftens framtid akut. Med vass penna och stor sakkunskap går Åsa Moberg till botten med kärnkraftens smutsiga historia och visar varför det är hög tid att gräva ner kärnkraftsplanerna för gott.

Ett extremt dyrt och livsfarligt sätt att värma vatten av Åsa Moberg. Köp den hos Bokus för 187 kr.

DET ÄR EN av feminismens alla märkliga ödesironier att en av världens mest kända feministiska pionjärer, Simone de Beauvoir, kommer från ett land och ett språkområde vars genusforskning vi nästan inte vet någonting om i dag. Efter att 1980 och 1990-talets intresse för Julia Kristeva, Hélène Cixous och Luce Irigaray och deras filosofiskt och psykoanalytiskt grundade feminism sjönk undan till förmån för queerteorin och postkolonialismen med rötter i USA, blev det tyst i Sverige om fransk feminism. För den som inte kan franska bra och själv följer med i tidskrifter och bokutgivning blev det svårt att få grepp om fransk feminism och lätt att få intrycket att det inte finns någon genusteori värd namnet i den franskspråkiga kulturen. Det är bara en brist på kunskap som än en gång visar på vikten av översättningar från andra språk än engelskan. Denna kunskapsbrist vill Boel Berner och Isabelle Dussauge nu råda bot på med en antologi som de redigerat tillsammans *Kön, kropp, materialitet – Perspektiv från fransk genusforskning*.

Ett av problemen med denna typ av antologier som vill presentera ett helt fält är att de blir spretiga och att det blir svårt att få en ordentlig bild av tendenser och teman. Men i det stora kunskapsstomrum som råder just nu i förhållande till fransk genusforskning är kanske det bredare perspektivet ändå att föredra. Antologins tyngdpunkt ligger på samhällsvetenskapliga och allmänt kulturteoretiska texter. Där finns exempelvis inga litteraturanalyser, vilket man kanske skulle tro i relation till den tidigare våg av "fransk feminism" som via Kristeva, Cixous och Irigaray är så förknippad med litteratur och filosofi. Över huvud taget lyser dessa tre namn med sin frånvaro i antologins texter och det speglar nog en nutida situation där genusteorin i Frankrike likväl som Sverige driver andra frågor och problem i dag än vad dessa tre teoretiker gjorde då de kom att entydigt sammanfalla med begreppet "fransk feminism".

Ett av bokens intressantaste bidrag är redaktörernas egen introduktion som försö-

ker bena ut den knepiga relationen mellan fransk kvinnorörelse och den akademiska genusforskningen. Relationen i Frankrike mellan avancerad genusteori och aktivistisk kvinnorörelse har alltid varit svår att förstå för svenskar med vår historia där en aktivistisk kvinnorörelse långsamt växte in på universitetet under 1980-talet. Därför var det svårt att förstå vad det betydde

inom akademien. Motståndet mot fransk genusforskning är ganska motsägelsefullt och kommer såväl inifrån akademien som utifrån. Kvinnorörelsen på 1960- och 70-talet var skeptisk mot de begynnande fröna till en akademisk forskning och till de informella nätverk som skapades på universitet. Aktivister utanför universitet anklagade forskare och lärare för att överge kvinnorörelsens mål och värderingar. De ansågs ha förrätt den feministiska saken genom att liera sig med en misstrodd statlig struktur inom en manlig värld, skriver Berner och Dussauge.

Kvinnorörelsens uttalade informella och kollektiva strukturer krockade med det centraliserade franska utbildningssystemet. Kvinnorörelsen fruktade att centrala värden skulle gå förlorade om feminismen akademiserades. "Man ville inte ha någon forskning på kvinnor, utan forskning med kvinnor eller som kvinna – 'bara den förtryckta kan analysera och teoretisera sitt förtryck'", hette det 1970. Det är mot denna bakgrund som det blir begripligt att Kristeva inte kallade sig feminist. Ordet i sig tycks ha varit förknippat mer med utomakademisk aktivism i Frankrike.

Samtidigt pekar Berner och Dussauge på paradoxen att det pågår en ganska livaktig genusforskning, men dold inom ämnena och knappast stöttad. Genusforskning uppfattades som ett särintresse och som ideologi och därför inte som vetenskap. Den franska akademiska kulturen är väldigt hierarkisk och linjedisciplinär. Det gjorde det också svårt att skapa tvärvetenskapliga sammanhang för franska forskare, något som varit centralt i Sverige för att bygga upp genusvetenskaplig forskning. Fransk genusforskning har därför inte haft något samlat centrum som i de gamla "centrum för kvinnoforskning" som sedan växte ut och blev svensk genusvetenskap. Inte heller har den franska genusforskningen syns i undervisningen, det vill säga i kurser och kurslitteratur, menar Berner och Dussauge. Situationen har förbättrats långsamt de senaste tio åren, särskilt Bologna-anpass-

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Boel Berner & Isabelle Dussauge (red.)

Kön, kropp, materialitet
– Perspektiv från fransk genusforskning

ÖVERS. ULRIKA JAKOBSSON OCH PÅR SVENSSON
ARKIV | 249 S. | ISBN 9789179242619

FRANSK GENUSFORSKNING ÄR VITAL MEN OKÄND I SVERIGE

Recensent *Claudia Lindén*

EFTER 1980- OCH 90-talets intresse för franska feminister har det blivit väldigt tyst om fransk feminism i Sverige. Med sin antologi har Berner och Dussauge påtagligt vidgat kändisen om fransk genusforskning i dag.

att just de teoretiker vi lärt oss förknippa med fransk feminism själva vägrade kalla sig feminister – detta i landet som myntade själva begreppet. (Frida Steenhoff importerade ordet till svenskan när hon skrev *Feminismens moral* 1903.)

BERNER OCH DUSSAUGE påpekar att det finns flera paradoxer inom den feministiska forskningen i Frankrike. Trots den internationella uppmärksamheten som Kristeva och de andra fick så hade fransk genusforskning, till skillnad från i USA och i övriga Europa, svårt att etablera sig

ningen har spelat in för att tvinga fram kurser som studenterna efterfrågar. Men trots motståndet har den franska genusforskningen nått större medial synlighet och acceptans och "professionaliserats och internationaliserats och då kanske alltmer börjat likna den forskning som görs i andra länder", konstaterar Berner och Dussauge.

DET SENARE BLIR tydligt i det urval som antologin representerar. Som titeln låter förstå kretsar bokens teman kring kön, kropp och materialitet, där särskilt det sista temat knyter ihop flera av bokens texter med det intresse för "nymaterialismen" som präglat delar av svensk och anglosaxisk genusforskning de senaste åren, med namn som Karen Barad, Elisabeth Grosz och Dina Coole och där även fransmannen Bruno Latour kan sägas ingå.

Tack vare läsarservicen att erbjuda både noter och litteraturlista till varje text går det att få syn på intressanta mönster i antologin. Flera av skribenterna refererar till kända amerikanska teoretiker, företrädesvis vetenskapskritiker som Donna Haraway, Evelyn Fox Keller och Anne Fausto Sterling, men också referenser till Judith Butler och Joan Scott förekommer i flera texter. Vetenskapsteorin, som är en central del av feministisk teori, har uppenbarligen en central plats i flera texter. Men främst finns där referenser till många franska texter, vilket visar tydligare än något annat att det verkligen finns en livaktig genusforskning i Frankrike och att antologins texter ingår i ett större nätverk av utbyte kring kunskap och teorier. På det sättet fungerar litteraturlistorna också som "lästips" för den som vill läsa vidare.

Som ett led i den materialistiska anknytningen är det flera texter som behandlar teknik. Delphine Gardeys artikel om kontorsmaskiner och genuskonstruktioner under 1900-talet är mycket intressant genom att den delvis arbetar i den medieteoretiska traditionen med bakgrund hos Kittler, samtidigt som den utifrån ett perspektiv inspirerat av Judith Butler ser performativitet som viktig och skriver fram en historia om hur skrivmaskinen blev ett passivt kvinnligt verktyg, som skulle styras utifrån fastlagda mallar om sittställning, fingersättning etcetera, och som bokstavligen band kvinnan vid maskinen. Telefonen däremot sattes på che-

fens bord och tänktes möjliggöra rörlighet och förmåga att kontrollera även när man inte fysiskt var på plats. Bundenhet och rörlighet är i detta fall kopplat till vem som inte har makt och vem som har makt och starkt genuskodat. Danielle Chabaud-Rychter har bidragit med en rolig artikel om hushållsmaskiner och deras utseende har utformats för att dölja deras maskinens egenskaper.

EN MER SKRÄMMANDE aspekt av tekniken, men inte utan komiska inslag, är dagens avancerade reproduktionsteknik som ska hjälpa barnlösa att få barn. Illana Löwy visar hur tillgången till tekniken i Frankrike

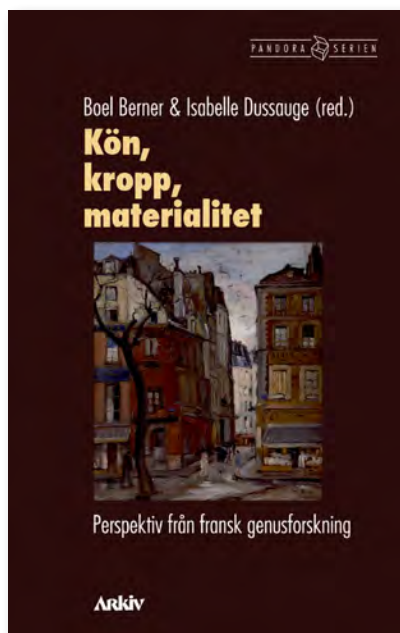
ska män som spermadonatorer. Halakhas religiösa regler skapar i kombination med Israels lagar en naturalisering av blodsband men tolkade så att det enda som till slut räknas som "blodsband" är det blod som genom placentan förbinder en judisk mor med ett foster.

Kroppens och jagets egen självförståelse i relation till barnafödande på ett mer praktiskt sätt tar Madeleine Akrich och Bernike Pasveer upp i sin artikel. Kroppen som ren konstruktion framträder också genom den "skapade" sjukdomen celluliter som plötsligt från ingenstans seglar upp i damtidningarna redan på 30-talet för att sedan ha en återkommande plats där ändå till i dag. Rosella Ghigi visar hur den medieburna diskurs som låg bakom celluliternas centrala roll producerar och reproducerar en både moralisk och fysilogisk konstruktion av "det kvinnliga" – liksom en miljardindustri av krämer etcetera för att råda bot på denna icke-sjukdom.

Relationen mellan biologi och kultur framträder också i artikeln av Priscille Touraille, "De biologiska kostnaderna för kvinnors mindre kroppslängd". På ett roligt, ja rentav retfullt sätt utan att någonsin ta avstånd från grundpremisen, vänder och vrider Touraille på evolutionsbiologernas argument. Hon visar att könsmorfism, det vill säga att kvinnan är mindre än mannen, inte kan vara resultatet av ett naturligt urval som skulle leda till reproduktiv framgång, eftersom kostnaden för släktet, med små kvinnor som lättare dör i barnsboord (upprätt gång skapar problem) är uppenbart hög. Varför har inte det naturliga urvalet ändrat på detta? Touraille visar att en seg genusordning som föreskriver synlig och tydlig skillnad mellan man och kvinnor gör att bästa reproduktiva förmåga selekteras bort – till höga kostnader för släktet.

MED SIN ANTOLOGI har Berner och Dussauge på ett mycket påtagligt sätt vidgat kunskapen om fransk genusforskning. Boken visar också att det finns många gemensamma nämnare mellan Sverige, Frankrike och USA, och att genusforskningen i bästa mening är gränsöverskridande.

► Claudia Lindén är docent i litteraturvetenskap vid Södertörns högskola.

är ekonomiskt möjlig för alla, men styrd utifrån en heterosexuell parnorm, där faderns rätt att få biologiska barn väger tungt. I USA däremot, där ekonomin styr, finns färre normer vilket öppnar för betydligt mer icke-heteronormativa familjebildningar. Men dessa möjligheter är bara öppna för dem som har pengar. Mest fascinerande var att läsa om Israel, där både religion och politik samverkar till att skapa generösa möjligheter att använda modern reproduktionsteknik. Men i gengäld skapar religionen märkliga sammankopplingar, som att en gift judisk kvinna inte kan få barn med en annan judisk man än sin egen, för då blir inte barnen godkända i gemenskapen. Alltså kringgår judiska gifta par detta genom att bara använda palestin-

Joel Halldorf

Av denna världen?

*– Emil Gustafson, moderniteten
och den evangelikala väckelsen*

ARTOS & NORMA | 389 S. | ISBN 9789175805948

MODERN TILL FORMEN MEN ANTIMODERN TILL INNEHÅLLET?

Recensent *Ann-Katrin Hatje*

JOEL HALLDORF ser väckelsepredikanten och psalmförfattaren Emil Gustafson (1862–1900) som representant för en teocentrisk modernitet, eftersom denne tvingades bli modern i sitt praktiska utövande. Innehållet i hans tro stod dock inte i samklang med den tidens modernitet.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

SIN AVHANDLING SÖKER Joel Halldorf på ett hermeneutiskt sätt ringa in och definiera en religiös dimension av moderniteten som den framträdde i slutet av 1800-talet. Avhandlingen tar sin utgångspunkt i en biografisk skildring av väckelsepredikanten och psalm- och sångförfattaren Emil Gustafson (1862–1900) och hans verksamhet i den svenska delen av den nyevangelikala rörelsen, närmare bestämt Helgelseförbundet. De teman,

motiv och praktiker som Gustafson förmedlade i sin religiösa gärning beskrivs och analyseras utförligt för att sedan bilda underlag för en bredare och djupare analys av hur Gustafson förhöll sig till moderniteten och det moderna samhället i slutet av 1800-talet. Perspektiven är flera, kyrkohistoriska, religionsfilosofiska, religionssociologiska, sociokulturella och mentalitetshistoriska. Avhandlingen knyter särskilt an till den brittiska spiritualitetsforskningen. Halldorf definierar begreppet spiritualitet som "det levda kristna livet [...] som utgör en medveten respons på vad som uppfattas som en gudomlig verklighet". I sin helhet är avhandlingen systematiskt uppbyggd och analyserande. Ibland tenderar den att bli aningen omständig och upprepande. Systematiken gäller i synnerhet hur Gustafsons kristna tro och spiritualitet i sina olika delar förhåller sig till mer generella drag i det som kan definieras som modernitet. I det sammanhanget relaterar Halldorf främst till den kanadensiske filosofen Charles Taylors uppfattningar om modernitet och sekularisering i den västerländska kulturen.

Det som enligt Halldorf formar Gustafsons spiritualitet är "hans förankring på landsbygden, hans tillhörighet till bonde-medelklassen, inflytandet från romantiken och hans plats i den evangelikala väckelsen". I det sammanhanget framhåller Halldorf moderniteten som det viktiga ramverket. Gustafson, som kom från västra Närke, representerade socialt sett en burgen, i regel liberalt inriktad, bondeklass. Bland dessa bönder fanns det en allmän skepsis mot socialdemokratien och arbetarklassen. Helgelseförbundet, som Gustafson tillhörde, var också en utpräglad landsbygdsföreteelse och den saknade representation i många städer. Denna förankring i landsbygden och i en bondemiljö gjorde att Gustafson ofta kände sig främmande i stadsmiljöer, som han menade kunde locka människor i fördärvet.

Gustafson var en del av den internationella evangelikala väckelserörelsen. Det framgår av hans många hänvisningar till särskilt den anglosaxiska rörelsen. Han gav ut flera sångböcker, som förutom hans egna sånger även innehöll många sånger från både den utländska och svenska evangelikala rörelsen. Gustafsons verksamhet att distribuera sina skrifter och sånger över hela landet kan karaktäriseras som ett religiöst entreprenörskap, som byggde på ett nätverk av kolportörer.

Gustafson hade en obotlig sjukdom. Den präglade och påverkade otvivelaktigt hans livsinställning och hans religiösa trosuppfattningar. Han utvecklade en pessimistisk människosyn, där han såg frälsningen som en befrielse och som ett vittnesbörd

om den enda och sanna friheten i en människas liv. Lidandet intog en central plats i Gustafsons uppfattning om vägen till frälsning. Det var ett av Guds sätt att pröva människan, bland annat genom sjukdom.

Gustafson föredrog ofta avskildhet och ensamhet. Ett uttryck för detta var hans "bönevträ" i naturen, till exempel en glänta i skogen. I naturens skönhet uppenbarade sig Gud, menade Gustafson. Det fanns inslag av naturmystik och mystik hos Gustafson, och han drogs också till samtida religiöst mystiska rörelser, till exempel Flodbergskretsen i Stockholm.

MENTALITETSHISTORISKT PEKAR HALLDORF på tre idéströmningar som har strukturella likheter med Gustafsons religiösa idévärld. Det är dels ett förmodernt folkligt katolskt synsätt med världen som "befolkad av andeväsen", dels 1600-talets kvietism, dels romantiken under 1800-talet. Inom såväl kvietismen, pietismen som romantiken betonades den enskilda människans religiösa erfarenheter och trosupplevelser, och att det inte behövdes några mellanhänder mellan den enskilde och Gud. Särskilt inom kvietismen framhölls betydelsen av vila och passivitet för att skapa förutsättningar för Guds kraft att verka i människan. Alla dessa rörelser bidrog till en individualisering och en internalisering av andliga värden. Detta ser Halldorf i likhet med andra forskare som ett skapande av en modern identitet.

Romantiken uppfattar Halldorf som "den tidsanda och det kulturella klimat som dominerade under andra hälften av 1800-talet". Halldorf ser således inte romantiken som en litterär och filosofisk epok under perioden slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet. I slutet av 1800-talet präglades tidsandan snarare av nationalromantik, idealism och idealisering av bonden och jordbruket som modernnäringen. Detta kunde ta sig uttryck i ett "romantiserande" form- och språkbruk mycket olikt vårt. Det finns ibland en otydlighet i avhandlingen som gäller just de idéhistoriska sammanhangen och i vad mån Gustafson verkligen hade påverkats av det ena eller det andra.

Avhandlingens resultat är att Gustafson representerar en teocentrisk modernitet, som är att betrakta som en typ av modernitet bland många andra moderniteter. Halldorf grundar detta på sin systematiska analys av Gustafsons spirituella tänkande i förhållande till framför allt Taylors syn på modernitet och dess olika uttryck som individualisering, internalisering, disciplinering, autenticitet, rationalism, avmystifiering etcetera. I de flesta avseenden avviker Gustafsons spiritualitet och kristna tro från Taylors uppfattningar om modernitet.

Ändå anser Halldorf att Gustafson representerar en modernitet som han benämner teocentrisk till skillnad från Taylors antropocentriska modernitet.

Det moderna ramverket tvingade mer eller mindre Gustafson att bli modern i sitt praktiska utövande, även om han i sitt inre tog avstånd från detta, menar Halldorf. Mot sin vilja medverkade Gustafson till exempel till en av rationalitet präglad byråkratisering och professionalisering av väckelsearbetet. Som religiös entreprenör blev han både konsument och producent i en modern marknadsekonomi. Han drog också stor nytta av det utbyggda järnvägsnätet, eftersom han ofta var på resande fot.

För att ytterligare underbygga sin uppfattning om de två moderniteterna, den antropocentriska och den teocentriska, analyserar Halldorf dem mot bakgrund av den problematiska dualismen mellan ande och materia eller mellan det gudomliga och det skapade. Denna dualism finns, enligt Halldorf, inom bägge moderniteterna. Denna dualism torde inte ha varit så problematisk för Gustafson, just på grund av hans teocentrism. Den medförde att han såg hela tillvaron som genomsyrad av Guds ande. Den fanns både i naturen och i människans inre. Problemet för Gustafson var nog snarast att människan måste komma till insikt och tro om detta genom Guds nåd och frälsning.

OM MAN i stället ser mer till innehållet i Gustafsons spiritualitet och kristna tro skulle man kunna dra en annan slutsats. Den av teocentrism och mystik färgade kristna Gudstro som Gustafson företrädde, står i sina huvuddrag knappast i samklang med den tidens modernitet. Hans pessimistiska människosyn fjärmade honom från den då spridda utvecklingsoptimismen och uppfattningen om det goda med

hjälp till självhjälp och socialt reformarbete. Hans naturmystik låg inte heller i linje med modernt tänkande om avmystifiering av naturen. Gustafson antydde också en kritisk inställning till modern teknik med elektricitet och järnvägar, när han menade

► Emil Gustafson (1862–1900).

att detta gjorde människan bekväm och mindre benägen att anstränga sig, även när det gäller det andliga sökandet. Den samlade bild som man får av Gustafson är att han tog avstånd från de flesta värderingar och det mesta i den tidsanda av sekularisering och materialism som alltmer kom att prägla det moderna samhället i slutet av 1800-talet.

Enligt Gustafson var människan helt beroende av Guds nåd. "Gud är författaren till människans livsberättelse". Gustafsons teocentrism skulle därför rentav kunna ses som en mild variant av den allsmåttiga gudsuppfattning, som tidigare kännetecknade den lutherska ortodoxin i Sverige. I

stället för den stränge och dömande Guden, framhöll Gustafson den kärleksfulle Guden, som stod i direkt förbindelse med människan. Genom pietismens och väckelseerörelserna hade denna tro blivit en individualiserad teocentrism med internaliserade trosuppfattningar.

Olika slutsatser kan således dras beroende på var man lägger tyngdpunkten i sina analyser. Halldorf fäster störst vikt vid strukturella grundformer i moderniteten och hur dessa påverkar människans handlande i en moderniserande riktning. Gustafsons teocentrism pressas in i ett analysmönster som syftar till att visa honom som en representant för modernitet, trots att det med all tydlighet framgår av Halldorfs egna undersökningar att Gustafson hade uppfattningar som snarast skulle kunna betecknas som antimoderna. Dessa avvikelser är så pass många att man, enligt min mening, kan ifrågasätta Gustafson som representant för modernitet, men däremot inte som sådan för teocentrism. Denna teocentrism skulle man kunna benämna moderniserad teocentrism, dels på grund av individualiseringen, dels på grund av det tryck som de omgivande moderna grundstrukturerna utövade på Gustafsons praktiska handlande.

I sin helhet är denna avhandling ett gott exempel på svårigheterna att söka förena det unika med det generella. Detta gäller särskilt hur sammansattheten och komplexiteten hos en enskild människa ska tolkas och analyseras mot mer generella strukturer i samhället. Avhandlingens stora förtjänst är dock att ha utmanat dessa svårigheter.

► Ann-Katrin Hatje är professor emerita i historia vid Umeå universitet.

— Annons —

Kvinnor i Kina

» Spännande, upprörande, klagörande – en läsning som inte kan lämna någon oberörd. «

CECILIA LINDQVIST

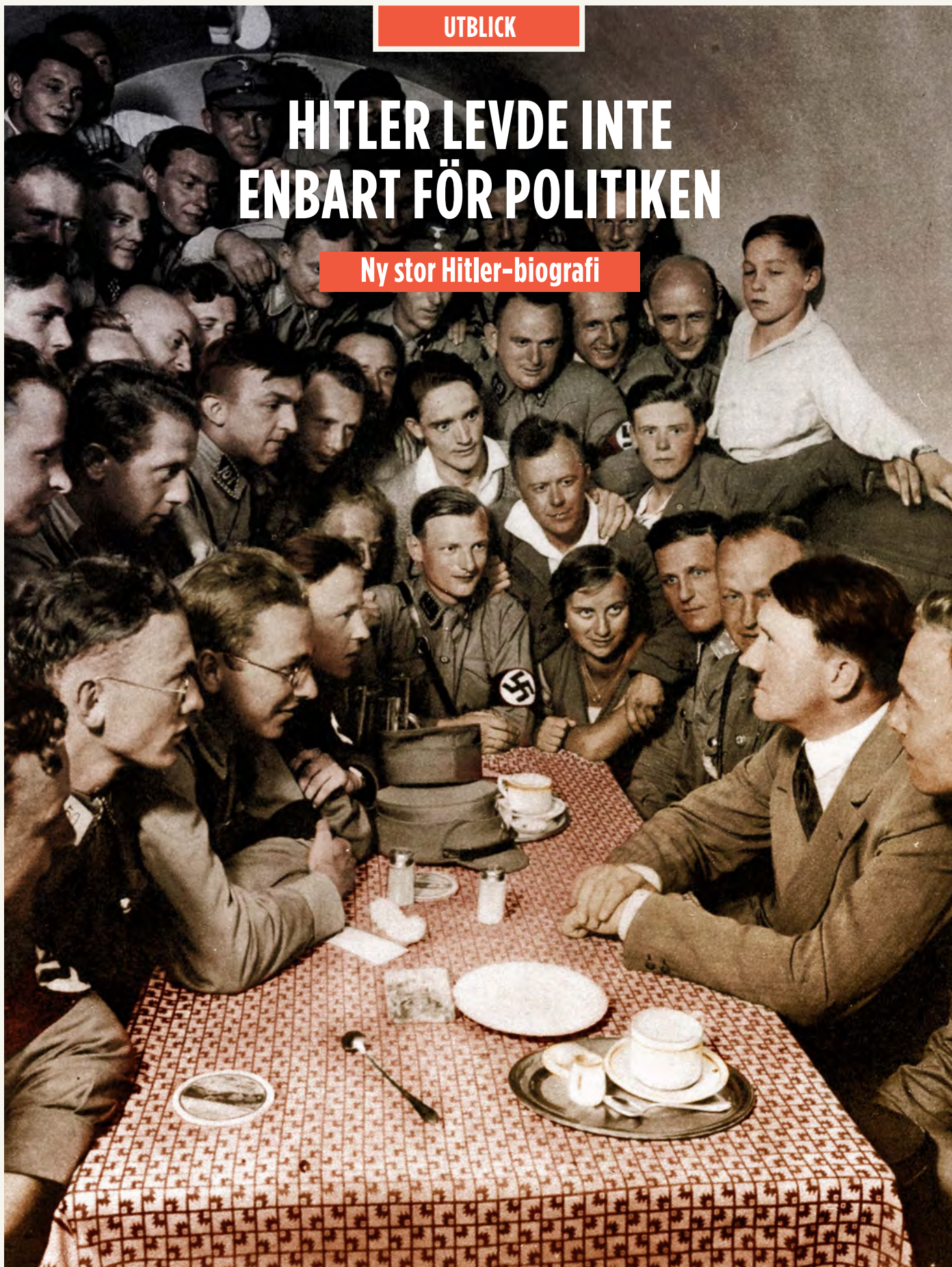
Läs mer om *Kvinnor i Kina* av MARINA THORBORG på www.atlantisbok.se

ATLANTIS
BILDANDE BÖCKER

UTBLICK

HITLER LEVDE INTE ENBART FÖR POLITIKEN

Ny stor Hitler-biografi

— Av Pär Frohnert —

NY BIOGRAFI SOM FÖRSÖKER KOMMA ÅT ADOLF HITLERS PERSONLIGHET

BEHÖVS DET EN ny biografi om Hitler? Går det att komma med nya rön och tolkningar?

Efter läsning av Volker Ullrichs stora *Adolf Hitler – Die Jahre des Aufstiegs* måste svaret bli ja. Ullrich har systematiserat en enorm forskning och dessutom grävt fram nytt källmaterial.

Han vill vederlägga bilden av Hitler som en person som gick helt upp i politiken och saknade privatliv. Liksom de flesta historiker numera ifrågasätter han också uppfattningen att Hitler fick sin grundläggande skolning i Wien före första världskriget. Det var i München efter novemberrevolutionen 1918 som han fick sina avgörande impulser.

KAN MAN LIKNA Hitler vid den ondskefulle galningen Dr Mabuse i Fritz Langs film från 1933? I populärlitteraturen har Hitler ofta betecknats som psykopat och man har försökt gissa hans sexuella böjelser. Diagnoserna formulerades redan i samtiden. Langs film var en så tydlig anspelning på Hitler att filmen förbjöds av censursen i Tyskland.

Bland psykoanalytiker i England och USA formulerades diagnoser på distans om Hitler och hans närmaste män. Man försökte också förstå vad som låg bakom det stora folkliga stödet för nazismen. Harvardpsykologen Walter Langer gick i terapi hos Anna, Sigmund Freuds dotter. Han hamnade mitt i "Anschluss" och bistod far och dotter med att lämna Österrike. Under kriget fick Langer i uppdrag av den amerikanska underrättelsetjänsten att göra en psykoanalys av Hitler. Först 1972 utkom rapporten som bok och fick då stor uppmärksamhet. När Rudolf Hess i maj 1941 hoppade ut i fallskärm över Skottland med ett fredserbjudande fick den brittiska säkerhetstjänsten ett gyllene tillfälle att utfråga en av de nazistiska toppledarna. Officieren och psykologen Henry Dicks skötte förhören som blandades med psykoanalys när det visade sig att Hess uppvisade tecken på mental ohälsa.

Langers och Dicks och andra psykologers psykoanalyser behandlas av Daniel Pick i *The Pursuit of the Nazi Mind. Hitler, Hess, and the Analysts*. I anslutning till de olika rättegångarna efter kriget mot tyska förövare, inte minst vid Nürnbergrättegången, kom psykoanalys ofta till användning. Med Hess gjorde man inga framsteg i England och Langers rapport 1943 som sjukförkla-

— BEHANDLADE TITLAR —

· Daniel Pick, *The Pursuit of the Nazi Mind – Hitler, Hess and the Analysts*, Oxford University Press, 2012, 336 s.

· Volker Ullrich, *Adolf Hitler – Die Jahre des Aufstiegs*, S. Fischer Verlag, 2013, 1083 s.

rade Hitler samlade damm i arkivet. Men Pick visar att säkerhetstjänsternas senare standardinstrument att ta fram psykiska profiler på utländska politiker växte fram i skuggan av kriget.

Volker Ullrichs nya monumentala biografi *Adolf Hitler – Die Jahre des Aufstiegs* har en tydlig udd mot all litteratur som sjukförklarar eller fränkänner Hitler en fungerande personlighet. Ullrich (född 1943) är disputerad historiker och har under några decennier varit medarbetare på veckotidningen *Die Zeit*. Volymen behandlar tiden fram till krigsutbrottet.

I FLODEN AV tidigare Hitlerbiografier kan tre böcker utgivna efter 1945 urskiljas som gett substantiella bidrag och också fått allmän uppmärksamhet. Med tillgång till de västallierades beslagtagna tyska arkiv

kunde den engelske historikern Alan Bullock 1952 komma ut med en stor biografi. Bullocks karaktäristik av Hitler som en "fullständigt principiös opportunist" som bara drevs av "maktvilja" och saknade en samlad världsåskådning har avvisats i senare forskning. I Tyskland gavs den första omfattande biografien ut 1973 av journalisten Joachim Fest, som satte in Hitler i hans tyska samtid och gjorde ett försök till en inträngande personkaraktäristik. Fest fick dock kritik för att eliternas roll nertonades och att Förintelsen fick minimal plats.

Nästa stora biografi gavs ut 1998/2000 av den engelske historikern Ian Kershaw som närmade sig ämnet utifrån sitt intresse för tysk "Gesellschaftsgeschichte". Vid denna tid hade nya källor blivit tillgängliga. Egentligen var Kershaw skeptisk mot biografien som genre och han utgår från samhällsstrukturerna. Hans viktigaste teser är att det förelåg ett växelspel mellan Hitlers intentioner och strukturellt betingat handlingstryck och mellan Hitler och hans hantlangare, där nyckelordet var "att i arbetet tillmötesgå Führern" ("dem Führer entgegenzuarbeiten"). Kershaw bidrog till att upphäva motsättningen mellan funktionalister och intentionalister med avseende på förklaringarna till Förintelsen.

Behövs en ny Hitlerbiografi? Är det fortfarande möjligt att komma med nya rön eller nya tolkningar? Svaret efter läsning av Ullrichs första del måste sammanfattningsvis bli ja. När detta är sagt måste man ändå först av allt konstatera att hans framställning följer tidigare biografier, ibland bara med mindre variationer. Det ligger naturligtvis i sakens natur, händelseförloppen har inte ändrat sig, och för de ti-

diga skedena är källorna få. Överraskande nog har Ullrich ändå hittat nya källor, inte minst kring Hitlers person. Här kan man få intrycket att en hel del tidigare "fakta" enbart har traderats genom decennierna och inte har underkastats en närmare granskning eller försök att modifiera dem genom nya källor. En del källmaterial har också blivit lättare tillgängligt, inte minst Goebbels dagböcker, där utgivningen avslutades först 2006.

Ett annat viktigt skäl till att det är dags för en ny Hitlerbiografi är att det har tillkommit en rad nya specialarbeten som kan förändra tolkningen av skeden. Så har det publicerats nya biografier om ledande nazister, bland annat om Heydrich (Robert Gerwarth), Himmler och Goebbels (Peter Longerich) och om Hindenburg (Wolfram Pyta). Ett annat, mer simpelt skäl är att bokmarknaden är mogen för en ny biografi. Historikernas övergripande tolkningar skiftar dessutom. Så väljer Ullrich på ett helt annat sätt än tidigare biografier att lägga vikt vid Hitlers person. Han säger att boken generellt sett inte ger en helt ny tolkning, men att han vill "dekonstruera" myten om en person som helt gick upp i rollen som "Führer" och försakade allt privatliv. Hitlermyten lurade inte bara samtiden utan också de efterkommande historikerna, menar Ullrich. Vetenskaplig litteratur har mer sällan satt en sjukdomsdiagnos på Hitler men har talat om honom som en person utan privatliv (Fest), "en man utan egenskaper", en "tom hylsa" om man tar bort politiken (Kershaw).

BOKEN ÄR I sin grundstruktur kronologiskt upplagd; för tiden efter 1933 är sedan flera kapitel tematiska. Framställningen är berättande och högst läsbar skriven. Då och då skjuter Ullrich in kortare forskningsdiskussioner så att hans egna tolkningar blir tydliga. Ibland blir dessa passager för kort-huggna för att vara tillräckligt upplysande. Ullrich underbygger sin text med slutnoter som upptar hela 200 sidor. Han har gått igenom ett mycket omfattande källmaterial och tillägnat sig en formidabel volym med forskningslitteratur.

Framställningen är mycket detaljerad. För den som är bekant med viktiga delar av litteraturen gör detta att nya pusselbitar tillfogas och ökar förståelsen för komplexiteten men också för helheten. Den läsare som inte är så insatt kan säkert också finna boken tillgänglig. Bara på några få punkter undrar man varför Ullrich utelämnar ännu som har berörts i annan litteratur. När han tar upp att Hitler för första gången våren 1938 nämner Madagaskar som en möjlig destination för Tysklands judar, nämner han inte att polska regeringen i samarbete med Frankrike

1937 skickat en delegation till ön för att undersöka om man där kunde bli av med polska judar. Inte heller tar han upp det långa förspelet till "Kristallnatten", där ett inslag är att den polska regeringen i mars 1938 antog en lag som kunde frånta polska judar som levde i Tyskland deras medborgarskap. Beslutet spelade säkert den nazistiska regimen i händerna, men är ändå en pusselbit i händelseräckan fram till novemberpogromen.

► Goebbels familj var viktig för Hitler. Vykort med Hitler, Goebbels och dennes dotter Helga.

ULLRICH MENAR SOM sagt att historikerna har underlåtit att försöka komma åt Hitlers personlighet. Till fördomarna har hört att Hitler hade ett inskränkt intellekt, att han var en "genomsnittsmänniska", okontrollerad och socialt inkompetent. Ullrich har grävt fram nytt källmaterial och nytolkat kända källor och litteratur. Han menar att Hitler på flera sätt led av mindervärdighetskänslor, att han hade ett outsynligt självbeträffningsbehov och höll sig själv under sträng kontroll. Men samtidigt kunde Hitler medvetet välja att spela skilda roller. För det mesta var han artig mot kvinnorna i sällskapet, men i regel på ett antikverat sätt. Med sina gamla bekanta från "kamptiden" kunde han sitta i timmar på kafé i München och över "Kaffee und Kuchen" hålla hov med löst prat och enkla skämt. Vid behov kunde han i kontakt med underlydande eller främmande statsmän övergå i raseriutbrott, som dock lika snabbt avbröts.

Bilden av Hitler som helt hade gått upp i rollen som politisk ledare håller inte, menar Ullrich. Han hade också ett privatliv. Några familjer fungerade som "ersättningsfamiljer" (Goebbels, fotografen Hoffmans, Wagners) där han tillbringade mycket tid och deltog i barnens födelsedagar, bröllopsdagar med mera. Till kvinnor

hade han en grundläggande distans, kanske beroende på en rädsla för kroppskontakt, även om några kvinnor kom honom närmare, bland annat några välgörare. De kvinnor som han uppvaktade var mycket yngre och motsvarade hans idealiserade kvinnobild.

Så knöt han en systerdotter till sig och syntes med henne i sällskapslivet i München. Han lät henne flytta in i sin våning men hans kontrollbehov gick över

styr. Bara några och tjugo tog hon livet av sig. Hitler tog mycket illa vid sig men inte mer än att han ganska snart blev bekant med Eva Braun, 23 år yngre än han själv. Hon kom därefter att hela tiden finnas i hans närhet. I hans alpresidens fanns hon öppet vid hans sida och hennes rum låg i direkt anslutning till Hitlers. Men relationen skulle hemlighållas, utåt skulle det framstå som att Hitler helt ägnade sig åt politiken: "Jag har en annan brud: Tyskland." Ullrich medger att det är svårt att hitta entydiga belegg, men han förmodar att Hitler hade ett samliv med Eva Braun.

Hitler tillbringade mycket av sin tid med läsning som spände över många områden: historia, politik, krigskonst, sociologi, teknik, arkitektur, konst. Men läsningen användes enbart för att bekräfta hans uppfattningar, inte för att bredda perspektiven. Han var en snabbbläsare som hade fotografiskt minne och kunde citera texter ordagrant sida för sida. Han hade också extremt bra minne för personer och detaljkunskaper. Hitlers dagliga livsföring kan karaktäriseras som bohemisk, men Ullrich menar att han i själva verket ägnade mycket tid till tankearbete som sedan överfördes i politiska riktlinjer i hans samtal och i diktamen till sekreterarna. Hitler såg sig själv som en konstnärnatur som av

”försynen” blivit utvald att som politiker fullgöra en historisk uppgift för Tyskland.

HITLER VILLE FRAMSTÄLLA sig själv som en asketisk personlighet – han var vegetarian och nykterist – men i själva verket levde han sedan slutet av 1920-talet på stor fot i sin niorumsvåning i München och den nya rikskanslibyggnaden i Berlin var groteskt pompös. Han ekiperade sig, bodde gärna på lyxhotell och kunde spendera stora pengar på sitt sällskap. Han köpte dyrbara konstverk och stora och snabba bilar var en passion. Efterhand blev Hitler förmögen på försäljningen av *Mein Kampf*. Efter makttillträdet fick han också stora inkomster från en stor näringslivsfond, samt procent på försäljningen av frimärken med hans porträtt som årligen uppgick till två-siffriga miljonbelopp.

Hitler själv framställde åren i Wien 1908-1913 som avgörande för sin utveckling till antisemit och flera forskare har trots honom. Men sedan 1990-talet pekar forskningen på att Hitler i själva verket verkar ha haft normala förbindelser med judar. Det var i stället det andliga klimatet i München efter novemberrevolutionen 1918 som befäste en framväxande antisemitism. Ullrich instämmer. Först kom en revolutionsregering till makten där ledaren var jude. I rådsrepubliken som sedan upprättades under vintern 1919 efter sovjetiskt mönster fanns åter judar i ledningen och under dessa månader rådde närmast inbördeskrig. Under denna tid var Hitler fortfarande enrollerad i armén som politisk informatör. Nu upptäckte han att han kunde tala till en stor publik, och talaren var inte alls bara en fradgaspottande fanatiker. De timslånga talen var mer sofistikerade än så; i långa inledande lugna partier kände han steg för steg av atmosfären men efterhand förgrovades argumenten och tempot stegrades fram till ett crescendo som ofta avslutades med ett ”amen!”.

En annan punkt där Ullrich gör en tydlig markering gäller Hitlers världsbild; han menar att den fanatiska antisemitismen, som var inriktad på judarnas avlägsnande från det tyska folket och tanken på ”Lebensraum” i Ryssland, fanns med redan från mitten av 1920-talet. En ”frälsningsantisemitism” som skulle rädda världen undan judarnas inflytande var redan på plats. Dessa teman utvecklades i *Mein Kampf* 1925–1926. Med stöd av ny forskning (Othmar Plöckinger) framhåller Ullrich att boken inte alls förblev oläst, utan både såldes i stora upplagor och lästes av många. Ideologin förblev stabil. Ullrich vänder sig mot de historiker (Wehler och Kershaw) som menar att Hitler valde att tona ned antisemitismen i samband med valkampanjerna från och med 1930. Han

har antagligen en poäng, men blir bitvis själv motsägande på denna punkt.

Redan från 1921 blev Hitler oomstridd ledare för nazistpartiet efter att faktiskt ha lämnat partiet i samband med en konflikt men sedan blivit ombedd att komma tillbaka. Ullrich karakteriserar Hitler som en människokännare i betydelsen att han snabbt fick ett grepp om hur han skulle utnyttja personer, inte minst deras svagheter. Även de närmaste medarbetarna bedömde han enbart ur en krass nyttoaspekt. Ullrich instämmer i den forskning som sedan länge har betonat att Hitler medvetet valde en söndra och härskateknik. De underlydande fick oklara kompetensområden och det fanns ofta parallella organ. Därmed skärptes kompetenskonflikterna och politiken inom ett visst område radikaliserades ofta. Med ett socialdarwinistiskt betraktelsesätt såg Hitler de aktörer som gick segrande ur sådana strider som mest lämpliga. Sålunda förenades en strikt monokrati med ett polykratiskt system. Till saken hör också att personlighetsprincipen var central för Hitler: ”Personlighetens värde, den enskildes skaparkraft”, ställdes mot demokratin. En effekt av systemet var naturligtvis en enorm korruption och nepotism. Hitler behärskade politik som ett spel, han hade en instinkt för vilka ögonblick som kunde bli avgörande. Samtidigt kunde han tveka länge och hamnade ofta i lägen där han som en hasardspelare satsade allt på ett kort. Vid flera av dessa tillfällen pendlade han mellan apati i förening med självmordshot och eufori när han väl hade bestämt sig för sin linje.

AV UPPEBARA SKÅL ägnar Ullrich stort utrymme åt åren 1930–33 när Weimarrepubliken kollapsar i kölvattnet av världskrisen. I ett samhälle där massarbetslösheten snabbt bredde ut sig och stora grupper förtroende för det demokratiska systemet helt eroderades, skapades grogrund för ropen på en stark man som kunde frälsa Tyskland. ”Som ingen annan politiker förmodade Hitler fokusera dessa frälsningsförväntningar på sig själv, och däri låg utan tvivel en nyckel till förklaringen till hans framgång”, skriver Ullrich.

Från slutet av 1920-talet försökte nazisterna få finansiellt stöd från näringslivet. Med få undantag valde företagen dock att stödja de högernationella partierna ända fram till att Hitler kom till makten; det socialistiska inslaget och våldet avskräckte. Nazisterna finansierade i hög utsträckning sin verksamhet med medlemsavgifter, inträden och mindre gåvor. En annan tråd är stigbygelteorin, det vill säga de traditionella och konservativa eliternas roll att i praktiken skapa förutsättningarna för Hitlers uppsittande på statshästen. I samarbetet

med de tysknationella som eliternas parti framstod dock raskt NSDAP som den mer dynamiska parten.

Med framgångarna som följde slag i slag från 1929 och naturligtvis efter 1933 med full sysselsättning och spektakulära utrikespolitiska triumfer tilltog personkulten alltmer och Hitler blev själv övertygad om sin mission. Han började tala om sig själv som profet. Nationalsocialismen var helt uppbyggd kring Hitler som person. Det nationalsocialistiska Tyskland var inte alls i samma utsträckning som Sovjet en partistat. Redan Sebastian Haffner skrev 1940 att Hitler var ”navet för hela det nationalsocialistiska systemet”. I det rådande samhällsklimatet blev det folkliga stödet för den nazistiska regimen mycket omfattande och Hitler blev en ”integrationsfigur”, en ”folkkansler”. Ledarkulten tog sig religiösa drag och Hitler tog och fick rollen som överstepräst.

Många forskare, inklusive Ullrich, menar att Hitlers utrikespolitiska agerande från senhösten 1937 styrdes av en övertygelse om att han själv inte hade så många år kvar. De mål han ställt upp – bland annat krig för att skaffa ”livsrum” – måste realiseras mycket snabbare än han ursprungligen tänkt sig och dessutom innan västmakterna skulle hinna rusta upp. Efter Münchenöverenskommelsen i september 1938, när Tyskland kunde annektera de sudetyska områdena från Tjeckoslovakien, kan Hitler sägas ha stått på höjdpunkten av sin makt. Joachim Fest förde till och med fram synpunkten att om Hitler hade dött vid denna tid hade han av eftervärlden kommit att hyllas som en stor tysk politiker.

MEN HITLERS IDEOLOGISKA övertygelser och nationalsocialismens grundkarakter av ett karismatiskt herravälde, där ledaren ständigt måste uppvisa framgångar, forcerade honom att gå vidare. Likt en haj som ständigt måste röra sig framåt för att över huvud taget få syre låg det i den logiska förlängningen att Hitler skulle driva Tyskland in i krig. Läsningen av den första delen av Ullrichs stora Hitlerbiografi lönar sig. Det är en imponerande intellektuell prestation att över huvud taget orka systematisera ett så omfattande forskningsläge och dessutom presentera nytt källmaterial. Det bådär gott inför den återstående delen, där Ullrich inte minst måste ta ställning i mycket diskuterade frågor kring Hitlers roll för Förintelsen. ■

► Pär Frohnert är docent i historia vid Stockholms universitet.

NOM LOPPET AV ett halvår har två svenska böcker om Afrika publicerats. Den ena, *Det nya Afrika*, är skriven av journalisten Erika Bjerström, den andra, *Afrika vänder*, av den fyrfaldige Afrikaambassadören Sten Rylander. Författarnas syfte är i mycket detsamma. De vill bidra till att ge en ny bild av Afrika och spegla den dynamiska utvecklingen under det senaste årtiondet som placerat flera afrikanska länder i gruppen ”snabbast växande ekonomier i världen”.

För knappt tio år sedan skrev den kenyanska författaren Binyavanga Wainaina en artikel, ”How to Write about Africa”, i *Granta* som kom att få ikoniska proportioner. Wainaina var trött på att läsa alla enögda beskrivningar av kontinenten Afrika. Han skrev en mycket sarkastisk text som sedan ofta har citerats av journalister och författare på den afrikanska kontinenten. Här är ett av hans råd till presumtiva skribenter om Afrika: ”Bland dina karaktärer måste du alltid inkludera ’Den hungrande afrikanen’, som vandrar omkring nästan naken i ett flyktingläger och väntar på allmosor från Väst”. Han rundar av sin artikel med följande råd: ”Avsluta alltid din bok med ett citat av Nelson Mandela som säger något om regnbåge eller renässans. För du bryr dig ju”.

Men mycket har hänt sedan den artikeln skrevs, och mycket till det bättre. Afrika har lyfts fram av debattörer och forskare och av *The Economist*, samma tidskrift som för cirka tio år sedan kallade Afrika den ”hopplösa kontinenten”. Både Bjerströms och Rylanders böcker förmedlar nya bilder av en kontinent som förvisso inte är utan problem, men som båda anser har en lovande framtid. Rylanders bild har kanske lite mer förbehåll än Bjerströms.

DE BÅDA BÖCKERNAS innehåll och disposition avspeglar författarnas olika bakgrunder, dels i medier, dels i diplomatin och biståndsadministrationen. Medan vi i det förra fallet får en serie nedslag i en livlig

afrikansk verklighet med många röster och livsöden, får vi i det senare en mer traditionell genomgång av utvecklingen inom olika sektorer. Jag tror att båda böckerna har sin publik.

Trots att båda författarna talar om ”Afrika” är det Afrika söder om Sahara som avses. De senaste årens omvälvande utveckling i Nordafrika finns inte med annat än

Bjerström dyker ned i olika ”situationer” och genom intervjuer med olika aktörer lyfter fram nya och spännande aspekter på utvecklingen i olika länder. Låt mig ta ett exempel på hur olika det kan låta när de båda författarna talar om en fråga som givetvis måste ingå i en sådan här bok, den om Kinas ökande roll på den afrikanska kontinenten.

Bjerström gör nedslag i några av de länder som har en stor kinesisk närvaro. I Dar-es-Salaam beger hon sig själv till en kinesisk byggarbetsplats och intervjuar en kinesisk förman. Hon besöker Angolas huvudstad Luanda, den stad som anses ha den största kinesiska närvaron i hela Afrika. Dessa platsbesök kompletteras med ett resonemang om vad Kina betyder för Afrika och vice versa med referenser till såväl afrikanska ledare som forskare. Rylander redovisar mer statistik och håller sig till den mer officiella händelseutvecklingen med statsbesök och stora kinesiska projekt och dess betydelse för synen på den kinesiska närvaron. Båda tycker jag på olika sätt ger bra information om en mycket komplex och omstridd relation.

När det gäller andra nya samarbetspartners fokuserar Bjerström på Brasilien, Indien och Turkiet, medan Rylander ägnar mer utrymme åt den ”gamla” men viktiga relationen mellan EU och Afrika. Trots de nya aktörernas växande roll betyder EU fortfarande mycket i Afrika, såväl i termer av bistånd, handel som utländska direktinvesteringar. Kanske hade det även varit bra om man här fått en kompletterande redovisning av relationerna mellan några av EU:s medlemsländer och deras tidigare kolo-

nier. Jag tänker i första hand på Frankrike och Storbritannien, två länder som ofta agerat på egen hand i Afrika.

ANDRA AKTUELLA FRÅGOR som behandlas av båda författarna är IT-revolutionen och den snabba spridningen av mobiltelefonen och mobilbaserade banktjänster i Afrika, ja, där Afrika faktiskt är en före-

POLITIK & SAMHÄLLE

Erika Bjerström

Det nya Afrika

WEYLER | 348 S. | ISBN 9789187347016

Sten Rylander

Afrika vänder – En kontinent i förändring

HISTORISKA MEDIA | 175 S. | ISBN 9789175450940

FRAMTIDEN LJUSNAR FÖR AFRIKA SÖDER OM SAHARA

Recensent *Carin Norberg*

DESSA BÖCKER KOMPLETTERAR varandra och lyckas på olika sätt förmedla att något nytt är på gång i det Afrika som för tio år sedan kallades för ”den hopplösa kontinenten”. Det man saknar i båda böckerna är fördjupande resonemang om kulturens och mediernas roll i området.

i någon referens om Afrikanska Unionen. Och det kanske är bra så. Afrika söder om Sahara är stort nog och kan inte heller det beskrivas i detalj på några hundra sidor.

I stort sett tycker jag att författarna lyckas förmedla en bild av att något nytt är på gång. Mest livfullt görs det i Bjerströms bok. Rylander är mer inriktad på att ge bakgrund till det som händer i dag, medan

gångare. Förbättrad hälsa och fler barn som går i skolan är andra viktiga förändringssignaler som kompletterar den positiva bilden. Den växande medelklassen i Afrika lyfts fram som både ett resultat av den nuvarande utvecklingen och som ett hopp för framtiden. Finns det då skäl för författarnas optimism?

I det senaste årets *African Economic Outlook* besvaras frågan med ett nja. Enligt de studier som Afrikanska utvecklingsbanken gjort av arbetsmarknaden i 19 utvalda länder sker det en positiv strukturell förändring, om än i långsam takt. Medan arbetskraften tidigare rörde sig från verksamheter med högre produktivitet till verksamheter med lägre produktivitet är tendensen sedan 2000 den motsatta. Arbetskraften rör sig från lågproduktivt jordbruk till mer högproduktivt arbete inom tjänste- och tillverkningssektorerna.

Men banken varnar också för en uppenbar risk. Med lättför-tjänta inkomster på export av högt åtråvärda råvaror, vad talar då för att de afrikanska regeringarna tar sig an den på sikt nödvändiga men komplicerade processen att bygga upp inhemska industrier? Att Afrikas utveckling måste gå via en effektivisering av jordbruket och industrialisering förefaller de flesta forskare vara eniga om, inklusive Bjerström och Rylander, men hur detta ska gå till är mer omstritt.

Bjerström redovisar olika ansatser i ett kapitel som hon kallar "Det nya svarta guldet". Man förstår att det finns en outnyttjad resurs i många afrikanska länder som bara ligger och väntar på att bli utnyttjad. Men av vem och för vilket ändamål? Å ena sidan har vi de som i första hand fokuserar på världens behov av ökad matproduktion, å andra sidan de som ser behovet av att skapa nya och mer produktiva arbetstillfällen för en ökande befolkning. Vidare har vi de som i Afrikas ounyttjade jordar ser en källa för produktion av miljövänliga drivmedel – för konsumtion i Väst. Bjerström vacklar mellan sin tro på storskaliga lösningar à la Brasilien och de resultat som hon med egna ögon kan se i projekt för småbönder i Etiopien (med stöd från Svenska Naturskyddsföreningen). Dessa resultat har också verifierats av forskningen.

Även Rylander ägnar ett kapitel åt jordbruk och livsmedelsförsörjning. Han går igenom olika initiativ som tagits av internationella organisationer som IFAD,

FAO och Världsbanken, av afrikanska organisationer och enskilda länder. Han påpekar, liksom Bjerström, att Kinas roll som "landgrabber" är överdriven, men hänvisar också till rapporter som tar upp problemet med att utländska företag "arrenderar" eller köper upp mark för egen odling. Rylander konstaterar samtidigt att tidigare biståndsinsatser inom jordbruket ofta misslyckats. Därför är det lite motsäggelsefyllt att han avslutar kapitlet med en rekommendation om att just Sverige borde gå in med ett ökat stöd.

OM MAN VILL se några större olikheter mellan de två böckerna vid sidan av disposi-

tion och stil, sticker två områden ut. Det ena gäller demokrati och ledarskapets roll i Afrika, det andra gäller biståndets roll för de afrikanska ländernas utveckling.

"'Big Man' gör sorti" kallar Bjerström ett kapitel under det att Rylander talar om "Ledarskap – en bristvara". Båda är starka tillskyndare av de nya kvinnliga ledarnas roll inom näringslivet och politiken. Afrikas två kvinnliga presidenter i Liberia och Malawi och Afrikanska Unionens generalsekreterare sedan 2012, den sydafrikanska före detta utrikes- och hälsoministern Nkosoana Dlamini-Zuma, lyfts fram. Men sedan går bedömningarna i olika riktning. Rylander redovisar en lång lista över mer eller mindre despotiska ledare i Afrika under det senaste 50 åren. Men båda

framhåller den sudanesiska IT-miljardären Mo Ibrahims ledarskapspris som ett positivt tecken. Lite oroande är att priset, som ges till en president som varit demokratiskt vald och sedan frivilligt avgått, bara har delats ut vid ett fåtal tillfällen.

Relationerna mellan Sverige och Afrika finns givetvis med som en viktig röd tråd i båda böckerna och skär tvärsigenom de olika kapitlen. Bjerström ägnar dessutom ett kapitel åt just biståndet till Afrika, inte bara det svenska. Som man kanske kan vänta sig har Rylander en mer positiv syn på Sveriges roll i Afrika och på det svenska biståndet. Bjerström är överlag kritisk till bistånd. Här tycker jag att hon tagit alltför lätt på sin uppgift. Det är inte svårt att hitta exempel på misslyckade biståndsinsatser, men påståendet att biståndet i stort varit misslyckat finns det inga vetenskapliga belägg för. Hon berättar också själv om flera projekt som hon kallar lyckade och som biståndsfinansierats. Det svenska biståndet har, mer än vad man kanske tror, banat väg för det svenska näringslivet genom att sätta Sverige på den afrikanska kartan. Bjerström ser också en positiv roll för Sverige framöver, såväl för näringsliv som för offentlig sektor, men utan bistånd.

ATT AFRIKA STÅR inför gigantiska utmaningar understryker båda författarna. Slutkapitlet i böckerna är var och en på sitt sätt bra sammanfattningar av den pågående debatten om plus och minus i den afrikanska utvecklingen. Inkomstojämlikheten är bekymmersam och den höga arbetslösheten, inte minst bland ungdomar. Parallellt dras med den "Arabiska våren". Den

snabba befolkningsutvecklingen i Afrika är i sig en gigantisk utmaning. Klimatförändringarna är redan en realitet. Etniska och religiösa konflikter kan eskalera.

Men, som Nordiska Afrikainstitutets chef Iina Soiri har framhållit i olika diskussioner och blogginlägg under det senaste året, är det kanske mest intressanta och nya med Afrika att attityden bland afrikaner vänt. Bristen på utveckling är inte längre något som skylls på Världsbanken eller de gamla kolonialmakterna. Många afrikaner i näringsliv och offentlig sektor, i akademien och civila samhället har sett att det gått bra för tidigare fattiga länder som Kina, Indien och Brasilien. "Kan de så kan vi". Det nya mottot är "Afrikas framtid tillhör oss".

Det jag saknar i båda böckerna är ett fördjupat resonemang om kultur och medier. I Rylanders bok finns ett kapitel som täcker in dessa frågor, men det sker mest i form av en beskrivning av några afrikanska initiativ och har fokus på det förvisso viktiga, men ändå mer begränsade, svenska stödet till olika kulturinsatser under årens lopp (nu nedlagda). Att Bjerström nästan inte säger något alls om detta är mer förvånande. När Bokmässan i Göteborg år 2010, i samverkan med Nordiska Afrikainstitutet, hade Afrika som huvudtema, kom drygt ett sjuttioal afrikanska författare, tecknare och journalister till Sverige. Redan då stod det klart att den afrikanska litterära scenen genomgår en veritabel revolution. Det hänger dels ihop med demografin, dels med att allt fler får utbildning, men också med möjligheterna att publicera sig på nätet. När den nigerianske författaren Tolu Ogunlesi fick frågan om vem han skriver för, svarade han: "Jag skriver för hela världen." Hans landsmaninna Chimamanda Ngozi Adichie har definitivt nått kulturstatus i hela världen med sin roman *En halv gul sol* som tilldrar sig under Biafrakriget och som nu spelats in som film (visades på filmfestivalen i Göteborg 2014).

”Redan då stod det klart att den afrikanska litterära scenen genomgår en veritabel revolution. Det hänger dels ihop med demografin, dels med att allt fler får utbildning, men också med möjligheterna att publicera sig på nätet.”

LÅT MIG AVSLUTA med att säga att det är roligt att vi har fått två svenska genomgångar av den aktuella utvecklingen på den afrikanska kontinenten. Bjerströms journalistiska stil är lättläst med många roliga och drastiska exempel från "det nya Afrika". Rylander beskriver och ger bakgrund och fakta om institutioner som vuxit fram. Jag hoppas att läsarna blir många och att den bild av Afrika som Wainaina en gång ironiserade över är "historia".

► Carin Norberg är före detta chef för Nordiska Afrikainstitutet.

Antonia Bakardjieva Engelbrekt, Lars Oxelheim och Thomas Persson (red.)

EU och de globala obalanserna – Europaperspektiv 2014

SANTÉRUS | 306 S. | ISBN 9789173590754

KRISEN KAN BÅDE STÄRKA OCH FÖRSVAGA EU SOM GLOBAL AKTÖR

Recensent *Kjell Goldmann*

BAKGRUNDEN TILL ANTOLOGIN är eurokrisen och den växande nationalismen i Europa. Hittills har den gemensamma utrikespolitiken inte varit en framgångssaga och krisen kan påverka den både negativt och positivt. Inre problem kan minska förmågan att agera utåt, men utrikespolitiken kan också vara ett redskap för att stärka sammanhållningen.

POLITIK & SAMHÄLLE

DEN FRÅGA SOM ställs i *EU och de globala obalanserna* är hur EU kan bli en konstruktiv kraft i världspolitiken. Utgivarna preciserar detta till att gälla EU:s roll för att hantera fyra utmaningar: klimathotet, frihandeln, fattigdomen och människohandeln. Mycket står på spel i vårens val till Europaparla-

mentet, skriver de: valet blir "avgörande" för unionens globala strategi och dess roll i världen.

Boken är årets utgåva i serien *Europaperspektiv*, och det finns anledning att framhålla vilket intressant exempel på forskningsinformation dessa årsböcker kommit att bli. Initiativet togs inte långt efter Sveriges inträde i EU av Sverker Gustavsson med erfarenhet inte bara som professor i statskunskap utan också som statssekreterare i utbildningsdepartementet. Med måttliga statsanslag inrättades nätverk för Europaforskning inom juridik, ekonomi och statsvetenskap – ingen trendig "tvärvetenskap" utan integrering i etablerade discipliner. De tre nätverken beslutade i sin tur att i en gemensam årsbok sprida sina forskningsresultat till en bredare krets. Jag ska väl nämna att jag 1988 var författare till den första årsbokens första kapitel.

Årets upplaga, den sjuttonde, innehåller nio kapitel löst sammanhållna av den påklustrade termen obalans. Frågor som behandlas är ledarskapet för den gemensamma utrikespolitiken, biståndet, entreprenörskapet, utsläppsrätterna, människohandeln, de mänskliga rättigheterna, relationerna med Kina och med Ryssland samt omvärldens EU-bild. Boken erbjuder ett brett svep över EU:s yttre relationer, med forskningsbaserade djupdykningar på centrala områden.

Bakgrunden är naturligtvis eurokrisen och den växande nationalismen. Vad detta betyder för EU:s roll i världen är inte självklart. Å ena sidan minskar de inre problemen förmågan till effektivt agerande utåt. Å andra sidan kan utrikespolitik, av EU lika väl som av enskilda stater, användas inte bara för att åstadkomma yttre resultat utan också för att manifesteras en inre identitet. I ett krisläge som det nuvarande, när stödet för gemenskapen minskar, kan den yttre politiken få särskild betydelse.

LEDARSKAPSPROBLEMET DISKUTERAS AV

Lisbeth Aggestam i ett av bokens viktigaste kapitel. Lissabonfördraget är en kompromiss mellan medlemsstaternas intresse av samordning och deras obenägenhet att lämna ifrån sig suveränitet. Å ena sidan har posten som hög representant för utrikespolitiken och ledarskapet för EU:s nya utrikestjänst underställts regeringarna i det mellanstatliga rådet. Å andra sidan har utrikesrepresentanten också gjorts till vice ordförande i den överstatliga kommissionen med uppgift att samordna EU:s utåtriktade verksamheter, av vilka en del lyder under kommissionen i stället för rådet.

Hur har den första utrikesrepresentanten Catherine Ashton klarat att stärka EU:s

internationella roll, insnärjd som hon är i denna struktur? Aggestams svar är blandat. Ashton, från dag ett kritiserad som färglös och oerfaren, har satt EU:s utrikes-tjänst på fötter och har haft framgångar som förhandlare, främst på Balkan men även i fråga om Iran. Samtidigt har stora medlemsländer fortsatt att gå sin egen väg och flera regeringar, inte minst den svenska, har tagit initiativ vid sidan av det som Ashton ska leda och samordna. Med Aggestams formulering präglas EU alltjämt av differentiering och skiftande koalitioner i stället för av en sammanhållen gemensam utrikespolitik.

Vad Aggestam rekommenderar är ett ledarskap som fungerar som "policy-entreprenör" med uppgift att "identifiera nya politiska idéer och initiativ som synkroniserar och förstärker det som är den gemensamma nämnaren". Att utveckla ett sådant kreativt ledarskap blir en uppgift för Ashtons efterträdare, men Aggestam tänker sig att entreprenörskapet också ska växa fram nerifrån med bas i den europeiska utrikes-tjänst som under Ashtons ledning har etablerats runt om i världen.

I KLIMATFRÅGAN HAR EU försökt etablera sig som profilerad aktör, inte minst med sitt system för handel med utsläppsrätter. Enligt Sanja Bogojevics bidrag till boken blev utsläppsrätter EU:s linje under Kyotoförhandlingarna 1997. Dittills hade EU förhållit sig skeptiskt till en sådan marknadslösning av klimatfrågan, vilken däremot förespråkats av USA. Sedan det blivit tydligt att USA skulle säga nej till Kyoto-protokollet bytte EU fot, tydligen i syfte att överta ledningen i klimatfrågan.

EU:s ETS (EU Emissions Trading System) är enligt Bogojevics avsett att stärka EU:s globala ledarskap på två sätt: dels genom att uppmuntra liknande åtgärder på andra håll, dels genom att kompensera för andras underlåtenhet att vidta dem. Handeln med utsläppsrätter har emellertid förblivit begränsad utanför EU, och luftfartsdirektivet, detta försök att tvinga in andra länder i EU:s system, har gått i stå.

Bogojevics hävdar emellertid att EU trots allt har lyckats sätta tryck på andra länder. ICAO har antagit ett globalt ramverk om utsläpp från luftfart. Om EU-länderna ytterligare stärker den inre marknaden kan EU utöva "betydande miljöpolitiska påtryckningar", även om detta inte leder till att andra stater godtar just EU:s regelverk. Det är en from förhoppning, tycks det mig. Att döma av erfarenheten spelar EU:s klimatpolitik större roll som inre kitt än som åtgärd mot global uppvärmning.

FRÄMJANDE AV MÄNSKLIGA rättigheter och demokrati är en annan del av EU:s

utrikespolitiska identitet – "silvertråden" i den gemensamma utrikespolitiken, enligt Ashton. I *EU och de globala obalanserna* undersöker Andreas Moberg ett av de instrument EU använt i detta syfte, nämligen införandet av en MR-klausul i avtal mellan EU och andra länder. Klausulen är avsedd att ge EU rätt att häva dessa avtal om motparten inte lever upp till dem i fråga om mänskliga rättigheter, demokrati och rättsstatlighet.

År 2011 hade EU sådana avtal med 132 stater. Flertalet var AVS-stater, det vill säga de 79 stater i Afrika, Västasien och Stillahavsområdet som har associeringsavtal med EU. Till dem kom 19 stater i Latinamerika samt 18 i Östeuropa och Centralasien (inklusive Ryssland), vidare nio stater i Asien och lika många i Nordafrika och Mellanöstern (inklusive PLO). Bland dem med vilka MR-avtal saknades var demokratier som USA, Kanada, Australien, Nya Zeeland och Japan samt dessutom Kina.

Enligt Moberg har rådet åberopat MR-klausulen endast 22 gånger och uteslutande gentemot stater i AVS-gruppen. De skäl som nämnts har varit statskupper eller odemokratiska val, samt i tre fall systematiska kränkningar av mänskliga rättigheter. Att avgöra hur många liknande fall som inte lett till åtgärd från EU:s sida är inte lätt, men säkert är de många gånger fler. MR-systemets legitimitet har skadats av misstanken att EU-ländernas ekonomiska och politiska intressen tagit överhanden.

Moberg anser det dock vara ett framsteg att MR-klausulerna fått upp mänskliga rättigheter på förhandlingsbordet. Han rekommenderar kommissionen att systematiskt föreslå samråd vid varje tillfälle då MR-klausulen överträtts. Det dröjer, tror han, innan detta skulle få genomslag i rådets beslut om att faktiskt initiera samråd, men man bör enligt Moberg åtminstone fastställa benchmarks som man är redo att genomdriva även till ett högt pris – en blygsam ambition, kan det tyckas.

HUR SER OMVÄRLDEN på EU:s skilda ambitioner? Ole Elgström rapporterar resultat från elitintervjuer i Sydostasien, Afrika och Oceanien samt från studiet av några multilaterala förhandlingsprocesser. Han konstaterar att synen på EU som internationell aktör varierar från fråga till fråga och från region till region. Det finns emellertid ett mönster: i fråga om handel och ekonomi uppfattas EU verkligen som en stormakt i meningen stat med vetomakt: ingenting händer om inte EU är med. Däremot uppfattas EU inte som stormakt i meningen ledare. Som hinder för framgångsrikt ledarskap nämner Elgström den gemensamma jordbrukspolitiken,

låsningen vid det som framförhandlats internt samt den finansiella och ekonomiska krisen.

Inom miljöområdet är enligt Elgström spänningen betydande mellan EU:s självbild och omvärldens. Ännu i Poznan 2008 sågs EU som väsentligt genom sin enhetlighet, sitt föredöme och sin vision. Bilden ändrades emellertid i Köpenhamn 2009, där USA och Kina spelade ledande roller medan EU ansågs göra fiasko. Skadan har endast delvis reparerats sedan dess.

Angående mänskliga rättigheter har EU, alltjämt enligt Elgström, sällan betraktats som en "normativ stormakt med speciell legitimitet". EU ses inte som speciellt och överlägset andra västländer. Dess främjande av normativa värden tolkas ibland som neokolonialism. Dess strävanden befinner ofta inkonsekventa, till nackdel för fattiga länder och inriktade på att bevaka europeiska särintressen.

KOMPLEXA LEDNINGSPROBLEM, POLICYINSTRUMENT av osäker effektivitet, blandat rykte – nej, någon framgångssaga är den gemensamma utrikespolitiken knappast. En bra fråga är på vilket sätt det stundande EP-valet, som bokens redaktörer skriver, kan "avgöra" saken. Jo, om valet, i enlighet med prognoserna, resulterar i en förstärkning av den EU-skeptiska vänstern och den EU-kritiska högern, får detta rimligen konsekvenser för all unionens verksamhet, inklusive dess internationella ställning.

Inom det utrikespolitiska området är emellertid regeringarna alltjämt viktigast, och de väljs inte i Europavalet utan i nationella val. Det är i dessa val som balansen mellan gemensamt och nationellt kommer att avgöras – i fråga om den globala uppvärmningen, de mänskliga rättigheterna och annat.

► Kjell Goldmann är professor i statsvetenskap vid Stockholms universitet.

► Catherine Ashton, EU:s utrikesminister.

Susanne Lundin

Organ till salu

NATUR OCH KULTUR

252 S. | ISBN 9789127138292

ORGANHANDEL EKONOMISK OCH ETNISK EXPLOATERING

Recensent *Boel Berner*

EFTERFRÅGAN PÅ ORGAN för transplantation ökar i de rika länderna samtidigt som tillgången minskar, vilket gett upphov till en stor illegal handel med organ.

Susanne Lundins försök att förstå mekanismerna bakom den globala organhandeln har blivit en välskriven och insiktsfull berättelse.

POLITIK & SAMHÄLLE

SLUTET AV 1970-TALET visades ett fantasieggande populärvetenskapligt program på svensk tv. Det hette, och handlade om, "Reservdelsmänniskan". Här förevisades de många tekniska innovationer – linser, tandimplantat, knäleder, höftleder – av plast eller titan som läkarna i framtiden, och kanske redan då, kunde plocka från hyllan och operera in för att ersätta förslitna, trasiga eller dåligt fungerade kroppsdelar. Människomaskinen skulle bli som ny, en effektiv kombination av mänsklig vävnad och artefakter. Vår kommande cyborgtillvaro som reservdelsmänniska framställdes som en triumf för teknik, vetenskap och medicin.

Vid läsningen av Susanne Lundins nyutkomna bok *Organ till salu* slår det mig att reservdelsmänniskan redan finns, om än på annat sätt än i 1970-talets optimistiska tv-program. Hon heter Constantin, Hector eller Felicia, bor i en by i Moldavien, i slummen i San Paolo eller i en kåkstad i östra Filippinerna. Hon har ett långt ärr längs sidan av buken, där man har plockat ut hennes ena njure. Hennes organ har blivit en reservdel för andras kroppar, för

sjuka människor från den rika delen av världen. Men reservdelsmänniskan som lämnat sin njure mår inte så bra. Hennes liv kännetecknas av fattigdom, desperation och hopplöshet. Hennes funktion i det internationella systemet för illegal handel av mänskliga kroppsdelar innebär ingen eftervård, inga mediciner, och ibland har hon inte ens fått den utlovade betalningen för sin "donation".

DET ÄR DETTA system för exploatering och organhandel som Lundins bok handlar om. I fokus står den illegala internationella handeln med njurar. Njurtransplantationer utgör 75 procent av världens organtransplantationer. Men det finns en brist på njurar att transplantera och väntelistorna är långa. I nästan alla länder är försäljning av organ olaglig. I dag är det bara Iran som har en officiellt sanktionerad och organiserad legal betalning för organ, en företeelse som har både förespråkare och motståndare. I Sverige tillåts bara icke-betalda donationer från hjärndödförklarade personer (som tidigare eller via släktingar gett sin tillåtelse) samt från levande nära släktingar eller vänner; ett välkänt exempel är prins Daniel som fått en njure av sin far.

Svenskar kan alltså inte köpa en njure i Sverige. Men det är inget brott att köpa den utomlands och man kan få eftervård i Sverige. Givet att väntelistan på organ är lång och man helt enkelt riskerar att dö, reser ett (begränsat) antal svårt njursjuka svenskar till bland annat Indien och Pakistan för att köpa en njure och få den transplanterad där, ett fenomen som brukar kallas medicinsk turism. Denna lätt idylliska term döljer ett underjordiskt nätverk – ett rhizom av kontakter mellan länder och kontinenter – med mer eller mindre frivilliga säljare, med mellanhänder, kirurger, myndigheter, som alla agerar i laglighetens utkanter. Det är som Lundin understryker en glidande skala mellan medicinsk turism, organhandel (som tillåts i vissa länder så länge ingen tjänar pengar på hanteringen) och en smutsig och högst profitabel illegal organtrafficking. Denna illegala organhandel genererar miljardvinster varje år. Rika patienter kan få betala upp till en miljon kronor för en njure, medan säljaren i bästa fall får några tiotusen kronor.

Organhandelns förutsättning är den stora diskrepansen mellan tillgång och efterfrågan på organ. Det handlar inte bara om en bristande vilja att donera organ i de rika länderna. Behovet ökar samtidigt som utbudet minskar. Fler personer drabbas av sjukdomar som påverkar njurarna. Nya regler har tillkommit som gör att fler grupper kan tillåtas få nya organ:

småbarn, äldre över 80, samt sjuka i andra besvärliga sjukdomar. Man tillåter nya transplantationer om den första misslyckats. Men utbudet hänger inte med. Färre personer skadas allvarlig i bilolyckor i dag än för några decennier sedan och sjukhusens traumaenheter har blivit bättre på att förhindra hjärndöd, en förutsättning för donation.

Samtidigt har medicinska förändringar förenklat transplantationen. Utvecklingen av ciklosporin och andra immunsuppressiva läkemedel från slutet av 1970-talet minskade behovet av en noggrann tillpassning mellan givare och mottagare för att undvika avstötning. Utöver blodgruppskontroll behöver man i dag inte detaljmatcha givare och mottagare. Nya grupper av potentiella levande "givare" runt om i världen blev därmed möjliga. Deras organ kunde bli utbytbara reservdelar till försäljning på en anonym och svart marknad. Syndikat och nätverk av aktörer etablerades för att rekrytera givare, muta myndigheter, fixa falska ID-handlingar och transportera givare och mottagare till villiga kirurger för uttag och transplantation av organ. I dag beräknar WHO att omkring en femtedel av de ca 70 000 njurar som årligen transplanteras i världen kommer från den svarta marknaden.

LUNDINS SYFTE ÄR att förstå mekanismerna bakom denna globala organhandel. I boken gestaltas hennes analys som en resa i de centrala aktörernas spår. Hon börjar i Moldavien, ett av Europas fattigaste länder. I byar präglade av elände och hopplöshet möter hon unga män som för att hantera arbetslösheten och bristen på nästan allt lockats till Turkiet, ibland för underbetalt svartarbete, ibland för en mer eller mindre frivillig försäljning av sina njurar. Operationen sker i något annat land – Ukraina, Pakistan – innan de återvänder hem. Men pengarna går snabbt åt till skuldavbetalningar och ofta orkar de inte längre arbeta. De ses som misslyckade och bemöts med förakt. Ibland tvingas de rekrytera nya organsäljare, i en ond cirkel.

Från Moldavien rör sig bokens berättelse till Israel. Där träffar Lundin jurister som beskriver sitt arbete med att kartlägga och lagsöka de kriminella läkare och mellanhänder som är inblandade i organhandeln. Av religiösa skäl har israelisk organdonation från avlidna varit i stort sett obefintlig. I stället har staten finansierat att människor rest utomlands för att bli transplanterade, något som gynnat illegala mellanhänder och organtrafficking. Sedan 2008 har Israel dock infört ekonomiska incentiv för att öka viljan att donera sina organ efter döden, något som tycks ha haft viss effekt. Samtidigt förekommer en

illegal rekrytering av organ bland fattiga israeliska araber.

Spåren leder vidare till Filippinerna, ett land som sedan 1990-talet blivit vad Lundin kallar en "hotspot" för kommersiella organtransplantationer. Vinstdriven handel med organ är förbjuden i Filippinerna, men försäljning mot "skäligen ersättning" är tillåten, vilket tills nyligen inneburit ett inflöde av rika patienter från bland annat Israel och Saudiarabien. Landets egna njursjuka sattes på undantag och regelverket har därför ändrats. Men fortfarande förekommer, med myndigheternas tysta medgivande, en exploatering av fattiga organsäljare, och även internationella "organkunder" på sjukhusen. Eufemismer som "organ sharing" bidrar till att legitimera en djupt ojämlig relation.

Lundin möter såväl utblottade och sjuka givare som aktivister som försöker föra deras talan; hon får även lyssna till eleganta företrädare för sakernas nuvarande ordning. Därefter vidare till Sydafrika och ett utdraget rättsfall kring ett internationellt organsyndikat med kopplingar till Israel. Dess verksamhet innebär att fattiga människor från bland annat Rumänien och Brasilien fördes till Sydafrika för att förse njursjuka med organ. Det sydafrikanska rättssystemet är emellertid inte anpassat för att hantera organhandeln – bland annat kriminaliseras säljarna av organ medan köpare och mellanhänder har en starkare position. Det aktuella läget för detta internationellt uppmärksammade fall tycks vara att både de inblandade läkarna och organkoordinatorerna kommer att gå fria.

LUNDIN HAR ALLTSÅ gjort en geografisk och social upptäcktsfärd där hon sökt lägga pussel kring en hittills relativt okänd verksamhet. Hon ger en välskriven och insiktsfull berättelse som gradvis avtäcker rhizomet och dess förgreningar in i sjukvård, rättsväsende och politik. Bilden är komplex. Alla köpare är inte rika människor, alla säljare inte utblottade och okunniga. Det finns flera huvudleder och Europas östra och södra delar har under senare år kommit att spela en allt större roll. Den generella bilden är ändå, visar hon i likhet med andra forskare som undersökt organhandeln, ett system som bygger på ekonomisk och etnisk exploatering. Njurar från fattiga människor i fattiga delar av världen köps av människor från rikare samhällsskikt. Blodgruppering, uttag och transplantation av organ utförs i

hemlighet eller på sjukhus vars personal inte ställer obekväma frågor. Falsa ID-handlingar används för att "bevisa" att de rekryterade donatorerna är släktingar till mottagaren, vilket krävs i många länder. På så vis åsidosätts nationella lagar och internationella regleringar, och religiösa och kulturella tabun mot uttag och kommersiell användning av organ bryts ner.

Med etnologens intresse för att förstå människors bevekelsegrunder har Lundin tagit sig till de utsatta människorna, längs leriga vägar, i tropisk hetta, skyfall och kyla. Deras rädsla för att vittna har ofta varit stor. Hon har även mött svenska njursjuka och sett deras desperation. Hon

hon hanterat källkritiska frågor i de situationer där forskarens normala skepsis och neutrala roll kanske måste sättas åt sidan.

Lundin resonerar kring betydelsen av vad hon kallar "dagens biomedicinska samhälle" med dess olika tekniker för att skapa och upprätthålla liv. Som alla generella etiketter riskerar denna term att fördunkla de specifika politiska och sociala omständigheter som drivit på organhandeln och som hon också själv lyfter fram. Ojämlighet, korruption, girighet, kriminalitet och bristande solidaritet med utstötta och fattiga i samhället har varit bidragande krafter i vissa delar av världen, mindre viktiga i andra. Uppfattningen att

kroppsdelar är något som kan avyttras, ting utan förbindelse med individen – reservdelar – kan ses som en viktig del av ett dominerande biomedicinskt tänkande. Men inte heller detta är enkelt accepterat i alla kulturer. Till denna mångfacetterade bild hör även försöken att, mer eller mindre framgångsrikt, dra mellanhänder och läkare inför rätta, ändra lagstiftningen och ge säljarna den medicinska vård de tidigare inte fått. Den internationella Istanbuldeklarationen från 2008 om organtrafficking och transplantationsturism och de åtgärder som följt i dess spår för att kriminalisera och förhindra organhandeln kan ha haft viss bromsande effekt.

AVSLUTNINGSVIS UPPMANAR Lundin läsaren att fundera över Sveriges roll. Jag är lite osäker på vad hon menar. Kanske handlar det om att fler skulle kunna bli så kallade altruistiska givare, alltså givare utan betalning. Inte bara närstående skulle kunna donera utan även andra, anonyma levande personer, något som skulle kunna ge fler organ för donation. Här kunde Lundin kanske diskuterat situationen i USA, där sådant är möjligt, vilket verkar ha lett till en förmedling av organ via Facebook och webbsidor som "Living Donors Online". Kunskapen om hur den illegala handeln av organ fungerar, hur den kan bekämpas och vilka alternativ som finns, är i dag högst begränsad. Lundins bok är därför ett välkommet första steg som ger viktiga nya insikter och material för reflektion och debatt.

► Boel Berner är professor vid tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet.

kallar sin studie ett etnografiskt fältarbete. Detta kan diskuteras. Lundin arbetar inom ett EU-finansierat projekt vars syfte är att kartlägga och motverka organhandeln. Det har gett henne tillgång till NGO:s och myndigheter i olika länder som hon intervjuat och samarbetat med. Själva ambitionen – att täcka hela kedjan från givare till mottagare – liksom företeelsens underjordiska och illegala karaktär innebär dock begränsningar. Mycket är svärfångat och forskningen blir med nödvändighet en kombination av dokumentation, undersökande journalistik och reflektioner kring handelns sociala och kulturella förutsättningar. Det var, förstår man, ofta svårt att hålla distans till lidandet hos de fattiga givarna. Jag hade gärna läst mer om hur

Lars Trägårdh, Per Selle,
Lars Skov Henriksen &
Hanna Hallin

*Civilsamhället klämt mellan
stat och kapital – Välfärd,
mångfald, framtid*

SNS | 334 S. | ISBN 9789186949396

CIVILSAMHÄLLET KLÄMT MELLAN IDEOLOGI OCH VETENSKAP

Recensent

Göran Fredriksson & Inger Humlesjö

DET CIVILA SAMHÄLLET blev betydelsefullt för tjuugo år sedan som slagord i en politisk systemskiftesdebatt, men den vetenskapliga kritiken mot begreppet har varit hård. Trots att stora summor satsats på forskning förblir kritiken obesvarad men det hindrar inte att satsningen varit en ideologisk framgång.

POLITIK & SAMHÄLLE

TANKEN MED STATLIGT finansierad samhällsvetenskap är att skapa kvalificerat underlag för offentlig debatt om samhällets tillstånd och utveckling. Bristfälligt forskning och områ-

den med svag vetenskaplig grund underminerar kunskapsbasen för medborgarnas val och demokratiska beslut.

Vad betyder det i detta perspektiv att alliansen plöjer ner stora resurser på ett relativt nytt fält, forskning om "civilsamhället"? Den boom detta begrepp upplever är delvis en effekt av regeringens beslut 2009 att gödsla forskningsfältet med 220 miljoner kronor. Är satsningen ägnad att fördjupa kunskapen om centrala aspekter av samhällsutvecklingen eller skapas här en kvasivetenskaplig diskurs för legitimering av alliansens berättelser om sin kontröversierade välfärdspolitik?

"Det civila samhället" introducerades under tidigt 1980-tal i svensk välfärdsstatskritisk diskussion av vänsterakademiker på väg höger ut och högerakademiker på väg ännu längre höger ut, men termen slog igenom först på 1990-talet som statsfientligt slagord i en politisk systemskiftesdebatt. Som teoretisk term med idéhistoriska anstråk utsattes den för förödande kritik av Mats Dahlkvist och av Lena Somestad 1995 i antologin *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Attacken gav upphov till tre reaktioner: förespråkarna retirerade i tysthet från sina idéhistoriska pretentioner; de tonade ner sina teoretiska anspråk; de bytte uttrycket "det civila samhället" mot "civilsamhället", en sfär mellan stat och marknad. I sitt slutord till denna antologi skrev antologins redaktör Lars Trägårdh att det är "speciellt angeläget" att vi lämnar den "polemiska och teoretiska diskussion som dominerat".

Ännu efter 18 år har ingen bemött den historiska, teoretiska och feministiska kritiken! Det framgår när Trägårdh och tre medredaktörer 2013 ger ut en ny antologi: *Civilsamhället klämt mellan stat och kapital*. Den lanseras som "uppföljare" till 1995 års artikelsamling, men föregångarens kritiska eller offensiva analyser av "det civila samhället" som teori och begrepp följs inte upp i årets bok. Den rymmer 19 blandade bidrag – forskare får samsas med "aktörer" och politiska tankesmedjor – om skeenden, erfarenheter och uppfattningar med anknytning till "civilsamhället" vagt utpekade som frivilligsfären, föreningslivet och så vidare.

BIDRAGEN ÄR GRUPPERADE under tre rubriker – *Välfärd, Mångfald, Framtid* – men texternas placering i del ett och tre är helt godtycklig; välfärdsfrågor tas upp under Framtid, framtidsfrågor under Välfärd. Bokens andra del, *Mångfald*, är den tematiskt enhetligaste. Av sex bidrag kartlägger tre och pläderar två för religionens ökande betydelse i det nordiska "civilsamhället". Det är slående att "mångfald" här självklart avser religiösa, kanske även etniska

förhållanden. Könsdiskriminering, social segregering eller ekonomisk ojämlikhet – de växande klassklyftornas signum – formuleras inte naturligt som mångfaldsproblem inom ramen för "civilsamhället".

Många av bidragen i del ett och tre sliter med samma samhällsproblem: marknadens kolonisering av organisationsfären, något som tilltagit kraftigt under alliansens styre. Flera kapitel handlar om följderna av en nyliberal marknadslogiks systematiska genomslag via New Public Management (NPM), där ideella och icke vinstdrivna verksamheter drar kortaste strået i resurskrävande anbudstävlingar och upphandlingar. Karl Henrik Sivesind kallar detta "politikens blinda fläck i debatten om konkurrensutsättning". Karl Palmås erinrar om att denna blindhet i mer än två decennier hindrat ledande opinionsbildare att uppfatta och dra lärdom av problemen med Thatchers privatiseringsprogram: privat upphandling av svår-specifierade tjänster framtvingar en kontrollerande kontraktsbyråkrati, av Palmås benämnd "frimarknadsstalinism".

Lars Skov Henriksen bedriver ideologikritik och undersöker vad som faktiskt händer, när senare års civilsamhällsvurmande regimer börjar tillämpa idén om föreningsliv och marknad som motor i nyliberal omstrukturering av offentlig sektor. Han visar att civilsamhället i debatten är föremål för "framing": fackföreningar, partier och sociala rörelser hamnar i skymundan bakom entreprenörskap, frivilliginsatser och nya välfärdslösningar. En ny politisk strategi för "partnerskap" river barriärer mellan stat, marknad och civilsamhälle och frikopplar frivilligheten från föreningarna; ideella demokratiska organisationer förvandlas till filantropiska "aktörer".

Enligt Skov Henriksen flyttas fokus från svårbedömd kvalitet till lättberäknad ekonomi när kommuner skriver kontrakt med ideella organisationer för implementering av offentlig politik. Med NPM bestämmer statens ekonomiska mål vad som är legitima frivilliguppdrag, det "civila engagemanget" omvandlas via flexibla arbetsformer i en nyliberal social investment-stat. Den inbegriper individualiserat ansvar för hälsa, utbildning, karriär etcetera, och ideella, kortare praktikperioder ingår alltmer i den enskildes meritfrämjande planer. Samordningskostnader och slöseriet med allmänna medel ökar och hjälptagarna försvinner ur sikte när ideellt arbete blir mer projekt- och ad hoc-inriktat. Civilsamhällets föreningsliv ses inte längre som kollektiv organisering.

ETT FÅTAL BIDRAG gräver sig ner till den svenska/nordiska civilsamhällsdebattens

► "Soppkök Stockholm", en privat organisation, ordnar soppkök och kläutbyte i Stockholm.

rötter i oförsonligt anti-socialdemokratisk historieskrivning. Lars Trägårdh hävdar i sitt kapitel om det svenska civilsamhällets "historiska karriär" att vår generella välfärdspolitik är en "extrem" avvikelse som historiskt förklaras av "statsindividualismen". Vår svenska modell, som hyllar självständighet och jämlikhet, är inte socialdemokratiens förtjänst utan vilar på äldre traditioner. Men eftersom SAP-anknutna folkrörelser vann "civilsamhällets inbördeskrig" (!) och "vinnarna skriver historien", har liberala, filantropiska och religiösa associationers avgörande insatser för välfärden "utplånats". Trägårdh vill ge dem återupprättelse och upprätta en stat med "minimalistiska anspråk". Han väver sin text av ideologiska teser som svävar högt över historiska källor och vetenskaplig litteratur.

Även Per Selle riktar udden mot "myten om hur det moderna, demokratiska samhället skapades": Civilsamhällets grundstruktur – medlemsmodellen – "var tydlig långt innan socialdemokratin blev en politisk makt". Analysen baseras på spridda historiska iakttagelser: Selle tidsfäster säljan sina observationer, specificerar inte vilket slags organisationer och medlemsbegrepp han avser. Hans ohistoriska civilsamhällsdiskurs blandar opreciserade problem på olika tids- och rumsplan. Frågor om samhällsstruktur diskuteras på organisationsmodellens nivå och förklaras på individplanet med idéer om "den enskildes samhällsroll och autonomi". Någon folklig kamp för rätten att organisera sig ser inte Selle.

Timbro Idé-chefen Håkan Tribells bidrag är än mer offensivt. Hans plädering för "civilsamhällets" naturliga närhet till marknaden är oförblommerat och urskilj-

ningslöst statsfientlig, till exempel i en minnesvärd, närmast poetisk formulering om dagens "Organisationssverige som förtrollats av Leviathans lismande övertalningskonst". Ironiskt nog visar antologins mer kritiska beskrivningar att den lismande Leviathan nu är en borgerlig stat som med avregleringar och administrativt tvång strukturerar den ideella organisationsfärens villkor enligt marknadsprinciper.

”Flera bidrag visar att den ideella sektorn, som hoppats på gynnsamma överenskommelser med en civilsamhällsvänlig regering, har hamnat ur askan i elden.”

Har "Organisationssverige" varit politiskt naivt? Flera bidrag visar att den ideella sektorn, som hoppats på gynnsamma överenskommelser med en civilsamhällsvänlig regering, har hamnat ur askan i elden. Är begreppet "civilsamhälle" till hjälp för analysen av dessa dyrköpta erfarenheter? Knappast. Redan en elementär förståelse av sammanhangen förutsätter ett systematiskt perspektiv på förhållandet mellan ekonomins processer och statens funktioner i samhället som helhet; sektoriella teorier om "civilsamhället"

erbjuder ingenting sådant. Där görs ingen distinktion mellan marknad och kapitalism eller mellan demokratisk och odemokratisk statsmakt. Det är signifikativt att Håvard Friis Nilsens begreppsanalys av "civilsamhället" utmynnar i att det för Nordens del lämpligen kan ersättas med "offentlighet"...

SATSADE ALLIANSEN PÅ fel häst med regeringsbeslutet att kraftigt och långsiktigt förbättra de ekonomiska villkoren för forskning om "civilsamhället"? Det beror på vad det forskningspolitiska syftet var. Var det att förbättra det vetenskapliga kunskapsläget rörande samhällsutvecklingen? Då är det notoriskt oklara civilsamhällsperspektivet ett olyckligt val på grund av dess oförmåga att möta normalvetenskapliga krav. (Antologins beskrivningar av organisationsfären står sig bra utan "civilsamhället".)

Var syftet att stödja (eller dölja) ett systemskifte genom att vrida samhällsforskningen åt höger? Då är svaret inte lika givet. Att antologins redaktionella introduktion inte förmår skapa vetenskaplig klarhet i begreppsförvirringen kring "civilsamhället" kan faktiskt vara ett ideologiskt lyckat misslyckande. Nu kantraras resonemanget i ett påstått behov av fördjupad värdediskussion, det vill säga fokusering på "civilsamhällets" normativa aspekt. Ett positivt värdeladdat, mångtydigt uttryck har en stark retorisk dragningskraft.

Vi är nu långt ifrån utgångspunkten att statligt finansierad samhällsforskning ska stärka den vetenskapliga kunskapsbasen för offentlig debatt. Med en generaliserande karakteristik pekar introduktionskapitlet snarast i vetenskaps skeptisk riktning: "mycket av den samtida samhällsvetenskapen" lider av platt människosyn och "matematikfixering". Redaktörernas vändning till värdedimensionen antyder en definition av "civilsamhället" som ett humanistiskt forskningsfält (stick i stäv med många av bokens bidrag) där berättelser om kultur får ersätta analyser av samhällsstruktur.

Visst är modellerna för offentligt tillhandahållen välfärd i behov av politisk vitalisering, men huvudredaktören Trägårdhs drömmar om "civilsamhällets" moraliska uppbyggnad via 1800-talets filantropiska utopier och sociala relationer lämnar fältet fritt för både Leviathan och finanskapitalet.

► Inger Humlesjö forskar om den tidiga arbetarrörelsen i Sverige vid 1800-talets mitt. Göran Fredriksson forskar om det postmoderna arvet efter 1900-talets konservativa revolution.

Håkan Forsell

Bebodda platser – Studier av vår urbana samtidshistoria

ARKITEKTUR FÖRLAG

319 S. | ISBN 9789186050832

ATT AVLÄSA DEN BYGGDA MILJÖNS SEGA STRUKTUR

Recensent Erik Persson

EN RÖD TRÅD i de texter som Håkan Forsell samlat i denna volym är vikten av att lyfta fram vardagsbaserade erfarenheter av urbana miljöer. Texterna är försök att spåra kulturella, sociala och ideologiska processer i städerna. Forsell har en god förmåga att göra små analytiska nerslag men det är ändå i de längre texterna som det bränner till allra mest.

POLITIK & SAMHÄLLE

”Den ytliga lockelsen, det exotiska, fungerar bara på främlingen. För att den infödde ska kunna fånga bilden av en stad krävs andra djupare motiv – motiven hos den som inte reser i rummet utan bakåt i tiden. Den inföddes stadsbeskrivning är alltid besläktad med memoaren. Författaren har inte förgäves levt på ort och ställe.”

UNDER MIN LÄSNING av historikern och stadsforskaren Håkan Forsells artikelsamling *Bebodda platser – Studier av vår urbana samtidshistoria* kommer jag att tänka på detta citat av den tyske kulturfilosofen Walter Benjamin. I boken samlar Forsell essäer och artiklar från tidningar och tidskrifter som *Dagens Nyheter*, *Arkitektur*, *Fronesis* och *Respons* från de senaste åren och därtill ett antal inlägg av varierande längd från den egna bloggen *Arbetsbok*, som jag under de senaste åren läst med hyfsad regelbundenhet. En röd tråd som löper genom många av dessa närmare 70 texter, grupperade under rubriker som ”Global Urbanism”, ”Svensk stad”, ”Det talande rummet” och ”Stadskulturens former”, är just vikten av att lyfta fram den lokala, vardagsbaserade erfarenheten av stadsdelar och urbana miljöer. I en tid när allt fler stadsutvecklingsfrågor tycks handla om att skapa attraktivitet och säljbara färdigtuggade identiteter, om det så gäller en hel stad, en stadsdel i omvandling eller ett nybyggt bostadshus, pläderar Forsell i stället för det urbanas mångtydiga former, brukarens levda erfarenhet och relation till platser och miljöer. Så till exempel i relation till dem som i dag vill göra stora ingrepp i de miljonprogramsmiljöer som inte stämmer överens med dagens urbana ideal: ”kanske är det först nu som många av de förorter som byggdes under 1960- och 1970-talen blivit orter av tillhörighet för många människor”.

Som Forsell visade i sin artikel om staden som ”Tillväxtmotor eller räddningsflotte?” (Här benämnd ”Urbanforskningen – Mellan samhällskritik och entreprenörskap”) publicerad i *Respons* (nr 5/2012) har stadsutveckling under de senaste åren blivit Big business. Det är Staden som skall få vikande tillväxtkurvor att peka uppåt igen och där de vagt definierade och inte sällan sinsemellan konfliktfyllda målen om ekologisk, ekonomisk och social hållbarhet skall få sin lösning.

Framför allt är texten en uppgörelse med den entreprenöriellt inriktade urbanforskningen som sett dagens ljus under den senaste tioårsperioden. Med enkla och globalt allmängiltiga recept på hur man skapar framgångsrika städer har författare som Richard Florida, Jeb Brugmann och Edward Glaeser blivit gurus med stjärnstatus för stadsplanerare och politiker världen över. Det stora problemet med dessa författare är enligt Forsell det generaliserande perspektivet, ignorerandet av lokala kontexter och utslätande av skillnader mellan städer i Europa och Nordamerika och andra delar av världen. Därtill går dessa författare, med en inte sällan svag teoretisk och empirisk grund, emot

mycket av den urbanforskning som tvärtemot visat att de senaste decenniernas globala stadsutveckling skapat allt större sociala polariseringar och slitningar i många städer och att tillväxten i de städer som lyckats i den entreprenöriella ekonomin knappast har skapat några utlovade trickle down-effekter.

Staden som bild och varumärke, där en materiell och grundläggande infrastruktur kommer allt längre ner på prioriteringslistan, exemplifieras med all önskvärd tydlighet i texten ”Avfallet och skyskrapan”. Här lyfter Forsell fram det absurda i hur Dubai, med sina skinande skyskrapor och uppmärksamhetstörstande byggnadsprojekt, inte har ett avloppssystem. I stället transporteras avföringen från stadens 1,4 miljoner invånare bort med tankbil ut till ett underdimensionerat reningsverk utanför staden. Och eftersom förarna till tankbilarna får betalt per körning är det inte helt ovanligt att lasten i stället helt enkelt dumpas ute i öknen. Den två minuter långa Youtube-videon ”The poop snake”, som illustrerade Forsells ursprungliga blogginlägg, med en oändlig karavan av tankbilar i väntan på att få tömma sin last, blir en tragikomisk och skrämmande illustration till hur den offentliga sektorn och dess investeringar i basal infrastruktur nedprioriteras inte bara i Dubai utan också i andra städer runt om i världen. Under den kraftiga utbyggnaden av europeiska och nordamerikanska städer under 1800-talet var vatten och avloppsledning ett grundläggande fundament som sedan kompletterades med el- och gasledning och spårburen kollektivtrafik. Men i dag är underhållet av dessa strukturer konstant eftersatta och ingen verkar vilja tänka på de offentliga investeringar som skulle behövas för att upprätthålla dessa idag oftast sekelgamla strukturer.

I INLEDNINGEN TILL boken skriver Forsell om hur han startade sin blogg *Arbetsbok* ur en känsla av rastlöshet inför å ena sidan den akademiska världens stelbenthet med fokus på forskningsansökningar, mätbarhet, bibliometri och publiceringsstrategier, och å andra sidan de akuta politiska problem som många städer står inför. Bloggen blev ett sätt att öppna upp dörren till omvärlden, att göra forskningen mer politiskt relevant och att skapa ett utrymme för de små berättelserna och fantasierna om städer och stadsliv. På bloggen och i texterna som nu sammanställts i *Bebodda platser* rör sig Forsell ledigt mellan humanistiska och kulturvetenskapliga läsningar och en mer materiell ingång till det byggda landskapet och den arsenal av juridiska, ekonomiska och politiska ramverk, som präglar och historiskt sett har präg-

lat bostadsmarknaden, byggsektorn och stadsplaneringen. Ställda bredvid varandra blir texterna olika försök att visa hur kulturella, ideologiska och sociala processer kan avläsas ur den byggda miljöns sega strukturer – även här är det förstås svårt att inte tänka på Benjamin. Bokens artiklar rör sig alltså mellan stort och smått, mellan Big Bag-säckar som symboler för Den nya staden, läsningar av tv-serier som *The Wire* och *Mad Men*, till varför sträckningen av Stockholms, Berlins och Prags tunnelbanenät ser så fundamentalt olika ut och hur det kan tänkas påverka livet i dessa städer.

PROBLEMET MED DENNA typ av artikelsamlingar är ofta att det riskerar att bli en hel del upprepningar och omtuggningar när texter publicerade över ett antal år läggs bredvid varandra. Här upplever jag dock föga av det problemet; dels är det verkligen en imponerande bredd av ämnen som tas upp i bokens artiklar, dels lyckas Forsell allt som oftast ge nya ingångar i texter som ligger nära varandra. Däremot kan det kännas av att vissa av de kortare texterna ursprungligen publicerats som blogginslägg och att de kanske kom bättre till sin rätt i den kontexten. Ibland fungerar de korta texterna alldeles utmärkt som små

skisser och blyxtbelysningar över ett urbant kulturellt eller socialt problem eller fenomen, men ibland kan de kännas väl kortfattade och abrupta, en känsla av att "detta hade jag velat veta så mycket mer om!". Samtidigt finns det förstås en poäng i att samla dessa många gånger viktiga texter på ett ställe och de kortare texterna kanske skall ses som en uppmaning för läsaren och forskaren att plocka upp tråden och själv ta sig an de tankegångar och problem som upplevs som ännu outvecklade.

Även om Forsells har en skarp förmåga att göra små analytiska nedslag i olika typer av stadsmiljöer och utifrån en film, en kort stadsvandring eller en gammal stads- eller infrastrukturplan belysa ett intressant urbant fenomen och sätta in det i en historisk och kulturell kontext, är det ändå i de längre texterna, när han närmar sig de mer handfasta frågorna som det bränner till som mest. Så inte minst i diskussionen om de senaste decenniernas omvandlingar av bostads- och fastighetsmarknaderna runt om i världen, i de historiska perspektiven på den svenska bostadsmarknaden och framväxten av den så kallade finansurbanismen, där lokala bostadsmarknader i allt högre utstäckning blivit brickor i den globala finansvärldens högriskspel. Med tydlighet visar Forsell också hur de senaste

decenniernas skenande segregation och bostadsbrist, inte minst i Stockholm, som politiker med bekymrade miner sig vilja göra något åt, naturligtvis varit frukten av politiska beslut och finansiella ramverk. Lagg därtill att förslag om införandet av marknadshyror knappast skulle vara någon mirakelmedicin för att få fart på byggandet av billiga hyresrätter, utan tvärtom göra hyresnivåerna högre för alla och ytterligare driva på segregationen.

Så visst skapar läsningen *Bebodda platser* – precis som läsningen av Forsells blogg – en lust att lägga örat mot asfalten i både min egen stad och i städer jag besöker för att ta del av de byggda miljöernas mikrokosmos. Men framför allt skapar läsningen också en förhoppning om att Forsell i nästa bokprojekt ska ta ett större grepp runt frågor om gentrifiering, segregation och den bostadspolitiska utvecklingen. Hans breda beläsenhet och goda argumentationsförmåga behövs mer än väl i den svenska stadsbyggnadsdebatten.

► Erik Persson är doktorand vid Institutionen för kulturvetenskaper vid Göteborgs universitet.

► Dubai växer snabbare än sin infrastruktur. När avloppssystemet inte räcker till transporteras avföring bort av långa kolonner av tankbilar.

DETTA ÄR EN mycket märklig bok. Stephen Hawking, kanske världens mest kända nu levande fysiker – det tror han själv i alla fall och det kan ligga något i det – har vid 70 års ålder skrivit en självbiografi. Den är i den svenska översättningen 119 sidor lång. I normala fall tycker jag att det är berömvärt att skriva boken om sig själv kort. Det är säkert ett jantelagsdrag hos mig, men inte bara, för mycket som skrivs i denna genre är alldeles för mångordigt. Inför denna sparsamma skildring är jag dock beredd att ompröva min inställning. Detta är första gången jag möter en alltför kort självbiografi.

Min historia – även titeln är kort – är egentligen inte en för kort historia, för att parafrasera hans bästsäljare *Kosmos: en kort historik*. Den är bara inte fylld av det jag hade önskat. Eftersom han redan har skrivit tre böcker, förutom sin kioskvältare som i sig sålts i 10 miljoner exemplar på 40 språk, förväntade jag mig nu en betydligt mer personlig berättelse. Boken är kronologisk och indelad i 13 kapitel som antingen är platsbestämningar som St. Albans (där han gick i skola), Oxford (student), Cambridge (doktorand) och Caltech (ung forskare) eller ämnesbeskrivningar som Gravitationsvågor, Big Bang, Svarta hål, Tidsresor och Imaginär tid. Undantagen är tre kapitel med rubrikerna "Barndom", "Äktenskap", "Kosmos – en kort historik" och "Inga gränser". I fysikkapitlen avhandlas i huvudsak Hawkings professionella verksamhet, hans kolleger och återblickar i fysikhistorien medan de övriga handlar om familjen, vänner, fruar, barn och sjukdom.

Jag har svårt att finna de ingående resonemangen om hans professionella framgångar, bevis och upptäckter särskilt gripande. Delvis beror det på att jag saknar de grundläggande kunskaper, eller kanske snarare att jag har glömt det mesta av det jag lärde mig inom området för över 20 år sedan. Och Hawking hjälper inte läsaren med förståelsen. Men det beror också på att Hawking inte förmår att

litterärt sätta sin forskning i ett sammanhang. Fantasin tar inte fart när han diskuterar Big Bang eller svarta hål; fascinationen väcks inte inför nakna singulariteter. Diskussionen om tidsresor är knasterorr trots att den, som han själv är inne på, är så långt från vad vi betraktar som vetenskap att den enligt många inte borde få statsanslag. Det är visserligen ganska ro-

och två systrar, varav åtminstone den ena var "mycket mer begåvad än jag" men som sedan försvinner ut i periferin. Han var inte lysande tidigt i skolan även om han fick namnet Einstein av kamraterna. Han var inte bäst i klassen senare heller, men det var å andra sidan "en mycket begåvad klass". På universitetet var han lat och studerade alltför litet, men klarade sig ändå med högsta betyg och fick stipendium. Han fick inte doktorera för den professor han själv önskade, då denna redan hade så många studenter, men det visade sig vara lika gott det, eftersom just den vetenskapliga skolan gick in i en återvändsgränd. Man får intrycket att det var först i och med forskarstudierna som han började arbeta på allvar; det var då hans intresse väcktes för intellektuella utmaningar, liksom barndomens modelltåg som trollband.

Han gifte sig tidigt med Jane och de fick tre barn. Men hans sjukdom och – som de trodde – förestående död tärde på det ändå ganska långa äktenskapet som till sist fick ett slut vilket berodde på att Hawking blev alltför svartsjuk på den man som flyttat in för att kunna stödja Jane. De utvecklade nämligen en inte specificerad intimitet som blev för mycket för Stephen. Han gifte sig i stället snart med sin sköterska som han levde tillsammans med till 2007. Även här är beskrivningarna helt summariska och känslöytringarna mycket få och sparsamma. Jag skulle ha önskat få veta mer om detta liv i dess vardaglighet, både hemma och på jobbet, inte bara vilken talsyntesmaskin som användes. Kanske föreställer han sig att vi redan vet eller också drar han en gräns. Avståndet är i alla händelser etablerat och

minskas inte.

EN DEL SAKER är direkt märkliga. Hawking är tacksam över det liv han har fått leva och en sådan inställning är alltid uppbygglig och inger läsaren förtröstan. Men när han skriver att han "tror att funktionshindrade människor bör koncentrera sig på saker som de kan göra och inte sörja över

NATURVETENSKAP & TEKNIK

Stephen Hawking

Min historia

(My brief history)

ÖVERS. ULRIKA JUNKER MIRANDA

NORSTEDTS | 119 S. | ISBN 9789113057972

VÄRLDENS MEST KÄNDE FYSIKER SVÅR ATT LÄRA KÄNNA

Recensent *Nina Cyrén Wormbs*

DEN SOM VÄNTAR sig en personlig berättelse av Stephen Hawking kommer att bli besviken. Beskrivningarna är summariska och känslöytringarna sparsamma. När det gäller sin egen berömmelse menar Hawking att han uppfyller en stereotyp om det funktionshindrade geniet. Men det finns ingen sådan stereotyp. Hawking är med sitt tekniskt inbäddade persona unik i sitt slag.

ligt att Hawking och hans vänner slår vad om grundläggande egenskaper hos universum och att den som vinner ska få ett uppslagsverk. Men det är också allt.

INFÖR DETTA UNDRAR man mer och mer vem mannen Stephen Hawking egentligen är. Han växte upp med mycket intellektuella och delvis excentriska föräldrar

► Stephen Hawking föreläser på temat "Why We Go into Space" vid NASA:s 50-årsjubileum 2008.

sådant som de inte kan göra", undrar man litet. Denna livsfilosofi är säkert klok, men uttryckt så summariskt förmedlar yttrandet en viss avsaknad av empati. Själv säger han inledningsvis att han inte upplevt att hans "brist på social smidighet har varit något hinder" och syftar då på att det hade varit svårare om han hade valt en bana inom medicinen, fast han tycks egentligen mena att det var sättet att föra sig som var det viktiga. Och man måste kunna uppföra sig som medicinare, inte som fysiker.

Besläktat med detta är uttalandet i allra sista kapitlet om att han är stillsamt nöjd med livet, 50 år efter sjukdomens debut: "Jag har varit gift två gånger och har tre vackra och lyckade barn." Jag tror att det är ganska ovanligt i dag att lyfta fram lyckade barn, snarare än lyckliga barn, som något att vara nöjd över som förälder. Än mindre brukar vi tilldela skönhet den rollen. Men här kan det vara översättningen som spökar. "Beautiful" har en bredare betydelse i engelskan än vad vacker har i svenskan och inbegriper också inre skönhet och godhet. Även andra saker som sticker ut litet skulle kunna förklaras med

översättningen. Jag skulle tro att den ironi som trots allt skyntar fram här och där och som är tämligen befriande har bättre skruv på originalspråket.

JAG BLIR FÖRVÅNAD över det skäl som anges för att skriva *Kosmos – En kort historia*. Hawking menar att det är "viktigt att människor har en grundläggande förståelse för naturvetenskap så att de kan fatta väl grundade beslut i en alltmer vetenskapligt och tekniskt orienterad värld". Men vilka beslut är det människor ska fatta som kräver grundläggande förståelse för [natur]vetenskap? Rör inte de flesta beslut som vi fattar mänskliga relationer och samhällsliga förhållanden?

Det hade varit intressant att höra Hawking utveckla denna förståelse i ett resonemang, snarare än att bara stipulera viktigheten utan att förklara varför. För mig ligger det närmare till hands att skriva en bok om kosmos för en bredare publik för att det *inte* har med våra beslut i en teknisk och [natur]vetenskaplig värld att göra. Tvärtom berör hans forskning det vi inte behöver fatta beslut om utan i stället

bara kan tro på, fascineras över, men också slippa ta ansvar för.

Han är, även om det ibland är självironiskt, upptagen med sin egen begåvning. Han ägnar också några rader – det är aldrig mer än några rader som ägnas det intressantaste – åt att spekulera om sin berömmelse och säger att han "uppfyller stereotypen 'det funktionshindrade geniet'". Men det är ingen stereotyp. Vi har asociala genier, galna genier och olyckliga genier. Men de funktionshindrade är få och står inte fram som typiska. Tvärtom är Hawking, i sin tekniskt inbäddade person, en cyborg som studerar universums ursprung, unik i sitt slag. Det är möjligen också memoarerna, vilket dock tyvärr inte innebär att de är unikt bra. Kanske är de bara typiska för mannen som skrev dem. Och kongenialitet är också en sort genialitet.

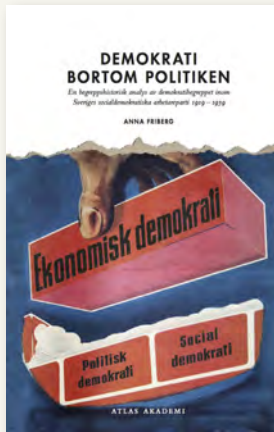
► Nina Cyrén Wormbs är docent i teknik- och vetenskapshistoria, verksam vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö vid KTH.

HISTORIA

SOCIALDEMOKRATIN OCH DEMOKRATIN

NÄR SOCIALDEMOKRATIN VÄL hade vunnit kampen om demokratin ställdes den inför frågan hur den skulle vidareutveckla begreppet så att det syftade framåt och pekade mot nya mål. Det handlade snart också om att försvara demokratin mot de hot som tornade upp sig på 30-talet, men även om hur folkhemmet med dess nationella samling skulle förhålla sig till de flyktingströmmar som dök upp före och under andra världskriget.

Minitema: 30-talets socialdemokrati

Anna Friberg

Demokrati bortom politiken

– En begreppshistorisk analys av demokratibegreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939

ATLAS | 352 S. | ISBN 9789173894357

SOCIALDEMOKRATIN VILLE GE DEMOKRATIN ETT NYTT INNEHÅLL

Recensent *Henrik Björck*

ANNA FRIBERG UNDERSÖKER i sin gedigna avhandling hur socialdemokratin efter att kampen om demokratin var vunnit försökte ge begreppet ett nytt innehåll så att det åter fick en framtidsdimension. Den fullständiga demokratin var något som låg i framtiden.

FÖR DUSSINET ÄR sedan kom Reinhart Koselleck (1923–2006) till Göteborg. Han var inbjuden för att hålla en serie föreläsningar om resultat och spörsmål inom den begreppshistoriska forskningen. Detta var nog en paradgren för denne tyske historiker, vilken som internationellt etablerad auktoritet blev den centrala och samlande representanten för just *Begriffsgeschichte*.

I efterhandsperspektivet kan man säga att den bana som slutade i något av en symbolgestalt tog sin början i utgivningen av *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland (1972–97)*. I åtta tunga volymer behandlar detta märkvärdiga verk runt 120 begrepp som anses grundläggande för det politiska språkets samhällsdiagnos, med fokus på de hundra åren runt 1800 som anses utgöra tröskeln till moderna tiders förhållanden. Koselleck skrev en mängd principförklaringar, kommentarer, vidareutvecklingar i anslutning till detta arbete.

En idé i denna forskningsansats är att begreppshistoria och socialhistoria utgör olika aspekter av det historiska skeendet, samtidigt som den ena inte kan göras till en funktion av den andra. Människor brukar begrepp för att göra sin belägenhet begriplig och för att diskutera samhällsordningen, för att kämpa om den rätta förståelsen av kategorier som makten och friheten, staten och rättvisan. Dessa språkliga uttryck kan sedan efterkommande utgå från när de skriver historia om det förflutnas erfarenheter och framtidsdrömmar. Begreppsliga förskjutningar är indikatorer på historisk förändring. Samtidigt är begreppen faktorer i det historiska skeendet genom att förändringar av dem gör att människor uppfattar sin situation och sina möjligheter på nya vis och därför agerar i nya banor. Men denna uppfattning, att språkets betydelse gör bruket av det till ett väsentligt studieobjekt för historiker, är inte unik för tyskinspirerad begreppshistoria.

När Koselleck kom till Göteborg fanns sedan länge ett intresse för historiska studier av begrepp och begreppsbyggnad i stadens idéhistoriska forskningsmiljö. Bland annat hade vi fört animerade diskussioner huruvida den analytiska distinktionen mellan termer och begrepp, ord och idéer, löste fler problem än den skapade när man skulle skriva idéhistoria. Därför blev jag förvånad och litet förbryllad när det visade sig att Koselleck knappt diskuterade i termer av begrepp, att han helt undvek *basic concepts* eller något liknande och i stället nästan genomgående talade om *keywords*. Eftersom jag blev så nyfiken frågade jag om denna detalj i språkbruket kunde tänkas stå i relation till någon förändring i hans sätt att se på kategorin *Grundbegriffe*. Den nyss så pigge Koselleck fick plötsligt en tomt fjärrskådande blick när han på brutnen engelska viskade fram en antydan till svar, undvikande men nog ändå klargörande. "Oh God, I am so tired of being accused of being a Hegelian idealist..."

JAG KOM ATT tänka på denna episod vid läsningen av Anna Fribergs *Demokrati bortom politiken – En begreppshistorisk analys av demokratibegreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939*, som är en doktorsavhandling i historia, framlagd vid Mittuniversitetet. Det är inte fråga om en ny studie av Sveriges demokratisering eller demokratins genombrott. I stället för att ta rösträttsreformerna 1918–21 som slutpunkt, som kampens och utvecklingens mål, tar Friberg dem till startpunkt för sin undersökning. Vad gjorde socialdemokraterna av demokratin när kampen för den väl var vunnit? Som många goda och perspektivgivande uppslag kan denna grundidé tyckas enkel, men den har fungerat mycket produktivt.

Teoretiskt och metodiskt knyter Friberg i första hand an till Kosellecks form av begreppshistoria och hon diskuterar hans tolkningskategorier erfarenhetsrum och förväntningshorisont, liksom hans idéer om hur begrepp kan färgas av olika tids-skikt. Vidare knyter hon an till statsvetaren Michael Freedens teori om politiska ideologier och den betydelse begrepp och begreppslig förändring har i dem. Hon tar också upp principdiskussioner inom det begreppshistoriska fältet: dels huruvida begrepp har inneboende betydelsekärnor eller om betydelserna är betingade av yttre orsaker, dels hur det hon kallar sammansatta begrepp bör förstås i relation till helheten, såg ekonomisk demokrati i relation till demokrati.

DET FÖRSTA KRONOLOGISKA kapitlet, "1919–1924: Ett bredare demokratibegrepp", belyser hur Friberg sätter sina analysredskap i arbete. Startpunkten ges av de rösträttsreformer som förändrade spelregler och konfliktlinjer. Hur kunde man precisera det specifikt socialdemokratiska om alla partier omfattade politisk demokrati, om ingen ville framstå som en fiende till folkets rätt att rösta och därmed som en motståndare? När det framtidsmål som tidigare motiverat rörelsen hade uppnåtts började socialdemokratin utveckla idéer om hur man på folkstyrets grund skulle gå utöver och använda denna borgerliga demokrati för att realisera demokratin i vidare mening, exempelvis en social eller ekonomisk demokrati. En "politisk" eller "borgerlig" eller "halv" demokrati skulle göras "fullständig". Friberg går igenom diskussioner om representations- och statsskick, om utformningen av skolsystemet, om makt- och ägandefrågor utifrån Kommittén för industriell demokrati och Socialiseringsnämnden. Bestämningen av demokratibegreppet gick från den kvantitativa frågan om folkligt majoritetsstyre till kvalitativa frågor om politikens inne-

håll, samtidigt som nya delasppekter tillkom genom sammansatta begrepp, såg "ekonomisk demokrati". Ett citat ur kapitlets avslutande diskussion illustrerar hur analysen knyter an till utgångspunkterna: "Genom att fylla 'demokrati' med ny mening och nya mål, i form av de sammansatta demokratibegreppen, fick 'demokrati' en tydlig framtida tidsdimension. Begreppet pekade bakåt mot rösträttsreformen samtidigt som det användes i nuet för att argumentera för konkreta reformer, men det syftade också till framtida mål som partiet önskade realisera när tiden skulle anses vara mogen. Det hade alltså, med Kosellecks ord, skett en förändring i relationen mellan erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten där den senare intog en allt viktigare roll. 'Demokratin', eller rättare sagt 'den fullständiga demokratin', uppfattades som något för framtiden."

ANALYSEN FÖRS SEDAN vidare fram till 1939. Folkhemsbegreppet rymde en spänning mellan en vidareutveckling av demokratin på basis av det politiska folkstyret och en maning till nationell samling. I denna spänning mellan radikaliserings och avradikaliserings blev folkhemmet ett slags metafor för den fullständigt demokratiserade samhällsgemenskapen och en kompromiss mellan jämlikhet och frihet, där frihetsaspekten efterhand kom att betonas starkare. Industriell demokrati sköts på en alltmer diffus framtid och kopplingen mellan politisk demokrati och ekonomisk struktur uppfattades som mer oklar; de sammansatta begreppen började skava när deras temporaliteter gled isär.

Friberg behandlar även andra aspekter och förvecklingar än de socio-ekonomiska, till exempel utifrån ecklesiastikminister Arthur Engbergs valskrift *Demokratisk kulturpolitik* från 1938. På ett övergripande plan kom begreppet demokrati att brukas mindre frekvent och på mindre vittfamnande sätt. Det bestämdes också oftare genom olika motbegrepp, såsom diktatur och revolution, när mörka erfarenheter tycktes få horisonterna att krympa. Nordisk demokrati blev ett särskilt begrepp att hänvisa till när strävan efter samförstånd och samarbeten blev drivande i betydelseförskjutningen. Det nationella tilltalet hade inte längre udden mot splittrande klasskamp utan mot fascism, samtidigt som fullständigandet av demokratin sköts på framtiden. När det socialdemokratiska demokratibegreppet smalnade av och fick en kortad framtidsdimension kom det mer att handla om en politisk ordning att försvara i nuet, ett demokratiskt arv att förvalta och föra vidare.

Friberg har arbetat synnerligen systematiskt inom de ramar hon valt och har argu-

menterat för sina val av utgångspunkter. Mitt allmänna intryck av hennes arbete är också mycket gott, men några diskussionspunkter kan anmälas. Jag kan tycka att hon håller sina auktoriteter väl hårt i handen och att det ger upphov till vissa frågetecken. Till exempel kan det bitvis tyckas som att det på tyskt vis är stor begynnelsebokstav på Begreppen, som tenderar att framstå som ting, med en självständig existens, vilka människor kan stoppa ned i ord.

RELATIONEN MELLAN TERMER och begrepp, ord och idéer, kan uppfattas på andra sätt. Politiken är en annan central analyskategori som färgas av en förtingligande tendens; politik och språk kan framställas som relaterade "entiteter". Själv kan jag undra hur man separerar politiken från dess språkliga uttrycksformer, exempelvis hur man studerar demokratibegreppet i ljuset av den politiska historien utan att det uppstår rundgång i förklaringsresonemangen i och med att demokratibegreppet är ett inslag i politikens historia. Man kan även undra hur de empiriska resultaten styrker Freedens teori när den utgjorde en utgångspunkt för undersökningen. Vissa tolkningar kan jag också sätta frågetecken för. Till exempel menar jag att omvandlingen av det sedan tidigare etablerade uttrycket folkhem blir svår att förklara om man bara lyssnar till politiseringsprocessens ena sida, till socialdemokratis röst.

Framställningen präglas av en spänstig sakprosa, samtidigt som boken får en specifik vikt av att den samtidigt är en doktorsavhandling. Möjligen som en aktualitetskoppling för Friberg i sin korta epilög en diskussion kring dagens nya medier i relation till partiernas förutsättningar för att arbeta med politikens begrepp och budskap. Tanken på en alternativ utgång gör mig nyfiken – vad hade hänt om hon i stället vänt på sin litet svärgreppade titel och resonerat kring "politik bortom demokratin"? Dagens EU-ordning kan måhända beskrivas i termer av så-gott-som-demokrati och har ansetts röra sig i teknokratisk riktning. Med bilden av ett förvaltningsmaskineri som regerar efter politikens död kan teknokratin framstå som en dystopi. Ursprungligen avsåg dock begreppet teknokrati, vilket myntades samtidigt som den svenska demokratin institutionaliserades, en utvecklingsoptimistisk utopi. Men det är en annan begreppshistoria. ■

► Henrik Björck är professor i idé- och läroshistoria vid Göteborgs universitet.

Petter Tistedt

Visioner om medborgerliga publiker – Medier och socialreformism på 1930-talet

BRUTUS ÖSTLINGS FÖRLAG SYMPOSION | 350 S. | ISBN 9789171398901

FRITIDEN SÅGS SOM ETT VAPEN FÖR DEMOKRATINS SJÄLVFÖRSVAR

Recensent *Nils Edling*

PETTER TISTEDT UNDERSÖKER hur socialdemokratin på 30-talet såg på medborgarnas förmåga att ta ställning i gemensamma angelägenheter. Han ifrågasätter synen på den sociala ingenjörskonsten som elitistisk styrning. Mest intressant blir det när Tistedt skriver om aktivismen för att försvara demokratin mot samtida hot.

Minitema: 30-talets socialdemokrati

DEN NÅGOT ABSTRAKTA titeln *Visioner om medborgerliga publiker* döljer en doktorsavhandling i idéhistoria från Uppsala universitet, vars huvudsyfte är att studera hur överväganden kring publiker ingick i det socialreformistiska projektet i den moderna demokratin. "Medborgerliga publiker" är ett nyckelbegrepp och syftar på medborgarnas kapacitet att delta i samhällslivet och ta ställning i gemensamma angelägenheter. Studiens frågor handlar om hur medborgarna skulle ta till sig information, reflektera, diskutera och ta ställning. I grunden rörde det sig om politiska avgöranden, betonas det, eftersom de fördelade ansvar och auktoritet i frågor och problem som angick alla, hela samhället.

Petter Tistedts studie är nu inte så abstrakt som min inledande beskrivning kan antyda. Den behandlar makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* (1934 och senare) med den efterföljande debatten och utställningen "Fritiden i Ystad" 1936. Dessa båda offentliga tilldragelser ägnas varsin större delundersökning. De analyseras som socialreformistiska praktiker i vilka samtal om allmänhetens medborgerliga förmågor ingick. Exakt varför de båda valts ut och vilka möjliga andra studieobjekt som samtidigt valts bort framgår inte. Det har en viss betydelse då författaren arbetat med en generell problemställning som rimligtvis borde kunna tillämpas på en mängd olika trettiotalensfenomen.

I den första delstudien tar sig Tistedt an den väl utforskade befolkningsfrågan. Trängseln på området märks i hans återkommande och lite tröttsamma markeringar att tidigare forskning inte ställt exakt samma frågor som han nu gör. Forsk-

ningsluckor – deras antal växer ju ständigt – är i sig inga starka argument för att en studie eller frågeställning är nödvändig eller fruktbar. Som läsare får jag stundtals intrycket att författaren fått kämpa för att hitta nya ingångar. Men det bitvis begränsade perspektivet hindrar inte att det är en intressant analys som Tistedt genomför i tre kapitel: först en noggrann läsning av Myrdals berömda bok, sedan en analys av pressdebatten och sist en studie av radions olika evenemang. Uppmärksamheten är riktad mot publiken, mot relationen mellan experter och allmänheten och diskussionens publika former.

Undersökningen kan karakteriseras som ett försök att rädda makarna Myrdal från nutidens stundtals ensidiga fokus på dem som auktoritära experter ovanför politiken. Utgångspunkten är ett enkelt tillrättaliggande: titeln på deras bok syftar på en "åsiktiskris" och på bristen på informerad offentlig debatt i ämnet. Att rätta till detta och lägga grunden för en saklig diskussion var en primär målsättning för makarna Myrdal, menar Tistedt. Detta utslöt inte att de tilldelade expertisen en central roll i de sociala reformarbetet utan endast att deras argument för en vetenskaplig grund inte gjorde offentlig debatt och politisk strid överflödiga.

I kapitlet om den omfattande mediebevakningen i press och radio som *Kris i befolkningsfrågan* gav upphov till behandlas hur frågan organiserades som en allmän angelägenhet, en medial attraktion som pockade på allmänhetens engagemang, och hur auktoritet fördelades i dessa olika sammanhang. Det rådde inget tvivel om att vetenskapens företrädare, främst stod statistiker och nationalekonomer, ägde

auktoritet och tyngd i det offentliga samtalet. Där anför inte Tistedt någon alternativ tolkning. Hans poänger är dels att den akademiska sakkunskapen inte härskade oinskränkt; en enstaka läsartävling i *Social-Demokraten* blir i hans, i mitt tycke, något pressade tolkning en utmaning av vetenskapens tolkningsföreträdare, när det snarare rörde sig om ett kompletterande perspektiv. Tistedt pekar på hur den omfattande offentliga uppmärksamheten försköt frågans fokus från medborgarnas politiska ställningstaganden till deras privata agerande. Medborgarna förväntades svara på upplysningen och propagandan genom att skaffa barn, helt enkelt. Men framför allt visar undersökningen hur medier, experter och andra aktörer bemödade sig om att föra ut en komplicerad fråga och möjliggöra för läsare och lyssnare att vara samhällsengagerade, välinformerade och kapabla att göra välgrundade ställningstaganden.

I AVHANDLINGENS ANDRA del studeras fritidsutställningen i Ystad 1936 som medverkade till att etablera "fritiden" som ett samhälleligt relevant fenomen. Behovet av att markera de egna bidragen visavi tidigare forskning gör sig mindre påmint här och analysen av fritidsproblemets innehåll och utställningens publiker vinner därmed i styrka i motsvarande grad. Inte minst uppskattar jag att utställningens innehåll ägnas ordentlig uppmärksamhet bredvid resonemangen om möjliga publikpositioner. Ett gott bildmaterial hjälper därtill framställningen.

Tistedt betonar inledningsvis dåtidens åtskillnad mellan komplexa och komplicerade samhällsfrågor, som befolkningsfrå-

gan, och olika slags problem som i bästa fall kunde lösas utan politisk söndring, som fritidsproblemet. Utställningen hade ambitionen att definiera problemet, därefter analysera det och slutligen lösa det. Besökarna skulle först få problemet förklarad för sig och få hjälp att välja en passande sysselsättning innan de gick hem. Detta blir i Tistedts tolkning en direkt socialreformism som ska ställas mot befolkningsfrågans indirekta reformism inriktad på att upplysa i en mer allmän mening.

I de fyra kapitlen undersöks hur utställarna marknadsförde fritiden som någonting nytt, en betydelsefull angelägenhet för individen och ett problem för samhället. Utställningen lockade besökarna med nöjen och upplevelser och försökte åskådliggöra fritidens idé, tanken att dagens, veckans, årets eller till och med livets arbetsfria tid var en resurs. I problembeskrivningen låg att denna resurs skulle användas på ett bra sätt för att väga upp yrkeslivets slit och ensidighet i stället för att slösas bort på dåliga tidsfördriv. Detta var viktigt, framhöll utställningens ansvariga, emedan den rätt använda fritiden utgjorde ett vapen i demokratins självförsvär.

Tistedt visar här skickligt hur problemet rörande fritidens användning på utställningen formulerades som en fråga om individuella livsval, som hade samhällelig betydelse. I det demokratiska samhället styrde nämligen medborgaren själv över sin lediga tid, fastslog man och utställningen presenterade sedan en mycket konkret vägledning för det valet, en guide till folkbildning, hobbyer, kultur, idrott, friluftsliv, dans och andra nöjen med flera företeelser. En mängd sådana goda möjliga sysselsättningar presenterades alltså i ord och bild på utställningen och valsituationen stod i centrum i den pedagogiska iscensättningen: genom ett aktivt och medvetet frivilligt val av fritidssysselsättning skulle individen komma att ingå i gemensamhetsskapande samhälleliga kollektiv.

Studien visar också hur utställningen differentierade problemet med fritidens användning: för de manliga lönearbetarna handlade det just om att den tillgängliga fritiden skulle användas väl medan de hemarbetande kvinnornas problem bestod i bristen på fritid. Husmödrarna saknade fritid och utställningen försökte här i god socialreformistisk anda först påvisa att hemarbetet verkligen skulle räknas som ett arbete för att sedan demonstrera

hur olika tekniska innovationer i hemmet skulle ge husmödrarna mer fri tid.

BREVID DET MEDIEHISTORISKA forskningssammanhanget relaterar Tistedt sitt ämne till tre andra, övergripande teman. Det första är socialreformismen, löst definierad som den transnationella och inomnationellt sett partiöverskridande, progressiva rörelsen för demokrati, sociala reformer och effektivitet. Socialreformismen fungerar som ett holistiskt begrepp, ett stort paraply över politiker, tekniker, arkitekter och konstnärer, som trodde på möjligheten att planera social och ekonomisk utveckling. Jag hade gärna sett att Tistedt gett fler exempel på de transnationella inslagens betydelse och mer konkretion åt socialreformismen; det senare hade sannolikt tvingat författaren att ge sig in i partipolitiken och analysen av sociala reformer, till exempel sådana som var knutna till den befolkningspolitiska debatten.

Det andra temat är den sociala ingenjörskonsten och här får avhandlingen en mer polemisk ton. Tistedt ogillar med rätta de förenklade tolkningarna av ingenjörskonsten, enligt vilka en elit av experter styrde och ställde med vanligt folk som helt saknade talan. Min invändning är att det finns mer nyanserade tolkningar än vad Tistedt anger i sin undersökning – i inledningskapitlet är han nyanserad – och starkare uttolkare av trettiotalets sociala ingenjörskonst än de han lyfter fram som representativa och polemiserar mot. Författaren gör det väl lätt för sig och en viss bumerangeffekt uppstår. I avslutningen reduceras följaktligen den egna tolkningen av makarna Myrdal till ett kompletterande perspektiv vid sidan av den etablerade synen på dem som sociala ingenjörer. En fördjupad diskussion hade varit på sin plats. Inte minst Thomas Etzemüller har skrivit om makarna Myrdal, befolkningsfrågan och fritidsutställningen (hans Myr-

dalbiografi är omnämnd i avhandlingen men inte diskuterad). Den forskningen som betonar rationaliteten och styrningen tror jag ganska lätt kunde ha förenats med Tistedts eget governmentality-inspirerade perspektiv.

Allra intressantast är Tistedts tredje större tema, demokratiaktivismen. Här rör det sig inte om ett tema i tidigare forskning utan om författarens egen övergripande tolkning av sitt ämne. Han betonar att de undersökta publika verksamheterna uttryckligen organiserades demokratiskt, det vill säga de historiska aktörerna uppfattade och omtalade verksamheterna som demokratiska. Det handlade om värdet av offentlig debatt och opinionsbildning, om möjligheten för allmänheten att ta ställning och om vikten av att medborgarna gjorde informerade ställningstaganden. Allt detta syftade till att stärka och försvara den svenska demokratin mot samtida hot. Här har Tistedt fått fatt i något mycket viktigt och som läsare vill jag ha mer. Detta tema hade för min del gärna fått styra hela avhandlingen och då med ett annat och bättre empiriskt studieobjekt än befolkningsfrågan och dess medborgarliga publik. Demokratiaktivismen – "kulturförsvaret" kallade en del samtida dess mest explicita uttryck – bör verkligen studeras, inte minst som motvikt till den slentrianmässiga bilden av svenskt trettiotal som nazi-impregnerat.

SAMMANTAGET ÄR DETTA en studie med flera intressanta uppslag, perspektiv och resultat. Den historiserande infallsvinkeln ger, så att säga i förbifarten, intressanta rön om hur man på trettiotalet såg på sådant som "massan", "propaganda och reklam" och "gallupar". Samtidigt menar jag att forskningslägena behandlas styvmoderligt, som påpekats gäller det i första hand den sociala ingenjörskonsten, och det gör studien onödigt vag och smal avseende slutsatserna. Tistedts nästa bok får förhoppningsvis ett bredare grepp – politisk idéhistoria av det här slaget tjänar på att inkludera rikspolitiken och staten – och en starkare användning av befintlig inhemska och utländska forskning. Det lämpliga ämnet för docentboken har författaren redan angivet i avhandlingen: formeringen av demokratins försvar under 1930-talet förtjänar en fördjupad historisk undersökning. ■

► Nils Edling är docent i historia vid Stockholms universitet.

Mikael Byström

Utmaningen – Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid

NORDIC ACADEMIC PRESS | 336 S. | ISBN 9789187121036

Mikael Byström & Pär Frohnert (red.)

Reaching a State of Hope – Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000

NORDIC ACADEMIC PRESS | 368 S. | ISBN 9789187351235

NORDISKA FLYKTINGAR ÖPPNADE SVERIGE FÖR INVANDRING

Recensent *Johan Stenfeldt*

FLYKTINGARS MÖTE MED folkhemmet belyses i nya böcker. Att Sverige blev ett invandringsland hängde samman med att de första flyktingarna var från nordiska länder. Dessa etniskt lika grupper lärde Sverige hur man tog emot flyktingar.

Minitema: 30-talets socialdemokrati

NÄR DETTA SKRIVS är det 75 år sedan det så kallade Bollhusmötet i Uppsala. Det var vid detta tillfälle som universitetets studenter slog fast att främmande – judisk – arbetskraft inte var önskvärd i Sverige. Ett par veckor senare följde studenterna i Lund efter. Det var bara några månader efter Kristallnattens pogromer och behovet av en fristad kunde tyckas uppenbart. Studenterna däremot var mer rädda om sina framtida arbetstillfällen, och hävdade att ”en invandring, som medför att främmande element upptages i vårt folk, framstår för oss som skadlig och inför framtiden oförsvarbar”. Som så ofta har eftervärlden dock gjort en annan värdering av vad det var som var försvarbart eller inte.

I den moraliska tolkningen av det svenska agerandet under krigsåren är just berättelsen om det svenska flyktingmottagandet en viktig del. I Maria-Pia Boëthius anklagelseskrift *Heder och samvete* från 1991 inrangeras den njujga behandlingen av flyende judar bredvid trupptransiteringar, järnmalmshandel, censur och allmänt kappvänderi. Sverige gick rentav jämte Schweiz i bräsch för att tyskarna skulle stämpla ett stort och tydligt ”J” i judiska pass för att avvisningen skulle underlättas.

Denna historiemoraliska dimension är en viktig, om än inte uttalad, undertext i ett par nya böcker kring tematiken om flyktingars möten med folkhemmet, *Utmaningen* av historikern Mikael Byström samt

antologin *Reaching a State of Hope*, redigerad av samme Byström tillsammans med Pär Frohnert, även han historiker. Byströms fokus är hur två centrala utvecklingslinjer möts i det svenska 40-talet: å ena sidan hur socialhjälpstaten successivt övergår i en välfärdsstat, och å andra sidan hur restriktiv invandringspolitik följs av en mycket omfattande invandring. Hur mötet mellan dessa utvecklingstrender såg ut kan sägas vara huvudtemat för Byströms bok, medan antologin vidgar perspektivet i tid och rum. Särskilt de internationella jämförelserna är intressanta och tangerar tydligt det moraliska temat.

DE TIDIGA SVENSKA utlänningslagarna var restriktiva. Såväl 1927 som 1937 åberopades arbetsmarknadsskäl för detta, men delvis också rasskäl. Humanitära röster fanns, men det var rädslan för ”främmande element” och värnandet av de egna arbetstillfällena som blev bestämmande, precis som för de ovannämnda studenterna.

Men sen blev det krig. Sverige fick svårt att i längden betrakta sig som en neutral ö, helt skild från händelseutvecklingen i resten av världen, och fick frångå lagens bokstav och anda. Inte minst de nordiska flyktingströmmarna katalyserade en omprövning av politiken, ett faktum som kom att få dubbel betydelse. Dels var det sannolikt lättare att öppna dörren för de etniskt lika brödräfolken, som i efterhand kan ses

som förtrupp och murbräcka i flyktingfrågan, dels innebar flyktingströmmen i sig att Sverige fick en jämförelsevis stor vana vid att ta hand om utländska medborgare. Det skapades med tiden en ny flyktingmottagande organisation och mottagandet professionaliserades. Denna organisation skulle man ha stor nytta av längre fram, när utlänningslagarnas arbetsmarknads-hänsyn uppträdde i inverterad form under den tidiga efterkrigstiden. Då gällde det inte längre att freda svenska arbetstillfällen åt svenskarna, utan tvärtom att se till att alla de arbetstillfällen som kunde erbjudas i den expanderande svenska industrin besattes. Huruvida man var östgöte, jugoslav eller finne kunde i det sammanhanget kvitta.

Just arbetslinjen – Byström använder själv denna term – var dock central för flyktingmottagandet även under kriget. Annan sysselsättning än arbete, som studier, ville man i regel inte erbjuda och även när det gällde arbete kunde det ibland vara kinkigt. Grundtanken var att flyktingarna skulle försörja sig själv, men samtidigt inte ta arbetstillfällen från svenska medborgare. Detta kunde ge en något paradoxal situation, där utlänningspolitiken potentiellt var dubbelt utsatt: han kunde både anklagas för att vilja ta jobben från svenskarna och för att inte vilja göra rätt för sig. Ofta rörde det sig därför om arbeten som svenskarna inte ville ha. Men det kunde också finnas luckor att fylla på arbetsmarknaden när

stora delar av den manliga befolkningen låg inkallad. Många skickades på "hug-garkurs" i skogen. Så många som en fjärdedel av skogsarbetarna beräknas ha varit norrmän vintern 1943. Somliga gjorde det godvilligt, andra under hot om tvångsdirigering. Förtjänsten för detta arbete var dålig, särskilt för de ovana. Vissa menade till och med, inte helt informerat får man väl säga, att de hade föredragit tyskarnas koncentrationsläger.

Men hanteringen av de utländska medborgarna var inte så repressiv som det kan låta. Mötet mellan de utländska medborgarna och den gryende välfärdsstaten tycks ha gått ganska smärtfritt. Arbetsmarknadsåtgärder och andra sociala insatser för flyktingar modellerades i grunden utifrån svenska system, även om de var administrativt separerade. När krigsårens tillfälliga lösningar fasades ut gled flyktingarna sedan över i de "vanliga" systemen och fick åtminstone i teknisk mening samma sociala rättigheter som svenska medborgare. I utlänningslagen från 1954 talades det plötsligt om flyktingars "rättigheter" i Sverige. Det är en annan ton än i utlänningslagarna före kriget.

MAN KAN NATURLIGTVIS fråga sig hur denna förändring kunde ske så smärtfritt, men också hur den svenska flyktingpolitiska utvecklingen ter sig vid en internationell jämförelse. På den första frågan, om förändringen och de utländska medborgarnas inlemmande i välfärdsstaten, skisserar Byström ett svar utmed tre linjer. Den första har att göra med arbetskraftsbristen, som förde med sig ett synsätt enligt vilket man var tvungen att ge också den utländska arbetskraften socialpolitiska rättigheter. De flesta flyktingar hade vid 40-talets slut jobb och betalade skatt, vilket gjorde det mindre känsligt att göra dem socialpolitiskt jämbördiga. Den andra linjen har med FN:s tillkomst att göra. FN hade en stark inriktning på flyktingproblemen och Sverige var tidigt en hängiven medlem. Det tredje svaret pekar mot välfärdsstatens idé. Solidariteten bars upp och administrerades av staten. Vid krigsslutet var Sverige förvisso knappast ett utvecklat välfärdssamhälle. Det var inom ramarna för det gamla fattigvårdssystemet som flyktingar och svenskar blev jämbördiga. När de väl blivit det, skulle de självklart följas åt i efterkrigstidens välfärdsutveckling och ta del av välfärdsstatens inrättningar. Det framstod också som byråkratiskt rationellt.

NÄR DET GÄLLER den andra frågan, den internationella jämförelsen, är svaren möjligen mer problematiska av lätt insedda skäl. Det är inte så många relevanta jäm-

förelseobjekt som gör sig påmind när det gäller flyktingmottagandet under kriget – de flesta var själva involverade i konflikten och producerade snarare än tog emot flyktingar. Men i *Reaching a State of Hope* dyker det upp två internationella jämförelseobjekt: Storbritannien och Schweiz.

I det brittiska fallet sätter Louise London fokus på att judiska flyktingar behandlades restriktivt även där. Att nationalstaten skulle vara etniskt homogen var en vitt spridd och omhuldad tanke under mellankrigstiden, och just i denna aspekt var det ingen större principiell skillnad mellan Storbritannien och Nazityskland. När

”Det statliga ansvaret skruvades aldrig upp på det sätt som skedde i Sverige. Schweiz blev aldrig något invandringsland.”

det gäller Schweiz gör Byström själv vissa noteringar. Det fanns en liknande hållning i Sverige och Schweiz under 30-talet, och den enade fronten kring J-stämpelein var således inte förvånande. Men under kriget skedde förändringar. I Sverige betonade man förvisso "arbetslinjen" starkt, men successivt ökades också det statliga ansvaret för flyktingarna och man lade sig vinn om att inte splittra de familjer som kom. I det schweiziska fallet upprätthöll man sin restriktiva linje. De som lyckades ta sig innanför den schweiziska gränsen utsattes för hårdare kontroll, män dirigerades till läger och kvinnor till arbeten som hembiträden, med följden att familjerna splittrades. Det statliga ansvaret skruvades aldrig upp på det sätt som skedde i Sverige. Schweiz blev aldrig något invandringsland.

Nyckelfaktorn bakom detta är enligt Byström just de nordiska flyktinggrupperna: Sverige gavs en möjlighet att "lära sig" flyktingmottagande på en grupp som var etniskt lik de egna medborgarna. Denna situation inträffade aldrig i Schweiz. Liksom hos London tonar det etniska temat fram, och för svenskt vidkommande får det snarast formen av en paradox: omhändertagandet av efterkrigstidens flyktingströmmar motiverades ofta av humanitära skäl och internationell solidaritet. Men detta hade gjorts möjligt tack vare att de nordbor som flydde under kriget "etnifierades" av de svenskar som tog emot dem. I detta

fall bedömdes de lyckligtvis som tillräckligt "lika" majoritetsbefolkningen för att accepteras. Etnisk segregering var i denna mening förutsättningen för den internationella solidariteten.

För att återknyta till det historiemoraliska temat kan man här ana sprickor i den svenska självförståelsen som den internationella solidaritetens stamort på jorden. Denna självförståelse diskuteras också av flera av antologins författare. Inte minst Christina Johansson pekar i sitt bidrag på en kvardröjande etnisk diskurs i det svenska flyktingmottagandet, något som inte sällan har drabbat grupper associerade med islam.

Jämförelsen mellan Sverige och Schweiz aktualiserar också frågan om hur lärdomarna av krigsårens flyktingmottagande sett ut. Georg Kreis diskuterar i sitt antologibidrag frågan för schweizisk räkning. Kreiss identifierar fyra olika förhållningssätt till den flyktingpolitiska historien: 1) att perioden var ett misslyckande och är en referenspunkt för något som inte får inträffa igen; 2) att perioden var ett misslyckande, men att eftervärlden lärt sin läxa; 3) att perioden inte alls var ett misslyckande och därför inte kan användas som negativ referenspunkt; och 4) att perioden förvisso var ett misslyckande, men att dagens situation är något helt annat och att några dagspolitiskt relevanta lärdomar därför inte går att extrahera. Efter det invandringskritiska schweiziska folkpartiets, SVP:s, framgångar i folkomröstningen tidigt i februari tycks det som att de två sistnämnda lärdomarna för tillfället är dominerande.

HUR SER DE svenska lärdomarna ut? Finns det några? Bör de se ut på något särskilt sätt? Historia och moral skär in i vartannat. I *Respons* Nr 1/2014 citerar Alf W. Johansson sin kollega Klas Åmark, som hävdar att "[e]n storskalig flyktingmottagning blev en del av det pris som Sverige fick betala för eftergiftspolitikens gentemot Nazityskland". Utlänningen fick gå från "hot" till "bot" i efterkrigssveriges *Mea culpa*-akt. Johansson är däremot inte lika säker på denna moraliska analys. Han påpekar för övrigt också att judepassen var ett schweiziskt initiativ (som Sverige förvisso anslöt sig till, men ändå). Vad som är rimliga värderingar är svårt att veta, liksom vilken dagspolitisk relevans de har. Men det kan konstateras att krigsperiodens flyktingmottagande och tolkningarna av den förblir en viktig historiemoralisk brännpunkt. ■

Axel Odelberg
Med kungen som verktyg
 – Historien om försvarsstriden,
 borggårdskrisen och Sven Hedin

NORSTEDTS | 239 S. | ISBN 9789113055596

FÖRSVARSTRIDEN SEDD UR SVEN HEDINS PERSPEKTIV

Recensent *Ulf Zander*

AXEL ODELBERG GÖR upptäcktsresanden Sven Hedin till centralfigur i sin skildring av försvarsstriden 1912-1914.

Framställningen är livfull men författaren tar reflexmässigt Hedins parti och berättelsen blir mer mansdominerad än nödvändigt.

HISTORIA

KONSTVETAREN KARL AXEL Arvidsson har i anslutning till de många debatterna om Carl Larssons monumentalmålning "Midvinterblot" konstaterat att åren före första världskriget var början på slutet på "den oskarianska yverborehetens, det patriarkaliska systemets, nationalismens och de fasta värdenas epok". Onekligen var det tidiga 1900-talet i Sverige, liksom på

många andra håll, en omvälvande period då gammalt stod mot nytt. Ideologiska skillnader avtecknades skarpskuret i frågor om försvar, rösträtt, demokrati, parlamentarism och folkstyre. De som förespråkade försvarsnedskärningar och ökat parlamentariskt inflytande hamnade allt som oftast i häftiga debatter med dem som önskade en moderniserad armé och flotta i kombination med en politiskt inflytelserik monarki.

Striden var hård under åren 1912-14, då debatterna avlöste varandra. August Strindbergs generalangrepp på dem som ägnade sig åt en modern Faraodyrkan i form av Karl XII-vurm resulterade i en vittförgrenad och cirka två år lång diskussion i dåtidens dagstidningar och skämtpress. Den därpå följande drabbningen kretsade kring försvarsfrågan, vilken bland annat kom att utkämpas kring frågan om huruvida flottan skulle utökas med nya pansarbåtar. Bönderna mobiliserades för att i Stockholm tåga för ett förstärkt försvar och för att lyssna till Gustav V, som den 6 februari 1914 på Stockholms borggård talade om "min armé" och "min flotta".

Därefter utvidgades debatten snabbt till en parlamentarisk kris. Kungen hade genom sina ordval gjort sig till talesman för att det inte fanns något givet samband mellan demokrati och parlamentarism. När han vägrade att ta tillbaka dessa uttalanden och ge några löften inför framtiden om att det inte skulle upprepas – det var att likna vid en "munkorgsparagraf", muttrade majestätet – fann den liberale statsministern Karl Staaff det omöjligt att sitta kvar på sin post. Efter flera skriftliga utbyten mellan kungen och Staaff och ett möte dem emellan avgick Staaff fyra dagar efter borggårdstalet.

Att just försvarsstriden, bondetåget och borggårdstalet är föremål för författaren och journalisten Axel Odelbergs *Med kungen som verktyg* är föga förvånande. Den gemensamma nämnaren mellan denna bok och hans två föregående, *Äventyr på riktigt – Berättelsen om upptäckaren Sven Hedin* (2008) och *Vi som beundrade varandra så mycket – Sven Hedin och Adolf Hitler* (2012), är den berömde upptäcktsresenären. Framför allt i de två senare är det hans informella politiska roll, som tidvis var högst betydande, som står i fokus. Sveriges en gång mest internationellt välkände gestalt, tillika landets sist adlade person, behöll sin centrala roll i offentligheten, bland annat tack vare sin roll i försvarsstriden. Hans stridsskrift *Ett varningsord*, med målände beskrivningar av Stockholm efter en rysk invasion då kosacker vattnar sina hästar i fontänen i Kungsträdgården, spreds i hundratusentals exemplar och bidrog till att hålla liv i försvarsstriden. Som Odelberg klargör i *Vi*

som *beundrade varandra så mycket* var Hedins berömmelse ohotad ända fram tills att krigslyckan vände till tysk nackdel under andra världskriget. När sedan Hedin 1945 vägrade att entydigt ta avstånd från Hitler, samtidigt som den fulla vidden av nazisternas förbrytelser blev kända, försvann han ut i kylan.

ODELBERG GÖR I *Med kungen som verktyg* inledningsvis klart för läsaren att hans syfte inte är att presentera nya resultat. Visserligen använder han sig också av en del opublicerat material, men syftet är "att spegla en bred och korrekt bild" av försvarsstriden samtidigt som boken ska "vara lättillgänglig och fängslande". För att åstadkomma sistnämnda målsättning har han emellanåt friserat citat i vilka enstaka uttryck och ord har strukits eller omplacerats. Han levererar en rappt och skickligt berättad historia om en tid då just försvaret väckte stort intresse, resulterade i djupgående motsättningar och engagerade såväl politiker som kulturpersonligheter. Förvisso är det många förutom Hedin som passerar revy, men Odelberg lyckas överlag göra klart vem som stod för vilka initiativ, inte minst på grund av att upplägget är handfast kronologiskt. Även om tidigare forskare har bringat reda i hur det gick till när kungen blev ett verktyg för samhällsbevarande krafter med just Hedin som ledande språkrör, är Odelbergs skildring av bakgrunden till borggårdstalet spänstig och livfull.

Den breda ansatsen har emellertid också sitt pris. Ett dilemma är att läsaren kastas huvudstupa in i debatten. Att den huvudsakligen utkämpades i dagstidningar och i talarstolar framgår tydligt, men det görs inga försök att vikta olika källor mot varandra. Geografiskt perifer skribenter får lika stort eller ibland större utrymme än tunga aktörer, underförstått för att det fanns fyndiga formuleringar i tidningar med begränsad spridning. Dessutom refereras ibland flera sidor ur dåtidens pressdebatt utan att det framgår vad i artiklarna som är av specifikt intresse för försvarsstriden.

Odelberg, som bokstavligen levt med Hedin i flera år, har en tendens att närmast reflexmässigt ta sin huvudpersons parti. När han refererar till hur Strindberg gick till förnyad attack mot Hedin får läsaren i och för sig klart för sig att det var en fortsättning på Strindbergsfejden. Däremot ges få ledtrådar till varför Strindberg med förkärlek debatterade med Hedin. Att de stod för diametralt olika ideologiska hållningar och historiesyner nämns inte. I stället hade, heter det utan något försök till förklaring, Hedin "varit en nagel i Strindbergs öga". Upptäcktsresenären var bara

en av många som drabbades av "Strindbergs existentiella missnöje".

I och med att det redan från början står klart att det är Sven Hedin som spelar huvudrollen får perspektiv som inte går att förena med upptäcktsresenären inget eller ett högst begränsat utrymme. Överlag blir framställningen mer mansdominerad än vad som hade behövt vara fallet. En av få kvinnor som har en framträdande roll i *Med kungen som verktyg* är drottning Victoria. Hon var dock långtifrån ensam om att förespråka ett starkt försvar. Vid den tiden organiserade kvinnor ur adeln och borgarklassen insamlingar till vapeninköp. En av dem var Annie Åkerhielm, som liksom Hedin senare skulle bli känd som Hitlerbeundrare. Hennes iver att arbeta för en utbyggd flotta var så stor att hon blev känd under namnet "Pansarbåts-Annie", men hon och hennes kvinnliga sympatisörer letar man förgäves efter. Inte heller de motaktioner till bondetåget som organiserades får något större utrymme. Att arbeta bara några dagar efter bondetåget marscherade genom huvudstaden i protest mot vad som försiggått den 6 februari nämns endast i förbigående.

Den vid tiden flitiga användningen av historiska exempel och symboler får heller inget utrymme att tala om. Odelberg påvisar att försvarsstriden var högst relevant i samtiden, men han undviker noggrant att påpeka att den utkämpades med historien som vapen. Karl XII och andra av stormaktstidens förgrundsgestalter var inte bara uppe till diskussion i Strindbergsfejden, utan de mobiliserades även fortsättningsvis, såväl under försvarsstriden som under de följande årens världskrig. Detsamma gällde den stora betydelse som tillskrevs den svenska traditionen med självägande odalbönder. Om inte för hade de under det nationalistiska 1800-talet gång efter annan beskrivits som den svenska nationens ryggrad och som grunden till ett starkt svenskt försvar. Således var det i högsta grad gångbart att referera till att budkavlen går och den "uråldriga" rätten för bönder att gå till kungs i krigs- och kristider. Mot en sådan bakgrund får bondetåget en djupare och mer grundläggande innebörd än den som Odelberg tillskriver det.

MOT SLUTET AV sin bok sätter Odelberg in Hedin i ett större sammanhang. Upp-täcktsresenären hade åtnjutit goda relationer med flera ledande ryssar, inklusive tsar Nikolaj II, innan han skrev *Ett varningsord*. Att Hedin riskerade kontakterna österut berodde på att han, liksom många andra i dåtidens Sverige, var starkt tyskorienterad. Tyskland var det enda land som kunde hejda en rysk expansion västerut, menade

han. Det var ett argument som återkom hos de så kallade aktivisterna under första världskriget med innebörden att Sverige borde sluta upp på Tysklands sida i den pågående konflikten.

Odelbergs analys av Hedins hållning är högst rimlig, men den hade fått större förklaringsvärde om han anknutit till tidigare forskning på området. Till exempel belyste Folke Lindberg redan för ett halvsekel sedan i *Kunglig utrikespolitik – Studier i svensk utrikespolitik under Oscar II och fram till borggårdskrisen* (1950, andra utökade utgåvan 1966) försvarsfrågan kring 1900 och borggårdskrisens betydelse i svensk politik. Försvarsfrågan böljade i det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet fram och tillbaka beroende på hur trycket utifrån upplevdes. Till exempel var de norsk-svenska relationerna som lugnast när hotet från Ryssland uppfattades som påtagligt i de båda skandinaviska länderna. Lindberg fastslog också att försvarsfrågan inte bara var en intern svensk angelägenhet. Åren före första världskriget fördes nämligen diskussioner om utökat svensk-tyskt samarbete. Någon allians var det inte tal om, men ett alternativ på förslag var att samordna operationer i händelse av krig med Ryssland. Framför allt drottning Victoria tilltalades av planerna medan Staaff var synnerligen kritisk. Försvarsstriden som ett led i kampen mellan en monarkisk princip å ena sidan och parlamentariskt beslutsfattande å den andra hade alltså haft en flera år lång upptakt innan Hedin kom in i bilden som författare av borggårdstalet.

ODELBERG INLEDER SIN bok med händelseutvecklingen under hösten 2013, med ryska militärövningar och fingerade flygattacker varunder Sverige har varit ett fingerat anfallsmål. I de efterföljande debatterna har frågan om det svenska försvarets begränsade förmåga att hålla en

fiende stången stått i centrum, ytterligare förstärkt av den kris på Krim som tillkommit efter att *Med kungen som verktyg* gick i tryck. Författaren gör klart att det inte är dessa försvarsdebatter som fått honom att skriva om försvarsstriden 1914, utan det är hans intresse för Hedin som varit styrande. Den aktuella försvarsdebatten fyller i förordet funktionen av "en extra relief". Mellan raderna är det underförstått att det är likheter i försvarsfrågan då och nu som utgör reliefen, men efter avslutad läsning av *Med kungen som verktyg* är det snarast skillnaderna som är påtagligast. Mången svensk säger sig kunna tänka sig ett starkt

► Hedin stylar kungen som Wilhelm II. Satir av Ivar Starckenberg.

försvar, men årtionden av "neutralitet som mentalitet", för att tala med Alf W. Johanson, och föreställningen om Sverige som en fredlig nation har satt sina tydliga spår. Att majoriteten av dagens svenskar skulle ta en rejäl slant ur egen ficka för att bekosta fler flygplan, fartyg och stridsvagnar förefaller föga troligt, oavsett om Carl XVI Gustav eller någon annan i ledande ställning skulle mana därtill.

► Ulf Zander är professor i historia vid Lunds universitet

Kort.

BLANDADE KORTRECENSIONER

KONSTARTERNA & MEDIER

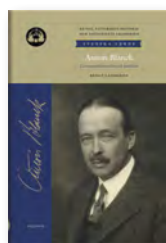
Bengt Landgren

Anton Blanck

– *Litteraturhistoriker och publicist*

ATLANTIS | 229 S. | ISBN 9789173536394

Vänsterliberal litteraturhistoriker

Den svenska litteraturhistoriens historia har ett heroiskt skede i tecknet av mångsidiga och enstaviga profeter: Schück, Lamm, Böök och Blanck. Patriarken Henrik Schück gjorde texternas vetenskap modern

och historisk med början på 1880-talet, då den följande generationen kom till världen. Omkring 1920 var det dags för honom att få avlösning. I Stockholm, Schücks födelse- och emeritistad, ryckte hans elev Martin Lamm 1919 in som professor. I Lund, där Schück verkat på 1890-talet, tog Fredrik Böök över och hissade delvis nya signaler. Men i Uppsala, där Schück verkat längst som professor och därtill som universitetets rektor under många år (1905–18), blev det ännu en elev, Anton Blanck, som 1922 tog över efter honom. Ett generationsskifte hade genomförts, men kanske tröstar det någon att veta att Schück verkade vidare ända fram till 1947, bland annat som centralgestalt i Svenska Akademiens, där han för övrigt fick sällskap av Böök 1922 och Lamm 1928.

Det var lättare att hålla styr på professorerna på den tiden, åtminstone i så måtto att de inte var så många. Ovannämnda kvartett gjorde mer än en historisk insats. De fyra är ännu värda att läsa och har saker att lära ut. Men Anton Blanck (1881–1951) är nog den minst kände av dem, och därför var det välsignat att en av hans efterföljare som professor i Uppsala, Bengt Landgren, före sin alltför tidiga död hann med att porträttera honom i Vitterhetskademiens serie för "Svenska lärde".

ANTON BLANCK FÖDDES som grosshandlarbarn i Stockholm 1881, genomförde hela sin karriär i Uppsala, men hade också band till västkusten, inte främst för sitt sommarviste på Karingön utan för sin

långvariga insats i vår främsta kulturrättning *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. Han överskred redan under sina studentår de förväntningar som miljö och ekonomi ställde på på honom. Utan att vara tidigt skolljus skaffade han sig en bred humanistisk examen. Litteraturstudiet var på väg att specialiseras, men för honom blev det viktigt att hålla öppet åt många håll för texter och människor och idéer. Han utvecklades också till en överraskande radikal person och blev en av dem som fullföljde traditionen i studentföreningen Verdandi som han nästan var årsbarn med. Som vänsterliberal och god vän med Torgny Segerstedt skulle han ofta polemisera mot den konservativare kollegan Fredrik Böök. Även Blanck kunde som Segerstedt och Böök ha gett sig publicistiken helt i våld. Nu stannade det vid att han utöver de många artiklarna till en tid tjänstgjorde som medredaktör för *Handelstidningen* och verkade som redaktör för den vänsterliberala tidskriften *Forum*.

Blancks akademiska karriär började på ett lysande sätt. Hans avhandling hette *Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur – En undersökning av den "götiska" poesiens allmänna och inhemska förutsättningar*. Den lades fram 1911 och hör till de legendariska få som fått högsta betyg både för sin framställning och för det försvar som Blanck bestod den. Schück menade sig inte ha läst någon avhandling "som så skarpt klarlägger de litterära rörelserna". Det var komparativ forskning på högsta nivå, öppnade portar inte minst för franska föregångsmän och hade avgjort betydelse för att skapa balans mellan nationell litteratur och världslitteratur. Det finns de som menar att avhandlingen i sin sort inte överträffats, varken av Blanck eller någon annan. I Blancks fall berodde det inte minst på att han under de följande åren inte hade lika gynnsamma arbetsvillkor. Han var uppenbarligen sorten att ta ansvar för undervisning och handledning, och därför fick han inte den tid för att speciminera som han ville ha. Det förklarar förmodligen att han gick tätare in på enstaka personligheter. Han bidrog på det sättet också till att ge viktiga bidrag till bilden av Anna Maria Lenngren och Erik Gustaf Geijer.

Till de roande detaljerna hör att Blanck utsträckte sitt försvar för ett komparativt angreppssätt även till sin trätobroder Böök, när den senare just vid sin intagning i Akademien hade blivit uppläxad av Verne von Heidenstam som var känsligare än nästan alla andra när det gällde att bli påkommen med att ha läst andra diktare.

ANTON BLANCK HAR satt märken också i övrigt. Själv livligt upptagen av idéerna i

litteraturen hade han ett avgörande inflytande över att idéhistorien utvecklade sig till ett särskilt ämne med början i Uppsala. Närheten mellan litteraturvetenskap och idé- och lärdomshistoria spelar fortfarande en roll när det gäller den institutionella gemenskapen på flera av de stora universitetsorterna.

Anton Blanck upplevde tidshändelserna intensivt. Det tog sig flera uttryck. Han var länge med i debatten. Men efterhand skrämde och förlamade världens eländighet honom. Så tycks det ha blivit under det mörknande 1930-talet. Om han inte riktigt orkade med att engagera sig i dagens händelser visade han i varje fall upp en skärpt blick för att äldre dikt ofta var präglad av sin samtid. Det visade han exempelvis i Dalins "Sagan om hästen", Tegnérns "Hjälten" och Rydbergs "Prometheus och Ahasverus". Detta sätt att urskilja tidens tecken fick också sin betydelse för den svenska formen av diktanalys. Försvenskad nykritik blev därmed inte så fritt ahistorisk som en del av de utländska inspiratörerna ville ha det till. Också i pionjärverket *Lyrisk tidspegel* av Carl Erik af Geijerstam, Erik Hörnström, Gunnar Svanfeldt och Gunnar Tideström finns det spår av Blanck likaväl som av Richards och Eliot. Det bekräftar nog en mer allmän föreställning om att det är lika välgörande att lära av det som rör sig ute i stora världen som att anpassa dessa läror efter inhemska förhållanden.

Blanck tog som plikt människa med ordning i sina papper och med sin sociala kompetens på sig många och långvariga uppdrag. Det medverkade till att han kunde göra nytta och hålla människor samman även när han blev mindre produktiv. Uppslagen sinade inte, men krafterna ville inte längre räcka till för att i stor skala fullfölja arbetet på fransk-svenska förbindelser eller Bellmans diktning.

BENGT LANDGREN GICK bort 2012. Han hann med det mesta trots att han under många år var prefekt på sin litteraturinstitution i Uppsala och trots att han var flitigare som sakkunnig än nästan någon annan. Han skrev om centrala svenska diktare som Ekelöf, Gullberg och Edfelt, men också om världsförfattare som Broch och Rilke. Han hade en central ställning också som kartläggare av den egna ämneshistorien, och det var den linjen som han fullföljde i sin sista bok. Sonen Gustav har förtjänstfullt fullföljt sin fars arbete. Må det inte dröja för länge innan minnestecknaren själv inordnas i raden av "Svenska lärde".

► Per Rydén är professor emeritus i litteraturvetenskap vid Lunds universitet.